

ISSN 0203-9494

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

26
1982

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
ЛЬВІВСЬКИЙ ОРДЕНА ЛЕНІНА ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. ІВАНА ФРАНКА

ПРОБЛЕМИ СЛОВ'ЯНОЗНАВСТВА

ВИПУСК 26

ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ
НАРОДІВ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ МІЖВІДОМЧИЙ
НАУКОВИЙ ЗБІРНИК

Видається з 1970 р.

Л Ь В І В
ВИДАВНИЦТВО ПРИ ЛЬВІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
ВИДАВНИЧОГО ОБ'ЄДНАННЯ «ВИЩА ШКОЛА»
1982

ББК 80
П78

У збірнику висвітлено актуальні питання історії південних і західних слов'ян, розглянуто важливі проблеми розвитку слов'янської історіографії. Особлива увага приділена дослідженню різноманітних форм і проявів взаємин та співробітництва зарубіжних слов'янських народів з народами Радянського Союзу.

Для наукових працівників, викладачів і студентів вузів, учителів, пропагандистів.

В сборнике освещены актуальные вопросы истории южных и западных славян, рассмотрены важные проблемы развития славянской историографии. Особое внимание уделяется исследованию разных сфер и проявлений взаимоотношений и сотрудничества зарубежных славянских народов с народами Советского Союза. Для научных работников, преподавателей и студентов вузов, учителей, пропагандистов.

Редакційна колегія: проф., д-р іст. наук В. П. Чугайоз (відп. ред.), доц., канд. іст. наук В. П. Чорній (заст. відп. ред.), доц., д-р філол. наук К. К. Трофимович (заст. відп. ред.), доц., канд. іст. наук М. Г. Крикун (відп. секр.), член-кор. АН УРСР, проф., д-р філол. наук Г. Д. Вервес, проф., д-р іст. наук І. М. Гранчак, доц., канд. філол. наук О. І. Грибовська, проф., д-р іст. наук А. Ф. Кізенко, доц., канд. філол. наук В. А. Моторний, проф., д-р іст. наук І. М. Теодорович, проф., д-р філол. наук П. П. Чучка.

Адреса редакційної колегії:

290000, Львів, вул. Університетська, 1, держуніверситет, кафедра історії південних і західних слов'ян, тел. 79—73—29.

Редакція історико-філологічної літератури

З ав. редакцією Г. Я. Луцак

П 70202—082
М225(04)—82 528—82 4601000000

© Видавниче об'єднання
«Вища школа», 1982

ПЕРЕДМОВА

Світова соціалістична система вступила у 80-ті роки. XXVI з'їзд КПРС і чергові з'їзди братніх комуністичних та робітничих партій країн соціалістичної співдружності відзначили, що попереднє десятиріччя стало часом дальшого росту могутності, активності і авторитету Радянського Союзу та інших країн соціалізму. У новий період розвитку братні соціалістичні країни вступили як динамічна сила, що впевнено і реалістично розв'язує усі проблеми, які постають перед суспільством сьогодні. Країни соціалістичної співдружності проводять невтомну діяльність, спрямовану на забезпечення зовнішніх умов вирішення творчих завдань побудови комуністичного і розвинутого соціалістичного суспільства. «Сьогодні цілком очевидно: Радянський Союз і його союзники є тепер більше, ніж будь-коли, головною опорою миру на землі», — підкреслив на XXVI з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнев¹.

70-ті роки довели наукову обґрунтованість і правильність внутрішньої і зовнішньої політики комуністичних і робітничих партій країн соціалістичної співдружності, показали, що в сучасних умовах тільки з перевірених часом і досвідом позицій марксизму-ленінізму можна вирішувати назрілі проблеми. У центрі уваги діяльності марксистсько-ленінських партій були і залишаються інтереси і потреби народу, дальше підвищення його добробуту і рівня життя на основі ефективного розвитку народного господарства, активніше використання науково-технічного прогресу.

Генеральна лінія компартій країн соціалістичної співдружності здійснюється в умовах будівництва комуністичного суспільства в СРСР і розвинутого соціалізму в європейських країнах соціалізму. Цей напрям розвитку ще раз підтвердили XII з'їзд Болгарської комуністичної партії, XVI з'їзд Компартії Чехословаччини. Ця лінія, відзначив на XVI з'їзді КПЧ Генеральний секретар ЦК КПЧ Г. Гусак, являє собою комплексну, перспективну марксистсько-ленінську програму політичного, господарського, соціального і духовного розвитку нашого суспільства.

XXVI з'їзд КПРС і чергові з'їзди братніх компартій схвалили конкретні програми на 1981—1985 рр. і до 1990 р., які повинні забезпечити поступ їхніх країн у соціально-економіч-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 4.

ному розвитку, виявити реальні переваги соціалізму в історичному змаганні з капіталістичною системою. В сучасних умовах зросли і продовжують зростати роль і значення взаємовигідного співробітництва країн — членів РЕВ. КІРС та інші братні партії взяли курс на перетворення 80-х років у період інтенсивної виробничої і науково-технічної кооперації країн соціалізму, дальшого зміцнення культурних зв'язків. Наша єдність і згуртованість, дії на шляху до спільної мети, спеціалізація, кооперування та інтеграція в галузі економіки, єдині дії на міжнародній арені, братнє співробітництво між збройними силами, відзначав на XII з'їзді БКП Т. Живков, збільшують нашу міць, дають змогу успішно переборювати труднощі, що виникають, розв'язувати складні завдання соціалістичного і комуністичного творення, давати відсіч ворогам соціалізму і миру.

За роки соціалістичного будівництва братні країни нагромадили позитивний досвід співробітництва, спільного вирішення багатьох проблем. У доробку співробітництва такі об'єкти, створені спільними зусиллями, як газопровід «Союз», енергосистема «Мир», Усть-Ілімський целюлозний завод у СРСР, гірничо-збагачувальний комбінат «Ерденет» в Монголії та багато інших. Укладено сотні багатосторонніх і довгострокових угод про кооперування зусиль в економіці і науково-технічному співробітництві. Завдяки цьому країни соціалістичної співдружності, що об'єдналися в Раду Економічної Взаємодопомоги, незважаючи на ускладнення економічних умов розвитку, зберігають вдвічі більші темпи господарського росту, ніж розвинуті капіталістичні країни.

За минулі роки значно активізувався процес зближення соціалістичних держав. При цьому не стираються національна специфіка, історичні особливості країн соціалізму, а виявляються різноманітні шляхи і методи утвердження соціалістичного способу життя. В. І. Ленін, вказуючи на шляхи об'єднання народів різних країн, зазначав: «Ми хочемо *добровільного* союзу націй, — такого союзу, який не допускав би ніякого насильства однієї нації над одною, — такого союзу, який ґрунтувався б на цілковитому довір'ї, на ясному усвідомленні братерської єдності, на цілком добровільній згоді»¹.

Історичний досвід 70-х років ще раз підкреслив важливе значення марксизму-ленінізму як основи теоретичної і практичної діяльності комуністичних партій. Озброєні марксистсько-ленінським ученням, міцно зв'язані з робітничим класом і всім народом, комуністичні партії спроможні успішно розв'язувати складні проблеми, які виникають у ході соціалістичного будівництва. Коли в умовах загострення протиборства двох протилежних систем, посилення підривних ідеологічних диверсій додаються помилки і прорахунки у внутрішній політиці, виникає ґрунт для активізації ворожих соціалізму елементів, відроджен-

¹ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 40, с. 41.

ня опортунізму. В. І. Ленін писав: «Діалектика історії така, що теоретична перемога марксизму змушує ворогів його переодягатися марксистами. Внутрішньо згнилий лібералізм пробує оживити себе у вигляді соціалістичного опортунізму»¹. Подібні труднощі зустріла на своєму шляху Польська Народна Республіка, де у 1980 р. виникла кризова ситуація. «Історія світового соціалізму знає всякі випробування, — підкреслював Л. І. Брежнев на XXVI з'їзді КПРС. — Були в ній і складні, і кризові моменти. Але комуністи сміливо зустрічали атаки противника і перемагали»².

Історія розвитку соціалістичних країн, їх минуле і сучасне, зв'язки з народами СРСР привертають постійну увагу радянських дослідників. Їх вивчення має важливе значення для дальшого розвитку дружби і взаєморозуміння трудящих Радянського Союзу і країн соціалістичної співдружності.

Даний збірник вміщує статті і повідомлення, присвячені вказаній тематиці. К. К. Кондратюк і Г. Й. Стронський висвітлюють питання виробничих та наукових зв'язків СРСР із слов'янськими соціалістичними країнами. Ряд статей присвячено історії робітничого руху і комуністичних партій країн Центральної та Південно-Східної Європи. Л. Г. Баїк розглядає ставлення Комуністичної партії Польщі до питання народної освіти у Західній Україні в міжвоєнний період. Цікаві факти боротьби проти опортунізму в період підготовки до створення Компартії Чехословаччини наводять С. А. Кость, М. Є. Рожик, А. П. Фозикош. І. І. Белякевич висвітлює боротьбу польських робітників і солдатів у Росії в 1917 р. проти створення реакційних польських збройних формувань. Стаття І. О. Глічова розкриває ставлення більшовицької партії до балканського питання напередодні першої світової війни. Болгарські історики П. С. Горанов і Л. Спасов наводять багатий фактичний матеріал про участь болгар у збройній боротьбі під час російсько-турецької війни 1877—1878 рр. М. М. Кріль розглядав зв'язки Галицько-Руської матиці з зарубіжними слов'янськими народами в 50—60-х роках XIX ст., залучивши деякі неопубліковані матеріали. Ряд статей присвячено історії зарубіжних слов'янських народів у період феодалізму. У статті В. Ф. Інкіна розглянуто спірні питання панщинно-фільваркової системи в Польщі. Автор висловлює власну точку зору на дану проблему і обґрунтовує її. А. М. Козій показує зміни у юридичному становищі селян Речі Посполитої XVI—XVII ст. в зв'язку з розвитком панщинно-фільваркової системи на прикладі селян Холмської землі. У статті О. Б. Сінькевич висвітлюються суспільно-політичні погляди видатного польського поета XVI ст. С. Ф. Кльоновича, в яких яскраво відбилися суспільно-політичні зміни, що проходили в той час у Польщі.

¹ *Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 23, с. 3.*

² *Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 11.*

Обширним є розділ історіографії, в якому вміщено статті В. П. Чорнія про сучасну українську болгаристику, Л. О. Зашкільняка про історичні праці польських комуністів, написані під впливом Великого Жовтня. Процес методологічної перебудови болгарської історіографії під впливом розвитку національно-визвольної боротьби болгарського народу в ХІХ ст. розглянуто болгарським дослідником П. Т. Тодоровим.

Збірник завершується оглядом листів російських славістів відомому чеському вченому другої половини ХІХ ст. А. Патері, підготовленим Л. П. Лаптевою. Ці листи є чудовим джерелом для вивчення російсько-чеських науково-культурних зв'язків.

СТАТТІ

---

*К. К. КОНДРАТЮК, доц.,
Львівський університет*

ЗМІЦНЕННЯ ВИРОБНИЧИХ ЗВ'ЯЗКІВ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР З ТРУДЯЩИМИ КРАЇН СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СПІВДРУЖНОСТІ (1959—1980 рр.)

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції поклала початок здійсненню в нашій країні корінних соціально-економічних перетворень, у тому числі в галузі національних відносин. Показавши всьому світу приклад успішного вирішення національного питання, Країна Рад водночас виступила ініціатором встановлення принципово нових міждержавних відносин, заснованих на принципах добросусідства і взаємовигідного співробітництва.

З моменту виникнення світової системи соціалізму ці принципи набули дальшого розвитку у взаємовідносинах братніх держав, що знайшло відображення в новій Конституції СРСР: «СРСР як складова частина світової системи соціалізму, соціалістичної співдружності розвиває і зміцнює дружбу і співробітництво, товариську взаємодопомогу з країнами соціалізму на основі принципу соціалістичного інтернаціоналізму, бере активну участь в економічній інтеграції і в міжнародному соціалістичному поділі праці» [1, с. 14].

Актуальним проблемам розвитку світової системи соціалізму, співробітництва соціалістичних країн велика увага приділялась на XXVI з'їзді КПРС — у Звітній доповіді ЦК КПРС і у виступах представників братніх партій соціалістичних країн. З'їзд визначив конкретні завдання в галузі дальшого поглиблення і удосконалення політичного, економічного, науково-технічного, ідеологічного, культурного співробітництва СРСР з соціалістичними країнами, співробітництва КПРС з комуністичними партіями братніх країн [2, с. 4—8].

Вірність марксизму-ленінізму, пролетарському інтернаціоналізму продемонстрували комуністи на XII з'їзді Болгарської Компартії, XVI з'їзді Компартії Чехословаччини, X з'їзді Соціалістичної єдиної партії Німеччини [20, 1981, I.IV, 7.IV, 12.IV].

Вагомий вклад у зміцнення дружніх зв'язків з трудящими країн соціалізму вносить робітничий клас Радянської України. Однак проблема участі трудівників УРСР у зміцненні інтернаціональних зв'язків народів СРСР ще недостатньо висвітлена

в науковій літературі. Лише деякі її аспекти відбито в узагальнюючих роботах з історії УРСР та кількох спеціальних дослідженнях [14]. А між тим вивчення даного питання має велике наукове, пізнавальне і практичне значення. Воно збагачує історію розвитку інтернаціональних зв'язків робітничого класу нашої країни, дає змогу на конкретному матеріалі прослідкувати, як перетворюється в життя миролюбна зовнішня політика Комуністичної партії і Радянської держави.

Автор даної статті ставить завдання розглянути окремі аспекти виробничих зв'язків трудящих України з трудівниками соціалістичних слов'янських країн — Народної Республіки Болгарії, Польської Народної Республіки, Соціалістичної Федеративної Республіки Югославії і Чехословацької Соціалістичної Республіки.

Процес налагодження дружніх контактів трудівників України з трудящими соціалістичних країн тісно пов'язаний зі всією історією становлення і розвитку світової системи соціалізму. На перших порах зв'язки Радянського Союзу і країн народної демократії виражались головним чином в економічній допомозі СРСР цим державам.

У цей період робітничий клас Української РСР тільки почав встановлювати контакти з трудівниками братніх країн. До середини 50-х років, коли соціалістична система зміцніла і остаточно утвердилась на світовій арені, склались сприятливі умови для всебічного розширення цих зв'язків, які удосконалюються в міру розвитку системи соціалізму. Організаторами цього важливого суспільного процесу виступали і виступають державні органи, профспілкові, комсомольські та інші громадські організації трудящих під керівництвом Комуністичної партії.

В досліджувані роки важливою формою зміцнення дружніх зв'язків з працівниками підприємств соціалістичних країн була безпосередня передача трудящими УРСР свого виробничого досвіду. Так, у 1959 р. робітники братиславської фабрики «Красс» вивчали на Одеській швейній фабриці технологію розгорнутого розкрою тканин. У грудні 1966 р. велика група чехословацьких спеціалістів перебувала на Київському заводі верстатів-автоматів та заводі торговельного машинобудування. Науково-технічне співробітництво між заводами «Точелектроприлад» (Україна) та «Метро-Бланско» (ЧССР) прискорило введення поточкового виробництва на чехословацькому підприємстві [7, с. 54]. Багато повчального запозичили на Донецькому металургійному заводі [31, 1966, 25.VI], Рутченківському коксохімічному заводі [12, 1968, 2.VI], Ждановському заводі «Азовсталь» [22, 1970, 15.XI], Нікопольському південнотрубному заводі [17, 1970, 31.X] польські металурги.

Перебуваючи на підприємствах країн соціалістичної співдружності, радянські робітники і спеціалісти в свою чергу переймали все нове й цінне, що допомагало піднести виробництво в нашій країні.

На початку 1970 р. делегація гірників донецької шахти ім. Абакумова на чолі з директором В. І. Шупенком відвідала молоде шахтарське місто Гавпров в Остравсько-Карвінському басейні з метою обміну досвідом впровадження нової гірничої техніки. На шахті «Дукла» донецькі гірники ознайомилися з роботою вугільних комплексів, побували в гірничо-промисловому училищі, в гостях у шахтарів [22, 1970, 30.I]. Три тижні провела делегація ворошиловградських взуттєвиків у Польщі і Чехословаччині, де вони знайомилися з технологічними процесами виробництва взуття, домовилися проводити обмін технічною документацією і регулярно організовувати відвідування підприємств [18, с. 152]. У червні 1972 р. 20 металургів Запоріжжя побували в ЧССР. На металургійному комбінаті ім. К. Готвальда українські і чехословацькі сталевари провели плавку дружби [6, арк. 2]. В період з 1959 по 1979 рр. прикордонні області зарубіжних соціалістичних країн організували 650 поїздок в УРСР з метою вивчення передового досвіду [10, с. 204].

Однією з форм творчих контактів між соціалістичними країнами є взаємне стажування фахівців на споріднених підприємствах. Так, коли постало питання про кваліфіковані кадри для новозбудованої траси Ужгород 2 — Кошице, в депо Львів-Захід прибула група чехословацьких залізничників на стажування з метою освоєння водіння тепловозів [23, 1966, 15.IV].

Із 5409 болгарських спеціалістів, які побували в роки восьмої п'ятирічки в СРСР по лінії науково-технічного співробітництва, 2280 набували досвід на підприємствах і в наукових установах УРСР. За цей же час 543 вчених і спеціалістів України виїжджали в Болгарію [26, с. 265].

У зв'язку з будівництвом нафтопереробного комбінату у Плоцьку (ПНР) сотні польських спеціалістів пройшли практику на хімічних підприємствах України [8, с. 80].

Результативність взаємодопомоги і взаємообміну досвідом роботи виробничих колективів країн соціалістичної співдружності посилювалась безпосередніми контактами новаторів виробництва. Добре знають у польських містах Ченстохова і Бельсько-Бяла, Зелена Гура слюсарів-складальників Кам'янського машинобудівного заводу Черкаської області Б. Компанійця, Ю. Таннікова, М. Денисенка, які не раз виїжджали до ПНР монтувати і допомагати освоювати нову техніку [35, 1970, 25.II].

В соціалістичних країнах широко відомі імена І. І. Стрельченка, В. В. Холявка та інших новаторів виробництва Донбасу [15, с. 71].

Велику роль у зміцненні дружніх стосунків між робітниками братніх країн відіграло листування. Прославлений донецький шахтар, двічі Герой Соціалістичної Праці І. Бридько, який навчав багатьох болгарських гірників, одержував десятки листів зі словами щирої вдячності від своїх колишніх учнів [24, 1967, 16.VII]. Часто на адресу Кам'янського машинобудівного

заводу на Черкащині надходять з Чехословаччини листи з подякою за високоякісні текстильні машини, а також за те, що кам'ячани допомогли встановити й налагодити ці машини, навчили працювати на них [35, 1970, 25 II]. Дружнє листування налагодилося між бригадою комуністичної праці об'єднання «Восход» у Чернівцях, яку очолював Д. Є. Новиков, і бригадою текстильного комбінату «Маріца» в НРБ Х. П. Ніколова [25, 1968, 12 IX].

З початку 60-х років значно збільшується кількість підприємств республіки, які постійно підтримують дружні зв'язки і співробітничать з трудовими колективами соціалістичних країн. Традиційною стала дружба між колективом Харківського тракторного заводу і польськими машинобудівниками, робітниками Київського заводу верстатів-автоматів ім. М. Горького та чехословацького верстатобудівного заводу «Тос-Челаковіце» у м. Жебрак, гірниками Ворошиловградської області і Пернікського округу Болгарії [28, с. 366]. Дружні зв'язки встановилися між колективом Дрогобицького долотного заводу, львівських заводів автонавантажувачів, фрезерних верстатів, конвейеробудівного заводу і польськими робітниками та інженерами з автобусного заводу «Сан», машинобудівного заводу в Новій Дембі, Перемишльського заводу швейних машин [9, с. 42—46].

Загалом за 1958—1965 рр. з соціалістичними країнами встановили контакти 1630 українських підприємств [33, с. 62].

Поглиблення виробничих зв'язків між спорідненими підприємствами приносило значний економічний ефект. Про це свідчать численні приклади і факти. Робітники Львівського автобусного заводу надали технічну допомогу саноцьким автобудівникам (ПНР) у вдосконаленні технології виготовлення ряду деталей, у зварюванні в середовищі вуглекислого газу з допомогою автоматів, в організації прямоточного складання великогабаритних вузлів автобуса з максимальним розподілом операцій. У польських колег вони запозичили досвід організації обробних робіт, організацію внутріцехового і міжцехового транспорту, практику проведення гарантійного ремонту автобусів, оформлення технічної документації [27, с. 52—54].

Ворошиловградські металурги допомогли болгарським товаришам освоїти нове виробництво на заводі ім. Леніна (м. Пернік), який було спроектовано і побудовано з допомогою Радянського Союзу. Спільно з болгарськими спеціалістами вони виявили додаткові резерви зростання продуктивності праці за рахунок змін у технології виплавки сталі, внаслідок чого її добуве виробництво зросло з 940 до 1000 т і значно зменшився брак [19, с. 77].

Використовуючи досвід краківських друзів з швейної фабрики «Вістула», київські виробничники з фабрики ім. Смирнова-Ласточкина значно підвищили продуктивність праці і зекономили на дільниці розкрою тканин близько 10 тис. крб. Спе-

ціалісти Гнідовського цукрового заводу (Волинська область), вивчивши досвід своїх колег з Люблінського воеводства, розробили нову схему повернення жомпресової води, використали для фільтрації соків синтетичну тканину. Економічний ефект від цих нововведень тільки на одному заводі становив 120 тис. крб. [21, с. 53].

У виробничих зв'язках важливу роль відігравав взаємний обмін технічною документацією та спеціалістами. Протягом 1948—1965 рр. Радянський Союз прийняв близько 36 тис. спеціалістів з інших країн РЕВ з метою ознайомлення з науково-технічними досягненнями СРСР і передовим виробничим досвідом і, в свою чергу, відрядив у ці країни близько 18 тис. радянських спеціалістів [34, с. 148]. За цей же час країни — члени РЕВ передали один одному приблизно 40 тис. комплексів різної науково-технічної документації [13, с. 73]. Взаємобмін технічною документацією, як і інші форми виробничого співробітництва, приносив усім соціалістичним країнам значний економічний ефект. Наприклад, Держбуд УРСР одержав з СФРЮ технічну документацію на будівництво багатоповерхових будівель, на відбудову споруд після землетрусу, а також на сейсмостійке будівництво. Держбуд УРСР прийняв рішення про використання югославського досвіду на будівництві в районах з ускладненими ґрунтовими умовами, зокрема в Донбасі, Одесі та Києві, а також у сейсмічних умовах Криму. З урахуванням югославського досвіду розроблено проектні завдання на 16-типоверхові будинки для Криму і Одеси, проектні завдання на будинки для Донецька і Білої Церкви [18, с. 241].

Однією з важливих форм економічного співробітництва СРСР з країнами соціалізму є взаємне надання технічної допомоги у спорудженні підприємств та інших народногосподарських об'єктів. До кінця 1970 р. з технічною допомогою Радянського Союзу в соціалістичних країнах було збудовано 1172 важливих народногосподарських об'єктів [11, с. 53]. У 1976 р. Українська РСР брала участь у спорудженні 320 промислових об'єктів у соціалістичних країнах [4, с. 109]. Українські спеціалісти систематично виїжджали в ПНР, НРБ, ЧССР, СФРЮ на надання технічної допомоги у будівництві, монтажу, введенні в дію і налагодці обладнання. Новим у науково-технічному співробітництві соціалістичних країн стало безпосереднє співробітництво міністерств і відомств, науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій. Споріднені міністерства і відомства між собою підписують протоколи про безпосередні зв'язки і складають плани, в яких визначають різні форми прямого співробітництва підвідомчих їм організацій і колективів. Так, у 1968 р. зв'язки встановили 12 радянських і 10 югославських дослідних інститутів і організацій в галузі хімічної, машинобудівної, електротехнічної, легкої і харчової промисловості, а також будівництва, технічної естетики і обчислювальної техніки. Серед цих організацій були і українські. Так, інститут гідроме-

ханіки АН УРСР одержав важливу югославську документацію, яку було використано при проектуванні гідродинамічної труби на Київській ГЕС, а колектив харківського заводу «Електроважмаш» ім. В. І. Леніна надавав постійну допомогу гідроенергетикам Югославії. Завод не лише постачав Югославії потужні турбогенератори, а й надавав технічну допомогу у будівництві електростанцій [17, 1970, 3.XII].

Поглибленню виробничих зв'язків між колективами споріднених підприємств і організацій соціалістичних країн активно сприяло інтернаціональне соціалістичне змагання.

У 1975 р. понад 800 підприємств і організацій Радянського Союзу змагалися із суміжними колективами підприємств і організацій інших соціалістичних країн, в тому числі: 130 — з підприємствами і організаціями ЧССР, 130 — НРБ, 90 — ПНР і т. д. [30, с. 78].

В авангарді інтернаціонального соціалістичного змагання — передовий загін багатомільйонного робітничого класу Української РСР: металурги, машинобудівники, шахтарі, портовики. Кожного дня біля причалів Ждановського порту швартуються кораблі із братньої Болгарії. Болгарські моряки вже близько десяти років змагаються з нашими докерами.

У результаті цього змагання кожні чотири болгарські судна із п'яти навантажуються достроково. Колектив першого виробничого району Ждановського порту нагороджений болгарським «Знаком трудової слави» [32, 1970, 25.VII]. Найбільш плодотворно інтернаціональне змагання розгорталось на будівництві великих промислових об'єктів: гідроелектростанцій, газопроводів, міждержавних електричних ліній. На XXVI з'їзді КПРС тов. Л. І. Брежнев відзначив: «Говорячи про успіхи спільної праці, ми з законною гордістю називаємо такі величезні об'єкти, як газопровід «Союз» протяжністю майже три тисячі кілометрів, енергосистема «Мир», яка поповнилась новими лініями електропередач, Усть-Ілімський целюлозний завод, гірничо-збагачувальний комбінат «Ерденет» у Монголії, нікелеві заводи на Кубі і багато інших новобудов. А попереду — ще більші справи на благо всієї нашої співдружності» [2, с. 8].

Досить інтенсивно розвивалося інтернаціональне змагання при спорудженні газопроводу «Союз». Магістраль пройшла на території 15 областей трьох радянських союзних республік. Траєкторія була поділена на п'ять ділянок (болгаро-радянську, чехословацьку, польську, німецьку і угорську). У будівництві брали участь 25 тис. робітників і спеціалістів з СРСР, НРБ, УНР, ПНР і ЧССР. Загальними зусиллями була одержана велика трудова перемога — в 1979 р. запрацював гігантський газопровід «Союз», по якому європейські держави РЕВ щороку можуть одержувати 15,5 мільярда кубічних метрів оренбурзького газу [29, с. 61].

На території Радянського Союзу країни соціалістичної співдружності споруджують ряд інших великих об'єктів. На цих

інтернаціональних будовах працює багато тисяч польських, чехословацьких, угорських, болгарських робітників. Спільна праця виховує і зміцнює почуття інтернаціоналізму, дружби і братерства, формує риси нової соціальної спільності людей, в яких інтернаціоналізм стає однією з характерних рис їх психологічного складу, їх думок і дій. Відзначаючи ці особливості, В. В. Щербинський вказував: «Якщо раніше колектив, скажімо, українського підприємства виходив у своїх рішеннях і діях не лише з інтересів своєї республіки, але й з інтересів своєї країни, то тепер слід все більше мислити і категоріями соціалістичної співдружності в цілому» [5, с. 15].

Особливої сили інтернаціональне соціалістичне змагання набуває в дні підготовки і відзначення революційних свят, знаменних дат у житті братніх народів. Так, ініціаторами соціалістичного змагання за виконання виробничих зобов'язань, узятих на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна, виступили колективи підприємств, що носять ім'я Леніна. Починання радянських робітників підхопили трудящі й інших країн соціалістичної співдружності. У Польській Народній Республіці піонерами змагання стали робітники металургійного комбінату Нова Гута ім. В. І. Леніна. Уклали договори на змагання і передові підприємства міст-побратимів. Зокрема, колектив Херсонського комбайнового заводу ім. Г. І. Петровського, який змагався з колективом Шуменського заводу самохідних шасі (Болгарія), надіслав своїм побратимам перехідний Червоний прапор. У свою чергу, болгарські робітники передали херсонцям барельєф В. І. Леніна для вручення його переможцям у змаганні [16, с. 69]. Змагаючись на честь 60-річчя Великого Жовтня, багато трудових колективів ЧССР, ПНР, НРБ виступили з благородними починаннями — достроково виконати експортні поставки в СРСР і тим самим внести свій вклад у гідну зустріч славного ювілею.

Цей почин знайшов палкий відгук, мільйони трудівників країн соціалістичної співдружності стали на трудову вахту на честь ювілею великої революції. «...Ми маємо тут справу, — говорив Л. І. Брежнев, — з якісно новим явищем — інтернаціональним рухом мільйонів і мільйонів будівників нового світу, яких надихає єдина мета. Це почин величезного значення, за ним велике майбутнє» [3, с. 324—325].

Напередодні 61-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції гірники Новокриворізького гірничо-збагачувального комбінату відправили в Польщу 200-мільйонну тону руди. В цьому українські гірники вбачають свій почесний інтернаціональний обов'язок. Виступаючи на мітингу, що відбувся з цієї нагоди на Новокриворізькому комбінаті, директор металургійного комбінату імені В. І. Леніна у місті Кракові Чеслав Дрождж сказав: «Ми пишаємося, що наше підприємство носить ім'я вождя світового пролетаріату, організатора першої в світі соціалістичної держави. Це зобов'язує нас працювати якнайкраще. І в

тому, що наш колектив досяг високих техніко-економічних показників, є великий вклад криворізьких гірників У кожній тонні надісланої нам руди і концентрату ми вбачаємо не лише метал, а й зміцнення соціалістичної співдружності, піднесення могутності народної Польщі, зміцнення «миру на планеті» [10, с. 205]

Велика сила інтернаціонального соціалістичного змагання виявилась останнім часом, коли передові колективи УРСР, як і всього Радянського Союзу та братніх соціалістичних країн, творчо працювали над виконанням підвищених зобов'язань, взятих на честь XXVI з'їзду КПРС, чергових з'їздів комуністичних і робітничих партій. Напередодні XII з'їзду Болгарської Компартії, наприклад, були підведені результати змагання, що проходило під девізом «Радянським замовленням — робітничу гарантію». 275 болгарським робітникам та інженерам були вручені радянські значки ударника десятої п'ятирічки. В той же час нагородами болгарських профсплоку відзначені переможці змагання «Дружба», в якому брали участь інтернаціональні колективи новобудов, що зводилися при технічному сприянні СРСР. У нього в 1980 р. включилося 25 тис. болгарських і радянських спеціалістів [20, 1981 30 III]

Таким чином, широке й плідне співробітництво трудящих Української РСР з народами братніх соціалістичних країн є проявом принципово нових відносин СРСР із зарубіжними соціалістичними країнами, оснований на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, дружби й братерства народів. У процесі поглиблення виробничих зв'язків зміцнюється спільність між трудовими колективами, вирівнюється соціальний рівень їх розвитку. У ході безпосередніх контактів відбувається збагачення один одного соціальним досвідом. Багатогранні форми соціалістичного співробітництва і товариської взаємодопомоги є яскравим проявом соціалістичного інтернаціоналізму в дії, могутній фактор залучення до справи інтернаціональної співдружності мільйонів трудящих.

Список літератури: 1 Конституція (Основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік — К, 1977 2 Брежнев Л. И. Отчетный доклад Центрального Комитета КПСС XXVI съезду Коммунистической партии Советского Союза и очередные задачи партии в области внутренней и внешней политики 23 февраля 1981 г. Материалы XXVI съезда КПСС — М, 1981 3 Брежнев Л. И. Ленинским курсом Т. 6 — К, 1978 4 Щербицкий В. В. Советская Украина — М, 1977 5 Щербицкий В. В. Международное значение опыта национальных отношений в СССР — К, 1974 6 Архів Української республіканської ради профсплоку, ф. р. 2605, оп. 8, спр. 8905 7 Будкин В. Дружба навки — К, 1967 8 Бондаренко В. Г., Лавриненко Ю. М., Михайловський В. І. Економічне співробітництво Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами — членами РЕВ та участь в ньому Української РСР — К, 1968 9 Львів—Жешув Львів, 1971 10 Всесвіт, 1979, № 5 11 Внешняя торговля, 1971, № 12 12 Зоря 13 Экономика социалистических стран в цифрах 1965 год Краткий статистический сборник — М, 1966 14 Історія Української РСР т. 8, кн. друга — К, 1978, На магістралях дружби і братерства — К, 1974 15 Історія міст і сіл

тому, що наш колектив досяг високих техніко-економічних показників, є великий вклад криворізьких гірників. У кожній тонні надісланій нам руди і концентрату ми вбачаємо не лише метал, а й зміцнення соціалістичної співдружності, піднесення могутності народної Польщі, зміцнення миру на планеті» [10, с. 205].

Велика сила інтернаціонального соціалістичного змагання виявилась останнім часом, коли передові колективи УРСР, як і всього Радянського Союзу та братніх соціалістичних країн, творчо працювали над виконанням підвищених зобов'язань, взятих на честь XXVI з'їзду КПРС, чергових з'їздів комуністичних і робітничих партій. Напередодні XII з'їзду Болгарської Компартії, наприклад, були підведені результати змагання, що проходило під девізом «Радянським замовленням — робітничу гарантію». 275 болгарським робітникам та інженерам були вручені радянські значки ударника десятої п'ятирічки. В той же час нагородами болгарських профспілок відзначені переможці змагання «Дружба», в якому брали участь інтернаціональні колективи новобудов, що зводилися при технічному сприянні СРСР. У нього в 1980 р. включилося 25 тис. болгарських і радянських спеціалістів [20, 1981 30.III].

Таким чином, широке й плідне співробітництво трудящих Української РСР з народами братніх соціалістичних країн є проявом принципово нових відносин СРСР із зарубіжними соціалістичними країнами, оснований на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, дружби й братерства народів. У процесі поглиблення виробничих зв'язків зміцнюється спільність між трудовими колективами, вирівнюється соціальний рівень їх розвитку. У ході безпосередніх контактів відбувається збагачення один одного соціальним досвідом. Багатогранні форми соціалістичного співробітництва і товариської взаємодопомоги є яскравим проявом соціалістичного інтернаціоналізму в дії, могутній фактор залучення до справи інтернаціональної співдружності мільйонів трудящих.

Список літератури: 1. Конституція (Основний закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. — К., 1977. 2. Брежнев Л. И. Отчетный доклад Центрального Комитета КПСС XXVI съезду Коммунистической партии Советского Союза и очередные задачи партии в области внутренней и внешней политики. 23 февраля 1981 г.: Материалы XXVI съезда КПСС. — М., 1981. 3. Брежнев Л. И. Ленинский курсом. Т. 6. — К., 1978. 4. Шербицкий В. В. Советская Украина. — М., 1977. 5. Шербицкий В. В. Международное значение опыта национальных отношений в СССР. — К., 1974. 6. Архів Української республіканської ради профспілок, ф. р-2605, оп. 8, спр. 8905. 7. Будкин В. Дружба навки. — К., 1967. 8. Бондаренко В. Г., Лавріненко Ю. М., Михайловський В. І. Економічне співробітництво Радянського Союзу з європейськими соціалістичними країнами — членами РЕВ та участь в ньому Української РСР. — К., 1968. 9. Львів—Жешув. Львів, 1971. 10. Всесвіт, 1979, № 5. 11. Внешняя торговля, 1971, № 12. 12. Зоря. 13. Экономика социалистических стран в цифрах. 1965 год. Краткий статистический сборник. — М., 1966. 14. Історія Української РСР. т. 8, кн. друга. — К., 1978; На магістралях дружби і братерства. — К., 1974. 15. Історія міст і сіл

УРСР. Донецька область. — К., 1970. 16. Кондрацький А. А. Інтернаціональні зв'язки робітничого класу України в період розвинутого соціалізму. — Український історичний журнал, 1975, № 10. 17. Красное знамя, 1970. 18. На магістралях дружби і братерства. — К., 1974. 19. Петрова Н. К. Международные производственные связи рабочего класса СССР 1959—1970 гг. — М., 1975. 20. Правда, 1981. 21. Рой Е. Е. Розвиток інтернаціональних зв'язків трудящих поріднених областей і міст УРСР та європейських країн соціалізму. — Український історичний журнал, 1978, № 1. 22. Радянська Донеччина, 1970. 23. Радянська Україна, 1966. 24. Робітнича газета, 1967. 25. Радянська Буковина, 1968. 26. Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. — К., 1976. 27. Следь О. Ф. Від друзів секретів немає. — Львів—Жешув, 1971. 28. Суспільно-політичне життя трудящих Української РСР. — К., 1974. 29. Смольков В. Г. Інтернаціональний рух мільйонів. — Комуніст України, 1981, № 3. 30. Смольков В. Г., Ефременко Е. И. Организация соревнования в социалистических странах. — М., 1975. 31. Социалистический Донбасс, 1966. 32. Социалистический Донбасс, 1970. 33. Український історичний журнал, 1968, № 10. 34. Фаддеев Н. В. Совет экономической взаимопомощи. — М., 1968. 35. Черкаська правда, 1970.

Краткое содержание

В статье освещаются некоторые аспекты производственных и научно-технических связей рабочего класса Украинской ССР с труженками социалистических славянских стран. Раскрывается роль интернационального социалистического соревнования в укреплении дружбы и братства между трудящимися стран социалистического содружества.

Стаття надійшла до редакції
4 квітня 1981 р.

Г. Я. СТРОНСЬКИЙ,
директор, середня школа,
Тернопільська область

СПІВРОБІТНИЦТВО РАДЯНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ІСТОРИКІВ У 50-х РОКАХ

Залоруюкою міцності світової соціалістичної системи є тісне співробітництво країн соціалістичної співдружності. «Тепер неможливо уявити собі, — відзначав у Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду партії Генеральний секретар ЦК КПРС тов. Л. І. Брежнев, — впевнений розвиток тієї чи іншої соціалістичної країни... без зв'язків з іншими братніми країнами» [1, с. 9]. Протягом усіх післявоєнних років плідно розвивається тісне радянсько-польське співробітництво.

Дане питання широко висвітлене у радянській і польській літературі [3; 5; 8; 11; 17; 16; 20; 24; 26]. Цього не можна сказати про вивчення співробітництва в галузі історичної науки, якого торкаються лише окремі дослідники [9; 10; 12; 13]. Радянсько-польське наукове співробітництво між істориками у 50-ті роки у їхніх працях майже не розглянуте або висвітлене недостатньо. А між тим саме цей період був важливим у розширенні співробітництва між обома країнами взагалі і наукового зокрема. Труднощі перших післявоєнних років були поза-

відзначити Ц. Бобінську, Л. Баумгартена, В. Бортновського, Ю. Ковальського, Г. Яблонського, Ж. Корманову та ін.

Для поширення знань про нашу країну і ведення наукового співробітництва з СРСР у 1952 р. було створено Польсько-Радянський інститут. Один із його відділів — сектор історії СРСР — успішно досліджував спільну боротьбу польських і російських революціонерів проти самодержавства. З цієї проблематики співробітники інституту за допомогою радянських колег виконали понад 60 праць [6, с. 15].

Про посилення уваги польських істориків до героїчного минулого братнього народу свідчить створення у 1953 р. у всіх польських університетах кафедр історії народів СРСР, а у рамках Інституту історії ПАН — Відділу історії СРСР і Центральної Європи [4, с. 226].

У свою чергу, зростав інтерес радянських істориків до минулого Польщі. Найбільшим центром по вивченню історії Польщі у 50-х роках був Інститут слов'янознавства АН СРСР (тепер — Інститут слов'янознавства і балканістики), утворений в 1947 р. З 1947 по 1964 рр. у ньому було підготовлено і успішно захищено 47 кандидатських і 8 докторських дисертацій, у тому числі з історії Польщі вченими В. А. Дяковим, І. С. Міллером, І. І. Костюшком та ін. [14, с. 6].

Процес методологічної переоцінки історичного минулого і тісного співробітництва між радянськими і польськими вченими проявився і у підготовці перших фундаментальних праць. Саме у 50-х роках було здійснено успішну спробу узагальнити з марксистсько-ленінських позицій історію польського народу. Так, Інститутом слов'янознавства АН СРСР було видано тритомну «Історію Польщі» (М., 1956—1958), до підготовки якої залучались і польські колеги. Так, в обговоренні макетів і рукописів названого видання протягом 1950—1955 рр. брали участь польські історики-марксистки Т. Данішевський, С. Арнольд та ін. Критичні зауваження польських істориків, їхні пропозиції сприяли підвищенню наукового рівня дослідження [21, 1955, № 1—2, с. 450].

Координувалось і видання багатотомної «Історії Польщі», яке почав здійснювати у 50-х роках Інститут історії ПАН [21, 1955, № 1—2, с. 434].

Із середини 50-х років радянські і польські історики зосереджують увагу на розширенні фронту спільних досліджень. Спостерігається поглиблення спільних монографічних розробок ключових проблем історичної науки. У 1956 р. спільно радянськими і польськими археологами здійснено розкопки на Керченському півострові (Боспорська експедиція під керівництвом радянського археолога В. Гайдукевича). Групу польських археологів очолював К. Михаловський. Результати спільних досліджень були опубліковані російською і польською мовами [9, с. 59]. Польські археологи також брали участь у розкопках при дослідженні античної колонії Ольвії. У свою чергу, Інститут матеріальної

культури ПАН запросив радянських істориків для спільної роботи при дослідженні ранньослов'янських пам'ятників на території ПНР [11, с. 325]

Із середини 50-х років робляться перші спроби багатостороннього співробітництва істориків країн соціалістичної співдружності Радянські історики разом з ученими інших соціалістичних країн, в тому числі польськими, підготували і видали двотомну колективну монографію «Перша російська революція 1905—1907 років і міжнародний революційний рух» (ч. 1—2 — М., 1955—1956) У 1958 р. під редакцією І. Мінца вийшов збірник «Міжнародне значення Великої Жовтневої соціалістичної революції» (М., 1958) за участю угорських, румунських, чехословацьких, польських і радянських істориків

У 50-х роках поживляється обмін документами і матеріалами, які в силу історичних обставин знаходились в архівах СРСР і ПНР Це не тільки допомагало при написанні робіт, а й було проявом братерського добросусідства між обома народами Ягеллонська бібліотека у Кракові передала Академії суспільних наук при ЦК КПРС ряд матеріалів про перебування В. І. Леніна у Польщі, в тому числі унікальне десяти томне видання творів Л. Фейєрбаха, яким користувався В. І. Ленін Польські історики зробили для радянських колег фотокопію 130 документів, які стосувалися революційного співробітництва пролетаріату Росії і Польщі в роки революції 1905—1907 рр. [21, 1954, № 4, с. 245] Головна дирекція польських архівів за активною допомогою Польсько-Радянського інституту підготувала і подарувала Інституту історії АН УРСР цінні архівні матеріали, у тому числі листи Б. Хмельницького, дипломатичну кореспонденцію, яка проливала світло на окремі питання визвольної боротьби українського народу середини XVII ст. і свідчила про те, що вона знаходила широкий відгук і співчуття польського селянства [18, с. 237]

У свою чергу, радянський уряд передав польським друзям врятовані в роки війни 100 рукописних книг

Лише за 1954 р. Польсько-Радянський інститут передав радянським історикам 3 тис. бібліографічних матеріалів, 2 тис. фотокопій архівних документів [6, с. 17]

Серед книг, переданих радянським урядом польським друзям, рідкісні рукописи Варменського єпископства XV—XVI ст., написані видатним польським ученим М. Коперником, його листування та ін. [7, с. 181] Історикам ПНР була передана також бібліографічна підбірка матеріалів (5 тис. карток) з історії Сілезії [7, с. 240], численні музейні реліквії [25, 1950, № 9]

У даний період відбувався взаємний обмін ученими, які в братній країні знайомились із розвитком історичної науки, вивчали і поширювали свій досвід, брали участь у наукових конференціях, збирали матеріали тощо У 1950 р. група польських істориків, до складу якої входили С. Арнольд, Т. Даншевський, Н. Гонсіоровська, Ж. Корманова, Г. Яблонський понад місяць

перебувала в Інституті слов'янознавства АН СРСР, де вчені знайомилися з організацією і проведенням історико-славістичних досліджень. Польські історики прослухали понад 25 доповідей радянських учених, досвід яких використали згодом у ПНР. У 1955 р. польський археолог В. Хенсель побував у Москві, де ознайомився із методикою лабораторних досліджень залізних виробів радянського археолога Б. М. Колчина [23, 1955, № 3, с. 138]. У 1950—1955 рр. в СРСР побували польські вчені [21, 1954, № 4, с. 244]. Водночас в ПНР приймали радянських істориків А. Арціховського, І. Хренова, Б. Рибакова [21, 1954, № 4, с. 246], Н. Каменську, Г. Горбунова, І. Кравченко [17, с. 116] та ін. Про обмін вченими, в тому числі істориками, між СРСР і ПНР у першій половині 50-х років свідчать такі дані [23, 1955, № 4, с. 13; 7; с. 487]:

Рік	Кількість радянських вчених, що побували в ПНР	Кількість польських учених, що побували в СРСР
1953	15	7
1954	27	34
1955	42	65

Значно збільшився взаємообмін ученими після підписання в 1957 р. Угоди про співробітництво між АН СРСР і ПАН. Так, у 1957 р. ПАН відрядила за кордон 48 істориків, Міністерство вищої освіти — 24. Тільки за перше півріччя 1958 р. в СРСР виїжджало 100 чоловік [22, с. 389].

Вчені-історики часто брали участь у спільних радянсько-польських і багатосторонніх наукових сесіях, конференціях, симпозіумах. Особливо пам'ятною була організована ПАН у листопаді 1954 р. наукова сесія, присвячена 300-річчю возз'єднання України з Росією. Радянські вчені О. Касименко, В. Перлов, А. Новосельський у своїх виступах подякували польським історикам за проявлену увагу і висловили побажання поглиблювати співробітництво в галузі історичної науки [23, 1955, № 1, с. 199]. У листопаді 1955 р. у роботі наукової сесії, присвяченої 50-річчю першої російської революції, взяли участь польські історики Ж. Корманова, Т. Данішевський [23, 1956, № 1], у 1958 р. на сесії, присвяченій 40-річчю утворення КППІ, були присутні гості з Польщі Н. Гонсіоровська та ін. [27, 1959, № 2, с. 136].

Співробітництво радянських і польських істориків проявлялось у взаємній участі у таких великих міжнародних форумах, як Міжнародний конгрес історичних наук (Рим, 1955), Міжнародний конгрес славістів (Белград, 1955), семінар слов'янської археології (Москва, 1958) та ін., де вони виступали єдиним фронтом у боротьбі з буржуазною історіографією.

Важливою формою наукового співробітництва між істориками СРСР і ПНР у 50-ті роки був обмін літературою. Напочатку 50-х років польські школи широко користувалися ра-

дяньськими підручниками із загальної історії [24, с. 165]. Найбільшою установою, яка вела книгообмін історичною літературою з радянськими бібліотеками, була бібліотека Польсько-Радянського інституту. Про зростання надходжень радянських книг і журналів у ній свідчать такі дані:

Рок	Кількість книг	Кількість журналів
1952	28 тис.	—
1953	49,8 тис.	—
1954	57,6 тис.	6·146
1955	67,9 тис.	6·858 *

Серед цих зібрань 22,5% становила суспільно-політична література. З кожним роком розширювалась кількість читачів бібліотек. Так, якщо у 1952 р. вона налічувала 5 тис. читачів, то у 1954 р. — 21,7 тис. [6, с. 19]. Бібліотека стала центром по розповсюдженню досягнень радянської історичної науки. З метою пропаганди організовувались книжкові виставки під назвою «Радянський Союз і незалежність Польщі», «Праці радянських істориків у польських перекладах», «300-річчя возз'єднання України з Росією» та ін. [21, 1954, № 4, с. 245]. Особливо поживався обмін книжками між СРСР і ПНР у другій половині 50-х років. Так, тільки за один місяць 1957 р. на адресу ТПРД ВТКЗ відправив 130 назв суспільно-політичної літератури [19, арк. 80].

Зростає книгообмін і між академічними бібліотеками. Так, у 1958—1959 рр. Державна наукова бібліотека АН УРСР обмінювалась з 89 науковими установами ПНР, на адресу яких було відслано 3 тис. примірників книг і журналів, а одержано 2 тис. [11, с. 332].

Здійснювався взаємний переклад монографій. Польською мовою, наприклад, було перекладено працю О. Третьякова «Східнослов'янські племена», а російською — Ю. Ковальського «Російська революційна демократія і січневе повстання 1863 року в Польщі» (М., 1953).

Однією з ефективних форм співпраці було публікування статей польських істориків у радянських і радянських істориків — у польських наукових періодичних виданнях, рецензування досліджень. Тільки за 1954 р. на сторінках «Квартальника Польсько-Радянського Інституту» було вміщено 7 рецензій на праці радянських істориків, а у 1956 р. — 14.

З другої половини 50-х років починає зароджуватись співробітництво вузівських істориків, особливо Московського і Варшавського університетів, Львівського і Люблінського, Київського і Краківського [8, с. 3]. Проявом братньої допомоги народній Польщі була підготовка спеціалістів у радянських вузах. З 1950 по 1956 рр. від 200 до 400 студентів і від 30 до 40 аспірантів з ПНР навчалися в Радянському Союзі [3, с. 477]. З 1956 по

* Підраховано на основі даних 1952—1956 рр. [21].

1964 рр. вузи СРСР закінчили 2 404 студенти і 256 аспірантів [27, 1967, № 10, с. 6].

Таким чином, радянсько-польське співробітництво в галузі історичної науки протягом 50-х років значно збагатилось. У цей період зародились і пройшли випробування нові форми співробітництва, що згодом набули значного розвитку. З другої половини 50-х років простежується новий етап розвитку наукового співробітництва між СРСР і ПНР, для якого характерне розширення двосторонніх зв'язків істориків-марксистів СРСР і Польщі, коли марксистсько-ленінська історіографія Польщі значно зміцнила свої позиції.

Список літератури: 1. *Брежнев Л. І.* Звітна доповідь ЦК КПРС XXVI з'їздові КПРС і чергові завдання в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. — К., 1981. 2. *Билан А. М.* Советско-польские отношения в послевоенный период (1945—1949 гг.): Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 1955. 3. *Бухарин Н. И.* Советско-польское научное сотрудничество. — В кн.: Очерки истории советско-польских отношений 1917—1977. М., 1979. 4. *Бухарин Н. И., Яжборовская И. С.* Изучение истории советского общества в Польской Народной Республике. — История СССР, 1980, № 1. 5. *Васильева Л. Д.* Участие Украинской ССР в советско-польском сотрудничестве в области общественных наук. — Советское славяноведение, 1981, № 1. 6. *Вышомирская-Кузьминская О.* Деятельность Польско-Советского Института. — Советское славяноведение, 1980, № 1. 7. Документы и материалы по истории советско-польских отношений, т. 10. — М., 1980. 8. Дружба і співробітництво народів України і Польщі. — К., 1967. 9. *Дудзинская Е. Д.* Международные научные связи советских историков. — М., 1978. 10. *Дудзинская Е. Д.* Сотрудничество историков социалистических стран (1945—1975). — История СССР, № 6. 11. *Евсеев И. Ф.* Сотрудничество Украинской ССР и Польской Народной Республики (1944—1960 гг.). — Киев, 1962. 12. *Зашкільняк Л. О.* Становлення зв'язків СРСР і народної Польщі в галузі історичної науки (1945—1948). — Проблеми слов'янознавства. Львів, 1980, вип. 22. 13. *Зашкільняк Л. О., Стронський Г. И.* Основні форми і напрями співробітництва радянських і польських істориків в 60—70-ті роки. — Проблеми слов'янознавства. Львів, 1978, вип. 18. 14. Институт славяноведения и балканистики АН СССР (1947—1977). Справочно-информационный обзор. — М., 1977. 15. *Киселев И. Н.* Советско-польские научные связи. — Вопросы истории естествознания и техники, 1968, вып. 24. 16. *Киселев И. Н.* Сотрудничество АН СССР с академиями наук стран — членов СЭВ. — М., 1974. 17. *Толстой В. С.* Братское сотрудничество белорусского и польского народов (1944—1964 гг.). — Минск, 1966. 18. *Язвіньська Г.* Наукові зв'язки польських і українських істориків. — Український історичний журнал, 1958, № 5. 19. Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов власти и органов государственного управления (ЦГАОР), ф. 5283, оп. 17, ед. хр. 319. 20. *Kaczmarek J.* Współpraca naukowa Polskiej Akademii Nauk i Akademii Nauk Związku Radzieckiego. — Nauka Polska, 1979, N 8. 21. Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego. 22. *Manteuffel T.* Historyk wobec historii. — Warszawa, 1976. 23. Nauka Polska. 24. *Piliszek J. W.* Radziecko-polska współpraca w dziedzinie nauki i oświaty (1944—1950). — Warszawa, 1977. 25. Przyjaźń. 26. *Wyszomirska-Kuźmińska, O.* Współpraca Polskiej Akademii Nauk z AN ZSRR w dziedzinie nauk społecznych — Z dziejów Stosunków Polsko-Radzieckich. Studia i Materiały, 1976, t. XIII. 27. *Zycie Szkoły Wyższej.*

Краткое содержание

В статье освещены основные формы связей и сотрудничества советских и польских историков в 50-х годах. Показано влияние этого сотрудничества на становление марксистско-ленинских методологических принципов в поль-

ской исторической науке. Важное значение в этом отношении имело сотрудничество над изданием многотомных обобщающих изданий по истории Польши, частных исследований. Автор делает вывод о том, что 50-е годы были важным этапом в развитии советско-польского научного сотрудничества.

Стаття надійшла до редколегії
20 березня 1981 р.

*Л. Г. БАЙК, доц.,
Львівський університет*

КОМУНІСТИЧНА ПАРТІЯ ПОЛЬЩІ І ПИТАННЯ НАРОДНОЇ ОСВІТИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Діяльність Комуністичної партії Польщі (КПП) на захист прав трудящих Західної України в галузі народної освіти ще недостатньо висвітлена в історичній та історико-педагогічній літературі. У працях радянських дослідників революційно-визвольного руху на західноукраїнських землях М. Герасименка і Б. Дудикевича [4], Є. Галушка [3], М. Кравця [8], І. Павлюка [12] та інших основна увага приділяється викриттю колоніальної політики буржуазної Польщі в Західній Україні, революційній боротьбі трудящих мас, у тому числі боротьбі за демократизацію школи, і недостатньо висвітлюється керівна роль у ній КПП. Польські історики, що займаються вивченням революційного руху в Польщі між двома світовими війнами — Я. Ковальський [22], Г. Маліновський [24] та інші — лише в загальних рисах торкаються ролі КПП у консолідації прогресивних сил на підтримку революційних вимог трудящих Західної України.

У даній статті зроблена спроба висвітлити позицію КПП у шкільному питанні, її керівну роль в інтернаціональному єднанні трудящих на боротьбу за демократизацію школи на західноукраїнських землях.

Шкільна політика польського буржуазного уряду впливала з колоніальних планів щодо загарбаних територій, на яких школа розглядалася як знаряддя асиміляції поневолених народів. З цієї метою урядом проводився курс на ліквідацію національних шкіл, прогресивних культурно-освітніх організацій. Щоб узаконити ліквідацію іншомовних шкіл, у тому числі українських, польський сейм затвердив 31 липня 1924 р. «Закон про деякі положення в організації шкільництва», згідно з яким основним типом школи визнавалася двомовна, так звана утравістична школа, яка фактично була польською [26, с. 28]. За цинічним визнанням автора цього закону — міністра віросповідань і освіти С. Грабського, який визначав шляхи реалізації асиміляторських задумів окупантів, національне шкільництво не могло толеруватися урядом, бо воно нібито вело «до

національно-політичного сепаратизму», підсилювало прагнення трудящих до «возз'єднання з їх співвітчизниками за Збручем у Радянській Україні» [20, с. 4, 11].

Послідовне втілення в життя реакційних шкільних законів дуже скоро відчутно позначилося на статистиці національного шкільництва. Якщо у 1919 р. на території Західної України працювали 3662 початкові школи з українською мовою навчання, то на 1925 р. кількість їх зменшилась до 1055 [29, с. 82—83], на 1927 р. — до 774 [25, с. 16—17], а у 1939 р. залишилося лише 139 українських шкіл [9, спр. 78, арк. 91—92]. Були закриті учительські семінарії з українською мовою навчання, гімназії у Тернополі і Кремені [16, с. 33]. Уряд відмовився від своїх обіцянок відкрити у Львові український університет.

У 1932 р. польський уряд провів реформу народної освіти, в результаті якої посилювалася класова селекція при вступі в середні і вищі школи, клерикалізація навчально-виховного процесу, узаконювалося безправ'я українського і білоруського населення в галузі освіти. Школа ставала знаряддям розпалювання національної ворожнечі, осередком пропаганди ненависті до народів Радянського Союзу.

Надійним союзником окупантів у наступі на права трудящих Західної України в галузі освіти виступили українська буржуазія та уніатська церква. Їх задовольняла існуюча шкільна система, в якій дітям експлуаторських класів був забезпечений доступ у середню і вищу школу, а бідноті надане право лише на елементарну освіту. «Не тільки у нас, — заявляли представники буржуазно-націоналістичного напрямку в педагогіці, — але всюди повинна бути гімназія школою для певного числа молодіжи, а не для загалу» [11, с. 19]. Вимоги української буржуазії в галузі шкільництва зводилися лише до мови навчання і «автономізації» шкільної справи, тобто передачі управління українською школою в її руки. В. І. Ленін охарактеризував цю політику буржуазії як розбещування робітників витонченим націоналізмом. «Зрозуміло, — писав В. І. Ленін, — що марксистки борються проти цієї проповіді *розмежування націй*, проти цього витонченого націоналізму, проти *поділу шкільної справи за національностями*» [1, т. 24, с. 226].

Польських поміщиків і буржуазію з українською буржуазією єднали не лише економічні інтереси, а й політична та ідеологічна платформа на антирадянській основі. Закликаючи населення до боротьби проти фальсифікації результатів шкільних плєбісцитів, українська буржуазія водночас таємно домовлялася з окупантами про власні економічні вигоди і давала мовчазну згоду на усунення української мови з навчальних закладів [18, оп. 16, спр. 262, арк. 39]. У своїй пресі буржуазно-націоналістичні верховоди засуджували виступи трудящих на захист своєї школи, називаючи їх «актами бандитизму», і закликали припинити опір «законним діям уряду».

Повну підтримку шкільної політики окупантів на землях

Західної України висловив скликаний українськими націоналістами у 1935 р. учительський з'їзд. В тезах з'їзду записано, що він визнає «систему виховання, основу на християнській вірі, науці і моралі, за єдино доцільну» [14, с. 335]. Почуттям ненависті до свого народу і лакейської відданості польському фашистському урядові пронизана заява посла до сейму від української буржуазії В. Мудрого, який запевняв уряд Ю. Пілсудського, що співпраця з окупантами є «національним обов'язком» усіх членів його партії. «Ми охоче асимілюємось в державному розумінні тому, — заявляв він, — що наші інтереси співпадають з інтересами Польщі» [цит. за: 6, с. 41].

У антинародній діяльності в галузі освіти українські буржуазні націоналісти завжди спирались на клерикальні сили, уніатську церкву. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції уніатська церква спрямувала вістря боротьби проти комуністичних ідей, Країни Рад. Єдиний шлях протиборства цим ідеям вона вбачала в об'єднанні всіх антирадянських сил [5, с. 78]. Тісно співпрацюючи з окупаційними властями, уніатське духовенство підтримувало шкільну політику уряду буржуазної Польщі в Західній Україні. Церковники заявляли, що «час компромісів на полі освіти вже пройшов. Хто противиться християнській освіті, той свідомо чи несвідомо працює для комунізму» [10]. За свої заслуги в боротьбі з революційними ідеями на освітній ниві вищі сановники уніатської церкви були удостоєні похвали окупаційних властей [18, оп. 3, спр. 20, арк. 112—116].

Справжнім виразником інтересів трудящих мас Польщі виступала Комуністична робітничка партія Польщі (КРПП). Вона чітко визначила програмні вимоги в галузі освіти: відокремлення школи від церкви, світського характеру навчальних закладів, забезпечення безплатного навчання дітей трудящих рідною мовою, рівноправності всіх мов [23, т. 1, с. 289]. У «Тезах про ситуацію в Польщі», прийнятих на III конференції КРПП у квітні 1922 р., відзначалося, що тоді, коли в Радянській країні розквітає народовладдя, відкриваються для трудящих школи, на загарбаних буржуазною Польщею територіях переслідуються національне шкільництво для українського і білоруського населення, закриваються культурно-освітні товариства тощо [23, т. 1, с. 139].

Виробленню єдиної лінії в керівництві революційно-визвольним рухом у Західній Україні на перших порах перешкоджали помилки в національному і аграрному питаннях, допущені керівництвом КРПП, яке, зокрема, виступило проти включення до програми партії вимоги про право націй на самовизначення аж до відокремлення [19, с. 175].

II з'їзд партії, який відбувся у вересні-жовтні 1923 р., прийняв ленінську програму з національного питання, а в аграрному питанні висунув більшовицький лозунг «Земля селянам без викупу». На цьому з'їзді відбулося об'єднання Комуністичної

партії Східної Галичини (КПСГ) з КРПП. КПСГ увійшла до складу КРПП на правах автономної і почала називатися Комуністичною партією Західної України (КПЗУ).

Програма спільної боротьби КРПП і КПЗУ була чітко визначена у прийнятій з'їздом спеціальної резолюції «За нашу і вашу свободу». В цьому історичному документі викладені й вимоги партії в галузі шкільництва для поневоленого населення Західної України і Західної Білорусії. Партія ставила питання про запровадження обов'язкової світської школи з рідною мовою навчання, утримання шкіл для національних меншостей за рахунок держави і громадських фондів, однакового трактування польських і національних шкіл, рівноправності місцевих мов [23, т. 1, с. 229].

Важливе значення для складання програми боротьби КРПП і КПЗУ в галузі освіти мали рішення V конгресу Комінтерну з українського питання. Конгрес відзначив, що українське питання «є одним із найважливіших національних питань Середньої Європи, розв'язання якого диктується інтересами пролетарської революції як у Польщі, Румунії й Чехословаччині, так і у всіх суміжних країнах» [2, с. 131]. В основу розв'язання цього питання конгрес поклав лозунг на самовизначення і возз'єднання насильно відокремлених українських земель з Радянською Україною.

Керуючись рішеннями V конгресу Комінтерну, КРПП у вересні 1924 р. звернулася з відозвою до робітників і селян Польщі виступити на допомогу українським і білоруським трудящим у зв'язку з прийняттям «кресового» шкільного закону та інших законів про заборону користуватися рідною мовою в урядах і судочинстві. Загарбники, зазначалося у відозві, встановили на окупованих землях колоніальні порядки, жорстоко експлуатують працюючий люд, залізом і вогнем розправляються з революційно-визвольним рухом. «Польський уряд намагається насильно переробити душу поневоленого народу. На всій території окраїн власті проводять посилену колоніалізацію. Білоруські, українські і російські школи закриваються — на їх місці відкриваються польські; переслідується преса, закриваються газети, конфіскуються видавництва; мобілізується весь апарат пригнічення і насильства, щоб силою вирвати поневоленому народові його рідну мову» [7, с. 328—329]. ЦК КРПП вітав одностайне прагнення трудящих Західної України і Західної Білорусії до возз'єднання з своїми єдинокровними братами у Радянському Союзі і закликав польських робітників «власною революцією... підтримати це прагнення окраїнних мас» [7, с. 330].

За погодженням з ЦК КРПП шкільне питання було включене у порядок денний IV пленуму ЦК КПЗУ (листопад 1924 р.), який прийняв по ньому спеціальну резолюцію «Про так звані мовні установи». В ній підкреслювалося, що метою прийнятих за останні роки шкільних законів «є зміцнення привілеїв польської меншості на загарбаних польським імперіа-

лізмом землях» [13, арк. 9]. Завдання партії полягає в тому, щоб «демаскувати з цілою безоглядністю мнимі реформи польського сейму і уряду в галузі національній, викриваючи їхню нікчемність...», і вести трудящі маси до боротьби за встановлення Радянської влади і возз'єднання з Радянською Україною [13, арк. 8].

Зміцнення союзу робітничого класу, селянства та пригноблених народів Польщі як запорука повалення влади поміщиків і капіталістів, стояло в центрі уваги і на III з'їзді КРПП, який відбувся у січні-лютому 1925 р. З'їзд прийняв рішення про перейменування партії у Комуністичну партію Польщі, про її більшовізацію. Він вказав на особливості національного руху на окупованих землях, його невіддільність від боротьби за соціальне визволення. У прийнятій резолюції «Про національне питання» чітко визначалися завдання партії в боротьбі за демократизацію школи на окупованих землях після прийняття шкільного закону від 31 липня 1924 р.

III з'їзд КРПП закликав прогресивні сили використати мовні закони для викриття реакційної шкільної політики уряду в Західній Україні і Західній Білорусії. «Демаскуючи на кожному кроці облудливість цих законів, — зазначалось в резолюції з'їзду, — партія повинна використати їх як відправні пункти в боротьбі українського і білоруського населення за школу з рідною мовою навчання, за запровадження місцевих мов у всіх урядах» [23, т. 2, с. 178].

З'їзд виступив на захист таємних навчальних закладів у Західній Україні, створених прогресивною інтелігенцією як протест проти асиміляторської політики уряду [17, с. 505], за перетворення їх у державні. «Борючись за державну школу з навчанням рідною мовою і самоуправління, — підкреслювала резолюція, — партія одночасно підтримує існуюче таємне шкільництво як засіб боротьби за легальну школу і оборонає його від усяких замахів з боку польського уряду» [23, т. 2, с. 178]. З'їзд визначив методи боротьби за народну освіту: міські і сільські віча, демонстрації, резолюції трудящих, бойкот державної мови тощо.

IV з'їзд КРПП (вересень 1927 р.) дав глибоку оцінку економічного і політичного становища Польщі після перевороту Ю. Пілсудського, визначив лінію партії на боротьбу з фашизмом, підготовкою війни з Радянським Союзом, розглянув національне питання в умовах фашистської диктатури. Він відзначив, що зміцненню співробітництва польських фашистів з українськими і білоруськими буржуазно-націоналістичними елементами необхідно протиставити революційний блок пролетаріату, селянства і поневолених народів. Всебічну підтримку прав цих народів на самовизначення аж до відокремлення польські робітники і селяни повинні розглядати як невід'ємну частину «своєї боротьби за визволення з ярма диктатури фашизму» [23, т. 2, с. 455—456].

Світова економічна криза, яка охопила і буржуазно-поміщицьку Польщу, спричинила загострення класових та національних протиріч. IV пленум ЦК КПП, що відбувся в серпні 1929 р., відзначив посилення фашистської реакції на основі тісного співробітництва польських фашистів з національною буржуазією поневолених народів, зобов'язав КПЗУ і КПЗБ посилити пропаганду серед трудящих мас досягнень Радянського Союзу у будівництві соціалізму, викривати реакційну суть українського і білоруського буржуазного націоналізму, їх зрадницьку роль в обороні прав трудового народу на розвиток національної культури, мови, школи.

Щоб розправитися з революційно-визвольним рухом в Західній Україні, уряд Польщі вдався у 1930 р. до відкритого терору, надавши йому невинну назву пацифікації. Масові арешти серед робітників, селян і прогресивної інтелігенції, садистське знущання над простим людом, вбивства, пограбування, знищення пам'яток культури, закриття шкіл і культосвітніх закладів—такий далеко не повний перелік злочинів окупантів під час пацифікації. У цих умовах було скликано V з'їзд КПП, який закликав трудящих протиставити союзу польського фашизму з буржуазно-націоналістичними партіями поневолених народів єдиний інтернаціональний фронт працюючого люду.

У резолюції з'їзду відзначалося, що в результаті шовіністичної політики уряду повністю ліквідовані національні школи [23, т. 3, с. 217]. Націлюючи прогресивні сили на боротьбу з конкретними проявами національного гніту — з посиленням терору окупантів, закриттям національних шкіл і освітніх організацій, — з'їзд висунув широку програму дій у галузі шкільництва; викривав реакційну роль українського буржуазного націоналізму, який виступав у союзі з польським фашизмом, закликав до боротьби за державну безплатну школу з рідною мовою навчання. «У шкільній кампанії, — підкреслювалось у резолюції, — головний наголос слід зробити на організації бойових виступів найширших мас (демонстрації біля громадських управлінь і староств, віча і т. п.), під час яких шкільні вимоги треба найтісніше пов'язувати з загальними лозунгами боротьби проти фашистської диктатури й окупації» [23, т. 3, с. 231—232].

У цей тяжкий для трудящих Західної України час КПП звернулася з спеціальною відозвою до всіх прогресивних сил Польщі стати на захист поневоленого народу і його культурних цінностей, вказуючи, що «боротьба за їхнє визволення — це одночасно боротьба за визволення польського робітника і селянина від фашистського ярма й капіталістичної експлуатації» [2, с. 285].

У листопаді 1930 р. ЦК КПП і ЦК КПЗУ звернулися до трудящих усього світу підняти голос протесту проти безчинств польських окупантів на землях Західної України, які вогнем і кров'ю задумали розправитися з революційно-визвольним ру-

хом, знищити школи, культосвітні установи поневоленого народу [2, с. 287].

Питання боротьби за демократизацію школи в Західній Україні було всебічно обговорене на III пленумі ЦК КПП, що відбувся у липні 1931 р. Пленум відзначив, що КПП, КПЗУ і КПЗБ за останні роки дещо послабили керівництво національно-визвольним рухом. Вказуючи на роль і місце боротьби за демократизацію школи у загальному революційно-визвольному русі, пленум підкреслив, що трудящі маси завжди поєднували її з боротьбою проти поміщиків і буржуазії: «Цілий ряд бойових виступів за школу, проти переслідувань рідної мови, проти погромів культурних установ, проти полонізації і т. д. переплітається з боротьбою проти податків, шарварків, комасациї, екзакуцій і доводить до масових стихійних вибухів...» [23, т. 3, с. 334]. Комуністи не мають права залишити поза увагою жодного виступу трудящих за народну освіту; урядовій політиці затемнення трудящих вони повинні протиставити величні звершення СРСР у галузі освіти як зразок революційного вирішення справи в інтересах працюючого люду.

Даючи глибокий аналіз наслідків економічної кризи в Польщі, VI з'їзд КПП (листопад 1932 р.) наголосив, що буржуазно-поміщицька верхівка шукала виходу з неї у пацифікаціях, погромах шкіл, культосвітніх товариств, нагнітанні антирадянської істерії. Розглядаючи національне питання, він зобов'язав партійні організації звернути більшу увагу «на мобілізацію широких мас трудящих, міської дрібної буржуазії і шкільної молоді... керувати боротьбою української, білоруської і литовської молоді проти полонізаторів, проти ненависної шкільної адміністрації (шкільні страйки і т. д.)» [23, т. 3, с. 386—387]. Партія закликала трудящих окупованих земель самовільно запроваджувати рідну мову в школах, громадських урядах, чинити опір закриттю шкіл, культосвітніх товариств [23, т. 3, с. 386]. КПП націлювала КПЗУ і КПЗБ на посилення боротьби проти польського імперіалізму і власної націоналістичної буржуазії, проти підготовки війни з СРСР.

II пленум ЦК КПП, що відбувся в січні 1934 р., прийняв спеціальну постанову «Піднести боротьбу і працю на вищий рівень», в якій відзначив посилення революційно-визвольного руху народів Польщі, активізацію боротьби трудящих мас за працю, землю, вказав на необхідність дальшої роботи КПЗУ і КПЗБ по викриттю імперіалістичних планів нападу на СРСР і розкриттю істинної суті націоналістичної буржуазії як прислужника польського і світового імперіалізму. Пленум вказав на необхідність використання боротьби прогресивних сил за народну освіту «проти національного гніту і польської окупації (усунення польських орлів, бойові шкільні страйки, бойкот і замах на урядових агентів окупації і т. д.)» [23, т. 3, с. 484].

Керуючись рішеннями VII конгресу Комінтерну, в умовах загрози нової війни у березні 1936 р. ЦК КПП звернувся з

маніфестом до всього польського народу, в якому вказувалось: «Десятирічна діяльність санаційних урядів — це діяльність ганьби, діяльність торгування інтересами краю, здириства і поневолення мас, це період господарського, культурного і політичного занепаду Польщі» [23, т. 3, с. 560]. З вини панівних класів мільйони дітей «ростуть у темряві, не знають алфавіту, країна прямує до глибокої темряви, характерної для епохи варварства» [23, т. 3, с. 561]. На землях Західної України ця темрява встановлюється кривавими пацифікаціями, масовим закриттям шкіл, терором і пограбуванням трудового люду. Партія закликала всі прогресивні сили до об'єднання в єдиний антифашистський фронт боротьби проти наступу реакції, підготовки нападу на СРСР.

На захист інтересів трудящих Західної України виступила парламентська комуністична фракція. З трибуни польського буржуазного сейму на весь світ прозвучали гнівні слова осуду політики поміщиків і буржуазії на окупованих землях. «Я маю право, це мій обов'язок прийти і сказати від імені польських робітників і селян, — виступив у сеймі депутат-комуніст С. Круліковський, — робітники і селяни загарбаних земель! Знайте про те, що польські робітники і селяни не беруть участі в ополечуванні білоруських і українських трудящих мас! І не тільки не беруть участі, а й протестують проти цього, а коли будуть в силі допомогти вам покласти цьому кінець — вам допоможуть» [15, арк. 3].

Депутати-комуністи викривали реакційну суть шкільної політики уряду на «східних кресах» і використовували трибуну сейму для пропаганди досягнень будівництва соціалізму в СРСР, розвитку культури, народної освіти в радянських республіках [28, с. 512—515]. Вони протестували проти ганебних мовних законів і відстоювали право українських трудящих на школи рідною мовою. 25 листопада 1925 р. комуністична фракція у парламенті виступила з вимогою у місячний термін розробити і внести на затвердження сейму «Проект закону про організацію державних початкових, середніх і вищих шкіл для українського, білоруського, єврейського, німецького і литовського населення» [28, с. 587].

У грудні 1924 р. С. Круліковський від імені комуністичної фракції вніс до сейму подання про переведення на державний бюджет таємних українських університету і політехніки у Львові. До подання був прикладений розроблений КПП проект закону про відкриття цих навчальних закладів [28, с. 530—531]. Комуністична фракція поставила в сеймі також вимогу про відміну процентної норми (так званої *pushterus clausus*) у вищих навчальних закладах [28, с. 570—573].

Комуністи в парламенті підняли голос протесту проти арештів серед учнівської молоді на Волині і жахливих тортур, яким були піддані діти у в'язницях. У тяжкі для українських трудящих роки терору і переслідувань їм завжди на допомогу при-

ходили польські комуністи [21, с. 515], прогресивна інтелігенція і передова студентська молодь [27].

Боротьба Комуністичної партії Польщі за соціальне і національне визволення трудящих Західної України, відстоювання прав на розвиток національної культури і школи — одна з яскравих сторінок інтернаціональної діяльності КПП. Саме у розробленій нею програмі боротьби за демократизацію школи на окупованих землях, великій роботі по згуртуванню прогресивних сил Польщі на викриття задумів буржуазно-поміщицького уряду в галузі освіти для національних меншостей проявилася керівна роль КПП, яка спільно з КПЗУ вела трудящі маси до пролетарської революції.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібр. творів. 2. Боротьба за воз'єднання Західної України з Українською РСР. 1917—1939: Збірник документів та матеріалів. — К., 1979. 3. *Галушко Є. П.* Нариси історії КПЗУ (1919—1928). — Львів, 1965. 4. *Герасименко М., Дудикевич Б.* Боротьба трудящих Західної України за воз'єднання з Радянською Україною. — К., 1960. 5. *Даниленко С. Т.* Дорогою ганьби і зради. — К., 1970. 6. 20 років під ярмом польських панів: Збірник Львівського облдержархіву. — Львів, 1940. 7. Документи и материалы по истории советско-польских отношений, т. 4. — М., 1966. 8. *Кравець М. М.* Нариси робітничого руху в Західній Україні в 1921—1939 рр. — К., 1959. 9. Львівський обласний державний архів, ф. 163, оп. 2. 10. Мста, 1931, 26 червня. 11. Наша школа, 1916, № 2—3. 12. *Павлюк І. С.* Боротьба за народну освіту в Західній Україні (1919—1939): Збірн. з історії західноукраїнських земель. Вип. 2. — К., 1957. 13. Партійний архів Інституту історії партії при ЦК Компартії України, ф. 6, оп. 1, спр. 28. 14. Рідна школа, 1935, № 2. 15. Ровенський обласний державний архів, ф. 33, оп. 1, спр. 735. 16. Розквіт народної освіти в західних областях України. — К., 1979. 17. Торжество історичної справедливості. — Львів, 1968. 18. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 179. 19. II Zjazd Komunistycznej Partii Robotniczej Polski (19.IX—2.X 1923). — Warszawa, 1969. 20. *Grabski St.* Szkoła na ziemiach Wschodnich. — Warszawa, 1927. 21. Komuniści. Wspomnienia o Komunistycznej Partii Polski. — Warszawa, 1969. 22. *Kowalski J.* Zarys historii polskiego ruchu robotniczego w latach 1918—1939, cz. I. — Warszawa, 1962. 23. KPP: uchwały i rezolucje, t. 1—3. — Warszawa, 1953—1956. 24. *Malinowski H.* Powstanie i pierwszy okres działalności KPP. — Warszawa, 1958. 25. Materiały odnoszące się do działalności rządu w czasie od 15.V 1926 do 31.VII 1927. — Warszawa, 1928. 26. Podręczny poradnik dla kierowników i nauczycieli szkół powszechnych. Pod red. O. Kotuli. — Łódź, 1935. 27. Polska Lewica społeczna wobec oświaty. — Warszawa, 1960. 28. Postowie rewolucyjni w Sejmie. 1920—1935. — Warszawa, 1961. 29. Szkoły powszechne Rzeczypospolitej Polski w roku szkolnym 1925—1926. — Warszawa, 1927.

Краткое содержание

В статье освещается один из недостаточно исследованных вопросов в деятельности Коммунистической партии Польши — ее руководящая роль по отношению прогрессивных сил Польши на защиту революционных завоеваний трудящихся Западной Украины в области народного образования. На основании изучения решений съездов и конференций партии, постановлений и резолюций пленумов ЦК КПП автор показывает большую работу польских коммунистов в организации борьбы трудящихся оккупированных земель за демократизацию школы.

Стаття надійшла до редколегії
27 березня 1981 р.

С. А. КОСТЬ, асист. М. Є. РОЖИК, доц.,
Львівський університет
А. П. ФОЗИКОШ, ст. референт,
Чеський республіканський комітет по пресі (ЧССР)

**РОЛЬ ГАЗЕТИ «RUDE PRAVO»
У БОРЬБІ З ОПОРТУНІЗМОМ, ЗА СТВОРЕННЯ
КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ
(1919—1921 рр.)**

При вивченні історії утворення Комуністичної партії Чехословаччини та боротьби за марксистсько-ленінську принциповість, за чистоту її програмних вимог важливим є дослідження ролі друкованих органів у цьому процесі.

Аналізуючи історію робітничої преси, В. І. Ленін писав: «Газета — не тільки колективний пропагандист і колективний агітатор, але також і колективний організатор. У цьому останньому відношенні її можна порівняти з риштованням, яке ставиться навколо споруджуваної будови, намічає контури будівлі, полегшує стосунки між окремими будівниками, допомагає їм розподіляти роботу і оглядати загальні результати, досягнені організованою працею» [1, т. 6, с. 155].

У ході класової боротьби склалися і утверджувалися кращі традиції робітничої і прогресивної преси Чехословаччини. Такі газети, як «Budoucnost»* («Майбутнє»), «Dělnické listy» («Робітнича газета»), «Organizace» («Організація»), «Rovnost» («Рівність»), були першими виразниками соціалістичних ідей [8, с. 34—37].

Боротьбу за марксизм-ленінізм ліве крило соціал-демократичної партії, робітнича преса вели і після проголошення 28 жовтня 1918 р. республіки. Вже на рубежі 1918—1919 рр. у середовищі робітничого класу почала складатися політична опозиція проти так званого всенародного характеру чехословацької республіки [9, с. 15; 2, с. 95]. Після виборів 1919 г. правим соціал-демократам було доручено сформувати урядовий кабінет, їхній представник Властиміл Тусар став прем'єр-міністром. У цих умовах опортуністичне крило соціал-демократичної партії пропонувало утопічну тезу про можливість переходу до соціалізму мирно, шляхом парламентської боротьби і коаліції з буржуазією. Хоча це і довгий шлях, зате без ризику і жертв, твердили опортуністи. Складність політичної ситуації полягала у тому, що, як відзначали пізніше чехословацькі комуністи, й переважна більшість робітничого класу перебувала в національному таборі і вбачала своє основне завдання у створенні республіки, не усвідомлюючи, що творить не свою соціалістичну республіку, а навпаки, допомагає зміцнювати державний апарат, який зав-

* З технічних причин окремі літери чеського алфавіту набрані без наголосів.

тра повернеться проти нього [4, с. 112]. Очевидно, соціал-демократичне минуле чехословацького робітничого руху неможливо було подолати протягом короткого часу. Однак розчарування республікою, що настало незабаром після її створення, вилилося у відкриту боротьбу, яка розгорілася передусім у найбільших промислових центрах. Одночасно навколо лівих друкованих органів почали групуватися сили, які рішуче вставали на шлях, вказаний Великим Жовтнем. Переможна соціалістична революція в Росії справила величезне враження насамперед на чехословацьких полонених. Ще в лютому 1917 р. вони створили свою організацію, а з жовтня почали видавати газету «Svoboda». Тоді ж київська організація чехословацьких військовополонених заявила про свою згоду з принципами більшовицької партії. Комуністичні групи з друкованими органами з'явилися в Москві, Петрограді та інших містах. У Москві почала виходити газета «Průkopník» («Піонер»), в Петрограді — «Rochodej» («Факел»).

Чехословацькі комуністи в Росії почали формування червоноармійських загонів для захисту завоювань соціалізму і участі у майбутній пролетарській революції в Чехословаччині. У травні 1918 р. в Москві відбувся з'їзд чехословацьких комуністичних організацій, на якому була створена чехословацька секція при РКП(б). Вона налічувала близько десяти тисяч членів, а її друкованим органом стала газета «Průkopník svobody» («Піонер свободи»). Ця газета активно поширювала ідеї марксизму-ленінізму серед військовополонених, підтримувала революційний рух у Чехословаччині, посилала на батьківщину переклади марксистської літератури, готувала агітаторів тощо [13, с. 65].

Уже на початку 1918 року у чехословацькій соціал-демократичній партії сформувалося ліве крило, яке не поділяло ідей про вигоди співробітництва робітників з національною буржуазією. Друкованими органами лівого крила стали газети «Svoboda» («Свобода», Кладно), «Rovnost» («Рівність», Брно), «Pravda» («Правда», Пльзень), «Volksstimme» («Голос народу», Братіслава), «Kassai Munkás» («Кошицький робітник», Кошице) «Vorwärts» («Вперед», Ліберц), «Průboj» («Натиск»), що виходила в Північній Чехії, «Dělnický deník» («Робітнича газета», Острава) [9, с. 15]. Ці органи, що стояли на соціалістичних позиціях, роз'яснювали робітникам шкідливість політики опортуністичної верхівки соціал-демократичної партії. Вони вміщували також обширну інформацію про рух чехословацьких комуністів у Росії, передруковували головні політичні статті з газети «Průkopník svobody» («Піонер свободи»), [13, с. 69].

15 вересня 1920 р. у Словаччині вийшов перший номер тижневика «Pravda chudoby» («Правда бідноти») — орган словацьких лівих соціал-демократів. У Пльзені почала виходити газета «Pravda», а в м. Градець Кралови — «Rochodej» («Факел»). Серед словацьких газет лівий характер мали «Červené

poviny» («Червона газета»), «Košické červené poviny», «Našo červená zastava» («Наш червоний прапор»), тижневик для армії «Armáda proletáru» («Армія пролетарів») [17, с. 50].

Певний вклад у поширення комуністичних ідей вніс журнал «Сервей» («Червень»), який редагував поет С. К. Нойман [5, с. 14].

Політичну позицію згаданих друкованих органів характеризує програмна стаття у газеті «Právo» від 2 липня 1920 р., у якій, зокрема, зазначено: «Увесь світ стоїть на переломі нової доби, стоїть на перепутті, але й соціалісти стоять на перепутті... Одні збираються йти шляхом компромісів, інші вимагають виступу революційного пролетаріату, класової боротьби. Одні хочуть наслідувати Бершштейна, інші — Маркса. Заявляємо, що підемо тим другим шляхом за Марксом» [11, 1920, 2. VII].

Усі ці видання, безумовно, відігравали величезну роль у вихованні політичної свідомості трудящих, однак всі вони мали, як правило, місцевий характер. Лівим потрібна була загальночехословацька газета на зразок ленінської «Искры», яка б ідейно згуртувала організаційно неформлені ліві сили соціал-демократичної партії. Потрібна була газета, яка б вела полеміку як з буржуазними партіями, так і з правими соціал-демократами і таким чином сприяла організаційному відокремленню від опортуністів.

Частково цю роль виконував тижневик «Sociální demokrat» («Соціальний демократ»), перший номер якого вийшов 28 лютого 1919 р. Спрямованість і призначення цього видання визначив підзаголовок — «Газета для виховання класової свідомості пролетаріату». Вже в першому номері в статті «Вступне слово» рішуче підкреслювалося: «Для нас революційний розвиток не припинився 28 жовтня... Наша мета — не лише республіка буржуазно-демократична, а й республіка соціалістична...» [9, с. 15]. Завдяки своїй безкомпромісній позиції, «Sociální demokrat» зміг виконувати роль ідейного та організаційного центра лівих сил. Тижневик вів принципову полеміку з реформістською та буржуазною пресою («Právo lidu», «Socialistické listy»). Він став для читачів серйозною школою політичного виховання [3, с. 11], знайомив маси з марксистсько-ленінською теорією, поширював ідеї пролетарської революції. Бойовий орган чехословацької лівіці давав широку і об'єктивну інформацію про Радянську Росію. Це мало велике значення. Адже, як підкреслював пізніше Антонін Запотоцький, для чеського робітника в той час соціалізм був швидше гарним сном і пристрастю, ніж реальною наукою [5, с. 14]. «Sociální demokrat» інформував своїх читачів про революційну боротьбу лівих сил в Європі, виховував почуття інтернаціональної єдності і пролетарської солідарності.

Діяльність тижневика поєднувала у собі пропагандистську, агітаційну та організаторську функції. Він досяг високого рівня

ідейно-теоретичної зрілості і публіцистичної майстерності. Після створення щоденної газети як центрального органу партії «Sociální demokrat» почав виходити під назвою «Komunist» [3, с. 12].

Процес консолідації лівих сил на принципово новій ідеологічній та організаційній основі був прискорений поверненням з Радянської Росії чехословацьких військовополонених, особливо членів чехословацької секції при РКП(б). Чехословацькі комуністи привезли з собою переклади творів В. І. Леніна, в тому числі праці «Держава і революція», «Пролетарська революція і ренегат Каутський» та інші. Для багатьох ознайомлення з ленінськими працями стало переломним моментом в їх суспільно-політичній діяльності, в поглядах. К. Готвальд згадував, що видана в Празі 1920 р. книга В. І. Леніна «Держава і революція» відкрила йому очі на явища, навколо яких він до того часу ходив, як сліпий [6, с. 15].

Завдяки наполегливій ідейно-виховній та організаторській роботі, яку вели ліві в процесі розвитку політичної ситуації, все більше членів соціал-демократичної партії розчарувались в ідеалах буржуазної республіки, переконувалися в тому, що опортуністичне керівництво партії перебуває фактично на службі в буржуазії. Серед робітничих мас посилювався рух за вступ до III Інтернаціоналу. Так, робітнича рада шахти «Моріц» (Північна Чехія) закликала всіх робітників до єднання і заявила про свою підтримку III Інтернаціоналу: «Всі під один прапор! Хай червоний колір уособлює душу робітника, який свій прапор завоював кров'ю. Хай живе III Інтернаціонал!» [16, РР 1916—20, А 10/27, К є. 12339 pres.].

Напередодні 1 травня 1920 р. ліві розповсюдили листівки, в яких викривався опортунізм правих соціал-демократів: «Не йдіть із зрадниками, які разом з урядом і поліцією криваво переслідували робітників, не йдіть з розкольниками профспілкових організацій, не йдіть і з тими, чия бездіяльність і позір-на турбота про республіку зміцнює реакцію і капіталізм!» [16, РР 1916—20, Р/55/40, к є. 1885 pres.].

У соціал-демократичній партії точилася гостра боротьба з приводу скликання XIII з'їзду партії. Намагаючись зберегти свій вплив на маси, опортуністичне керівництво силкувалося перенести термін з'їзду.

Внутріпартійна боротьба позначилась і на партійній пресі. Газета «Právo lidu» надрукувала 3 вересня 1920 р. 21 умову про вступ до Комінтерну, наступного дня — статут Комінтерну. Водночас у цих номерах були статті, спрямовані проти Комуністичного Інтернаціоналу. Це пояснюється тим, що хоча лівиця мала більшість у редакції газети, але відповідальний редактор Йозеф Стівін дотримувався правих поглядів [5, с. 19].

На своїй конференції 5 вересня 1920 р. марксистська лівиця висловила згоду з умовами прийому до III Інтернаціоналу [5, с. 20]. Незважаючи на підступні політичні маневри опортуні-

стичного керівництва, з'їзд соціал-демократичної партії все ж відбувся.

На час його проведення паралельно виходили два різні видання «Právo lidu». 17 вересня Йозеф Стівін перейшов до іншого приміщення редакції, захопивши з собою кліше назви газети. За старою адресою залишилися ті, хто підтримував лівицю, а їх була більшість. Таким чином, наступні два дні — 18 і 19 — вересня газета лівих вийшла під назвою «Staré právo lidu», а правих продовжувала виходити під поспередньою назвою. Обидві газети називали себе центральним органом соціал-демократичної партії. Вже у другому номері газети «Staré právo lidu» появилось гасло «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Ліві не хотіли повністю відмовлятися від поспередньої назви, нова назва символізувала продовження традицій відомого робітникам видання. Редакція пояснила це своїм читачам. Та через два дні на вимогу правих суд заборонив випускати газету під назвою «Staré právo lidu» [5, с. 28—29].

19 вересня 1920 р. у передовій статті «Staré právo lidu» писало: «Якщо ми не можемо видавати «Právo lidu», якщо панам із суду і поліції не до вподоби «Staré právo lidu», то з понеділка ми будемо називати центральний орган партії «Rudé právo». 20 вересня 1920 р. денного випуску не було, а вечірне видання мало назву «Večerník Rudého práva». Наступного дня вийшов перший номер газети «Rudé právo» («Червоне право»). Так ліві зберегли у назві слово «право», бо саме так читачі звикли називати «Právo lidu» і разом з тим відмежувалися від опортуністичного «Práva lidu», яке робітничі маси почали називати «білим». «Ми боремося за робітниче, соціалістичне право, яке символічно найкраще передає червоний колір», — згадував пізніше про вибір назви Ян Скала, один із провідних співробітників газети [10, с. 23—25].

Преса лівих спрямувала свої зусилля на створення Комуністичної партії Чехословаччини. Провідну роль у цьому процесі відіграло «Rudé právo». Перші роки діяльності газети були «періодом великої боротьби за революційну емансипацію чеського робітничого класу, за його звільнення від націоналістичних ілюзій, від впливу міщанської ідеології», — згадував Ян Шверма [3, с. 14].

Першим головним редактором газети «Rudé právo» став лівий соціал-демократ, видатний діяч чехословацького робітничого руху Богумір Шмераль. На політичні теми писали Філіп Добровольний та письменник Іван Ольбрахт, питаннями культури займалися Антонін Мацек та поет Йозеф Гора. У газеті співробітничала відома письменниця Марія Майєрова. Відповідальним редактором був Богуслав Новотни.

У першому номері «Rudé právo» не було програмної заяви, в якій звичайно обґрунтовується необхідність видання, його політична лінія. Номер адресувався всім колишнім передплатникам газети «Právo lidu». Газета вважала себе центральним

органом усєї соціал-демократичної партії, але вийшла під марксистським гаслом «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!». Цей номер відрізнявся від попередніх чіткою орієнтацією на XIII з'їзд партії соціал-демократів.

У перших числах жовтня газета «Rudé právo» писала, що ставить за мету регулярно повідомляти читачів про організаційну перебудову партії, бути «чистим дзеркалом» ідей робітничого класу, і закликала робітників і селян дописувати про події на місцях, тобто визначала завдання масового органу інформації.

28 вересня 1920 р. в «Rudé právo» було опубліковано «Послання Виконкому III Інтернаціоналу чехословацькому пролетаріату» [12, 1920, 28.IX].

У передовій статті «На чьому боці правда» «Rudé právo» 3 жовтня 1920 р. пояснювала різницю між політикою правих і лівих на фактах недавньої історії. «Праві зрадили позицію партії стосовно Радянської Росії, а поразка Рад була б важким уроком для всього європейського соціалістичного руху», — писала газета.

У жовтні-листопаді газета вмістила серію важливих теоретичних статей, зокрема «Суть і форми пролетарської боротьби», «Науковий соціалізм Маркса — еволюційний чи революційний?», статті М. Ванека «Три роки боїв», М. Горького «Революційна Росія і світова література» та ряд інших, які сприяли формуванню політичної свідомості трудящих мас. У багатьох матеріалах газета викривала парламентські спекуляції правих та уряду, виступала за виборчі права трудящих, проти урядової реакції [12, 1920, 22.X, 23.X, 27.X, 25.X, 28.XI, 29.XI].

З першого дня виходу газета мала підтримку робітників. Партійні конференції лівих у багатьох промислових районах визнавали «Rudé právo» своїм єдиним друкованим органом. Наприкінці року її тираж досяг 31 тис., а «Večerníka» — 55 тис. [6, с. 28—29].

Газета докладно висвітлювала розвиток міжнародного і комуністичного руху. Цій темі були присвячені публікації під такими заголовками: «Робітничий рух в Італії», «Англійський робітничий рух», «Конгрес народів Півдня в Баку», «Америка переслідує соціалістів» та ін. Навіть у репортерському відділі публікувалися соціально вагомі інформації [10, с. 29].

Напередодні з'їзду газета виступила в підтримку лівих з принциповими матеріалами під рубрикою «Голос наших організацій». Відомий письменник і журналіст І. Ольбрахт, який багато писав про революцію в Росії, високо оцінював роль більшовиків у революційних подіях: «Вони були в Росії єдиною партією, яка знала, чого хоче!». І в умовах Чехословаччини він вважав за необхідне створити партію, «яка б точно знала, що робити, яка б змогла організувати робітників у бойові ряди». Ольбрахт закликав до солідарності з III Інтернаціоналом [14, 1920, 19.IX].

Газета підтримувала ленінську ідею про необхідність подолання шкідливих ілюзій щодо можливості єдності чи «миру» з правими. Розгорнувши кампанію за скликання партійного з'їзду, у своєму номері «Rudé právo» опублікувало «Привітання російському пролетаріату», де зазначалося: «Висловлюємо вам свої сердечні симпатії, якими переповнені мільйони сердець чехословацьких пролетарів» [12, 1920, 28.IX]. У тринадцятому номері газета помістила заклики лідерів лівих до пролетарів Європи: «На допомогу Радянській Росії!», про необхідність бойкотувати білопольських агресорів. Чехословацькі пролетарі, у першу чергу залізничники, відгукнулися на цей заклик [12, 1920, 4.X].

Важливе значення для формування принципово партійних позицій лівих сил мали матеріали, присвячені підготовці до з'їзду. Газета рішуче засуджувала намагання правого керівництва партії перенести з'їзд і опублікувала його порядок денний. Номер від 20 вересня 1920 р. широко інформував про велику маніфестацію трудящих, на якій виступили А. Запотоцький, І. Ольбрахт та інші промовці. Вони викрили політичні махінації правих, висловили впевненість у тому, що молода радянська республіка розгромить і білополяків, і Врангеля. Розповівши про маніфестацію, газета ще раз закликала вступати в Комінтерн [12, 1920, 20.X].

«Rudé právo» докладно повідомляло про діяльність партійних організацій у зв'язку з підготовкою до XIII з'їзду соціал-демократичної партії і боротьбою навколо терміну його скликання [12, 1920, 22.IX, 23.IX, 28.IX]. Одночасно газета вела відкриту полеміку як з дрібнобуржуазними опортуністичними періодичними виданнями («Právo lidu», «Venkov», «Narodní listy», «České slovo», «Cas»), так і з реакційними («Narodní osvobození», «Lidové poviny»).

Боротьба за вчасне скликання з'їзду закінчилася успіхом лівих. XIII з'їзд соціал-демократичної партії відбувся 25—28 вересня 1920 р. На ньому було схвалено статут, програму діяльності, обрано нове керівництво. У прийнятій програмі підкреслювалася необхідність боротьби за диктатуру пролетаріату. На з'їзді ліве крило сформувалося в самостійну політичну партію, яка почала називатися Чехословацькою соціал-демократичною партією (лівиця). З'їзд висловив згоду із принципами III Інтернаціоналу і доручив виконавчому комітету вести переговори про вступ до Комінтерну [9, с. 30—31]. «Rudé právo» стало центральним органом партії на чолі з головним редактором Б. Шмералем.

З'їзд прискорив ідейне і політичне формування лівих, але до остаточного розриву з опортуністами ще не привів. Це пояснюється бажанням частини лівих створити масову партію і зберегти єдність соціал-демократії. Таку позицію певною мірою займала і газета «Rudé právo», проводячи думку про те, що соціал-демократична партія — це партія лівих, а до розколу

довели праві. 13 жовтня 1920 р. «Rudé právo» писала: «Не піддамося! Все для єдності і врятування партії! Геть розкольників! Хай живе єдність!» [12, 13.X.1920 р.].

З'їзд не вирішив питання і про негайний вступ до Комінтерну, допустив невизначеність у формулюванні стратегічних завдань партії, центристське ставлення до опортунізму, помилки у розумінні лєнінського вчення про соціалістичну революцію і провідну роль революційної партії робітничого класу. Тому партія ще не була на рівні вимог Комінтерну. Вона не стала партією нового типу, хоча з'їзд і заклав її фундамент [9, с. 31]. Зрозуміло, ці ж помилки повторював і центральний партійний друкований орган.

Правоопортуністичні лідери назвали з'їзд «комуністичною конференцією». Вони відмовилися підкоритися його рішенням і продовжували свою розкольниківську діяльність. У змові з буржуазним урядом опортуністи виношували план придушення опозиції.

Після з'їзду Народний будинок і друкарня залишилися в руках лівих, які представляли робітничий клас і становили більшість у самій партії. Але саме питання про володіння ними послужило сигналом до атаки з боку правих. 9 грудня 1920 р. поліція і жандармерія, жорстоко придушивши опір робітників, зайняла Народний будинок і передала його правим.

Наступного дня «Rudé právo» не вийшло. В друкарні «Графія» було видруковано листівку газети, адресовану робітникам, в якій брутальний напад на Народний будинок визначався як класове зіткнення між робітниками і буржуазією [10, с. 33]. Керівництво лівих закликала робітників до генерального страйку.

Грудневий страйк 1920 р. став випробуванням на зрілість і для лівих сил, і для газети «Rudé právo». Він тривав цілий тиждень і охопив усю республіку. У страйку взяли участь мільйон робітників [6, с. 38].

В організації і поширенні страйку газета «Rudé právo» відіграла визначну роль. У її вечірньому виданні 11 грудня писалося: «Кров, пролита на вулицях Праги, викликала гігантський рух трудящих за соціальні вимоги, і виконання цих вимог неминуче. Робітничий клас вимагатиме підвищення зарплати, ставитиме питання про експропріацію всіх шахт, металургійних заводів, великих помість...» [5, с. 39].

Буржуазна влада придушила революційний виступ пролетаріату. Висновок з цих подій був однозначний — без революційної партії перемога над буржуазією неможлива [2, с. 107].

Бойовою і безкомпромісною публіцистикою відповіла газета на білий терор буржуазії. 11 грудня, після розстрілу робітничої демонстрації перед парламентом, на її сторінках появляється список жертв. 12 грудня газета друкує вірш поета Йозефа Гори «Чому?», у якому автор гнівно звинувачує реакцію і опорту-

ністів. В одному з матеріалів цього номера писалося: «Правда, що немає рожевого снігу. Хіба що зафарбується кров'ю... Такий рожевий сніг ми бачили в п'ятницю, пополудні, перед парламентом. Сніг, людською кров'ю забарвлений. Кров'ю, яка витікала з людських тіл, прострілених кулями поліцейських револьверів». Характерна кінцівка матеріалу: «Рожевий сніг зник. Але кров, що зафарбувала його, не зникла» [12, 1920, 12.XII].

Виконком Комінтерну всебічно проаналізував причини поразки загального грудневого страйку і в спеціальному зверненні до чехословацького пролетаріату вказав, що це — особливий урок для робітників усього світу. «Rudé právo» опублікувало цей документ і широко коментувало його [12, 1920, 28.XII].

Страйк показав, якою могутньою зброєю революційної боротьби є партійна преса. «Rudé právo» ставала все надійнішою ланкою зв'язку партії з масами, вихователем волі до перемоги. «Нас не зломлять ні надзвичайний стан, ні стан облоги, ні конфіскації і заборони, ні тюрма і процеся», — писала газета [12, 1920, 16.XII].

Незважаючи на обмеження і переслідування, бойовий орган лівих сил продовжував викривати політику буржуазії та опортуністів. «Rudé právo» давала об'єктивну оцінку дійсності, друкувала обширну інформацію з фронтів класової боротьби. У статті «Урок» у випуску від 21 грудня 1921 р. було проаналізовано невдачі революційних виступів чехословацького пролетаріату, і, що головне, вказано на необхідність створення пролетарської партії і приєднання її до III Інтернаціоналу [12, 1920, 21.XII].

Із січня 1921 р. «Rudé právo» розпочала кампанію за скликання XIV з'їзду лівих сил соціал-демократів. Газета детально інформувала читачів про становлення комуністичних партій в інших країнах. На сторінках газети розгорнулося широке обговорення 21 умов вступу до Комінтерну. «Rudé právo» роз'яснювала ці умови, публікувала статті і роздуми як провідних діячів партії, так і її рядових членів.

Вплив лівих на робітничі маси навіть після поразки грудневого страйку не зменшився. У донесенні поліції м. Брно від 3 лютого 1921 р. зазначається: «Позиції комуністів не похитнулися, і більшість молодих робітників і далі виступає за комуністичні ідеї». Поліція скаржилася, що «на руку лівим грає і бездіяльність правих...» [15, PZU, čj. 2196/21 pres.].

В аналогічному донесенні від 27 березня 1921 р. повідомлялося, що у всіх лівих організаціях погодилися з повним прийняттям умов III Інтернаціоналу, а делегатам, обраним на з'їзд, дається мандат голосувати за III Інтернаціонал [15, PZU, čj. 5352/21 pres.].

Провідні діячі чехословацької соціал-демократії — А. Запотоцький, І. Ольбрахт — були присутні на II конгресі Комін-

терну. В 1920 р. Б. Шмераль двічі приїжджав у Радянську Росію, розмовляв з В. І. Леніним. Він, як і деякі інші діячі лівих, допускав помилки, зокрема вагався щодо розриву із старою соціал-демократією. Зрозуміло, що все це потрапляло під принципову критику і Комінтерну, і В. І. Леніна [7, с. 14, 15, 16, 17]. Під їхнім впливом робітничий рух поступово звільнявся від соціал-демократичних ілюзій і помилок.

1 березня 1921 р. Філіп Добровольний виступив у «*Rudé právo*» зі статтею «Геть туман», у якій вимагав дотримуватися ясних революційних позицій і викривати фальшиві установки про можливість досягнення політичної мети робітничого класу шляхом дрібнобуржуазної демагогії. Редакція зуміла вивести зі свого складу тих, хто стояв на опортуністичних позиціях, і активно продовжувала кампанію підготовки XIV з'їзду партії.

Газета продовжувала широко висвітлювати проблеми робітничого руху, тактику лівих, завдання і значення з'їзду. Повідомляючи про хід голосування в низових партійних організаціях, газета підкреслювала, що 95% членів партії висловилися за нову назву — «Комуністична партія» і за вступ до III Інтернаціоналу, що відповідало духові марксизму-ленінізму [12, 1921, 25.III].

Газета розвінчувала шкідливі погляди центристів, які виступали проти тактики міжнародного комуністичного руху. Власне, вони пропонували створити центристську партію. 11 травня 1921 р. у статті «Наш з'їзд їх непокоїть» у вечірньому виданні газети було ясно сказано, що створення такої партії в умовах Чехословаччини вигідне буржуазії, яка, керуючись принципом «поділяй і володарюй», прагне ліквідувати комуністичний рух [12, 1921, 11.V].

XIV з'їзд відбувся 14—16 травня 1921 р. З'їзд прийняв резолюцію про вступ до III Інтернаціоналу і зміну попередньої назви на назву — Комуністична партія Чехословаччини. За цю резолюцію проголосували 562 делегати, проти — 7. 17 травня вечірній випуск газети на першій сторінці вмістив матеріали з'їзду під рубрикою «З'їзд партії вирішив: 562 — за і 7 — проти» [10, с. 37]. Наступного дня, 18 травня 1921 р., «*Rudé právo*» вже вийшла як центральний орган Комуністичної партії.

У процесі боротьби за створення Комуністичної партії газета «*Rudé právo*» набула рис друкованого органу нового типу, який успішно виконує функції колективного пропагандиста, агітатора і організатора. Діяльність газети сприяла утвердженню ідейних позицій чехословацьких комуністів, їх боротьбі проти буржуазної ідеології, за інтереси робітничого класу, всіх трудящих Чехословаччини.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Що робити? Повне зібр. творів, т. 6. 2. Очерки истории Коммунистической партии Чехословакии. — М., 1979. 3. *Beránková M.* Struktura a ideové zaměření tisku Komunistické strany Československa do roku 1928. *Sešity novináře* 1980, N 1. 4. *Beránková M.* Jsme komunisty! Naše cesta a náš cíl — *Sešity novináře*, 1976, N 10. 5. *Do-*

tejší V. 40 let Rudého práva. — Praha, 1960. 6. *Halešic F. Rudé právo* — spoluzakladatel KSC. — *Novinářský sborník*, 1960, N 1. 7. *Král V. Cesta k leninismu. Prameny k dějinám KSC v letech 1921—1929.* — Praha, 1971. 8. *Młynarski Z. i Czaplars I. Historia prasy czeskiej, słowackiej, węgierskiej i bułgarskiej.* — Warszawa, 1962. 9. *Nálepková O. Založení KSC a vývoj dělnického hnutí v letech 1921—1929.* — Praha, 1974. 10. *Naše Rudé právo.* — Praha, 1980. 11. *Průboj, 1920.* 12. *Rudé právo, 1920—1921.* 13. *Říjen 1917 a společenské vědy v CSSR.* — Praha, 1980. 14. *Staré Právo lidu, 1920.* 15. *Státní archiv CSSR, Brno.* 16. *Státní ústřední archiv ČSSR.* — Praha. 17. *Vojtek J. Slovenské Komunistické novínárstvo v rokoch 1921—1935.* — *Sešity novinára*, 1981, N 1. 18. *Založení Komunistické strany Československa.* — Praha, 1954.

Краткое содержание

В статье рассматривается ответственный период в истории газеты «Rudé právo» — период борьбы левых сил социал-демократической партии Чехословакии за создание Коммунистической партии и ее вступление в III Интернационал. На богатом фактическом материале, используя архивные документы и воспоминания участников тех событий, авторы статьи показывают роль газеты «Rudé právo» в борьбе с оппортунистами за создание Компартии, за распространение идей марксизма-ленинизма, Великой Октябрьской социалистической революции.

Стаття надійшла до редакції
31 березня 1981 р.

*I. I. БЕЛЯКЕВИЧ, доц.,
Львівський університет*

БОРЬБА ГРУП СДКПІЛ, СЕКЦІЙ ППС-ЛІВИЦІ, ПОЛЬСЬКИХ РОБІТНИКІВ І СОЛДАТІВ У РОСІЇ ПРОТИ СТВОРЕННЯ ПОЛЬСЬКОЇ АРМІЇ (березень-квітень 1917 р.)

Проект створення численної польської армії виник напередодні Лютневої революції серед російських військових, а також у польських реакційних колах, що знаходились у Росії. Ця армія, яка перебувала би під повним контролем польського реакційного офіцера, могла бути використана силами реакції в імперіалістичних цілях як резерв контрреволюції. Тому цей задум викликав рішучі протести і опір з боку польських прогресивних сил у Росії, що було проявом пролетарської інтернаціональної солідарності польських трудящих з російським пролетаріатом і революційними солдатами.

Питання боротьби СДКПІЛ, ППС-лівиці, польських робітників і солдатів проти створення польської армії в Росії в період між двома революціями 1917 р. спеціально не висвітлювалось в історичній літературі. Окремі аспекти цієї теми викладені в працях радянських істориків О. Я. Манусевича, П. М. Калениченко та автора даної статті. Докладніше їх досліджують польські історики Л. Гросфельд, А. Заторський, В. Найдус, І. Павловський і К. Собчак, М. Вжосек та ін.

Метою даної статті є висвітлення боротьби груп СДКПіЛ, секцій ППС-лівниці, польських робітників і солдатів, що знаходились під впливом революційного процесу, проти створення польської армії в Росії в період від початку Лютневої революції до відкриття Всеросійського з'їзду військовослужбовців-поляків (березень—початок червня 1917 р.).

Для написання статті використані архівні документи, що зберігаються в радянських і польських партійних та державних архівах, публікації документів і матеріалів, спогади, а також польська преса різних політичних напрямів, що видавалася в Росії та на Україні.

Відразу після Лютневої революції польські соціал-демократи та їхні групи послідовно виступили проти перших спроб російського генералітету та польської реакції створити польську армію в Росії, що означало ізоляцію польських солдатів від впливу революційного процесу, що мав місце в російській армії [8, zesр. 11/14, dział II, т. 62, к. 29]. Цей проект викликав занепокоєння у польських соціал-демократів, які розуміли, що польські формування, котрі потраплять під контроль реакційних елементів, стануть зброєю в їх руках і можуть бути використані в інтересах контрреволюції. Виходячи з цього, польські соціал-демократи спрямували свої зусилля на викриття задумів польської і російської контрреволюції, зв'язаних з планами створення в Росії польської армії.

Значний вклад у цю боротьбу внесла Петроградська група СДКПіЛ, яка питання про формування польської армії вирішила винести на обговорення польських робітників і солдатів. З цією метою 3 квітня* було скликано мітинг. На ньому половину голосів збрала резолюція, запропонована групою СДКПіЛ**. У ній вказувалось, що діяльність національної демократії по створенню окремих польських з'єднань або армії «є проявом реакційної антинародної політики Н. Д.»***, що виділення солдатів-поляків із революційної російської армії негативно вплине на їхню революційну свідомість і віддасть їх під вплив ворожій справі звільнення народу, ендецькій ідеології. Така армія, підпорядкована впливові ендеків і керована польським буржуазним Національним Комітетом, стала б зброєю контрреволюції в Росії, засобом захоплення влади націонал-демократією в Польщі і опорою майбутньої мілітаристської політики польської держави.

У заключній частині резолюції зазначалось: «Протестуємо проти всіляких спроб створення польської армії і закликаємо товаришів солдатів і робітників негайно розгорнути найширшу

* Всі дати наводяться за старим стилем.

** В № 5 «Променя» було помилково повідомлено, що цю резолюцію запропонувала ППС-лівниця, але в № 6 цього щоденника публікувалось спростування, в якому підтверджувалось авторство Петроградської групи СДКПіЛ [15, № 6, с. 2].

*** Тобто партії націонал-демократів (ендеків).

революційну агітацію серед солдатів-поляків, створюючи у всіх бойових з'єднаннях польські солдатські революційні клуби як центри солдатської боротьби разом з російськими товаришами проти всіляких спроб контрреволюції. Геть мілітаризм!. Хай живе міжнародна солідарність пролетаріату! Хай живе свобода народів! Хай живе соціалізм!» [15, № 5, с. 2].

10 квітня Ю. Уншхліхт повідомив Московську групу СДКПіЛ про роботу Петроградської групи по мобілізації громадської думки проти польських формувань. «На зборах приймаємо резолюції про польську армію, — писав Ю. Уншхліхт. — Наша група в найближчий час направить свою резолюцію до друку» [6, спр. 409, арк. 8 зв.]. У заяві СДКПіЛ, опублікованій у Петрограді, підкреслювалось, що партія вбачає особливу небезпеку у формуванні армії націонал-демократією, «яка з допомогою створеного нею війська має намір з тріумфом повернутись до Польщі» [13, № 7, с. 4]. Подібні резолюції приймалися на зборах й інших груп СДКПіЛ. Так, 16 квітня і 21 травня в Кронштадті відбулись мітинги протесту проти планів ендеків. На них одноголосно було прийнято резолюцію, в якій засуджувалась політика ендеків, що хотіли «вирвати польського селянина і робітника з лав російської революційної армії для імперіалістичних і контрреволюційних цілей». Резолюція закликала солдатів-поляків не допустити перетворення їх у сліпе знаряддя реакції, «щоб, розуміючи суть російської революції, силу міжнародної солідарності пролетаріату, вони відповіли на заклик ендеків вступом у ряди революційного пролетаріату Росії» [9, 60 (III с), поз. 396]. Повідомляючи про цей заклик кронштадтців, «Трубуна» писала, що він є єдиною відповіддю, що збігається з позицією міжнародної соціал-демократії [19, № 3, с. 4].

20 квітня член СДКПіЛ Б. Мандельбаум, виступаючи на надзвичайному засіданні Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, висловив протест проти планів створення польської армії в Росії. «Під виглядом боротьби з німцями різні функціонери військового міністерства в тісній згоді з представниками польської реакції і всупереч волі польської демократії дозволяють створити польську армію, завданням якої буде придушення революційного руху в Польщі», — заявив Б. Мандельбаум [15, № 5, с. 2]. Його протест виражав тривогу польської соціал-демократії з приводу позитивного ставлення деяких вищих воєнних кіл російської армії та воєнного міністерства до ідеї створення в Росії великих польських формувань.

Занепокоєння з приводу діяльності націонал-демократів відображене й у ряді інших документів. Так, 2 травня польська секція Красноярської організації РСДРП опублікувала відозву до солдатів-поляків, в якій викривала контрреволюційні задуми польських націоналістів, зв'язані з планами створення окремої польської армії. 4 травня польська секція Красноярської орга-

нізації РСДРП провела мітинг, учасники якого виступили проти утворення польських військових формувань [3, с. 117]. Група військовослужбовців Красноярського гарнізону опублікувала звернення до солдатів-поляків, в якому закликала їх не допустити створення національних польських військ у Росії. Ендеки, «люті вороги польських робітників і селян, бажають повернутись у Варшаву на наших плечах як переможці і правити з допомогою збройної сили.» Ії автори закликали польських солдатів «іти разом з російськими солдатами і робітниками і спільними силами боротись проти спільного ворога — капіталізму» [4, с. 452].

Проти створення польської армії в Росії активно боролась і Московська група СДКПіЛ. Так, 7 травня вона разом з секцією ППС-лівниці організувала мітинг протесту проти планів ендеків, зв'язаних зі створенням польської армії [17, № 3, с. 6]. 12 травня в Москві відбувся мітинг польських солдатів-інвалідів.

Присутні висловили рішучий протест проти створення польської армії, заявивши, що вона стане сніпою зброєю в руках контрреволюційних елементів для боротьби проти вільної Росії, що народжується, а отже, нещастям для всього міжнародного робітничого руху. Солдати-поляки повністю солідаризувались з позицією СДКПіЛ у цьому питанні, вітали «Губиниц», орган СДКПіЛ, обіцяли їй свою підтримку [19, № 2; с. 4]. Московська група СДКПіЛ розповсюджувала свої відозви не лише серед польських робітників і солдатів в Москві, а й серед солдатів-поляків, що служили на всіх фронтах [19, № 3, с. 4]. Виступаючи проти продовження імперіалістичної війни і прикриття її брехливими «визвольними» лозунгами, польські соціал-демократи, всупереч лозунгу постійної армії, висунули лозунг загального озброєння народу [7, спр. 569, арк. 32].

Таким чином, групи СДКПіЛ, не обмежуючись викриттям контрреволюційної суті планів формування польської армії в Росії, на яку з однаковою мірою покладали надії і польська, і російська контрреволюція, своєчасно повели проти цих планів послідовну боротьбу, прагнучи залучити до неї маси солдатів-поляків, що служили в російській армії.

Аналогічну позицію в даному питанні зайняла ППС-лівниця в Росії. Ії Петроградська секція, діючи в контакт з групою СДКПіЛ, на мітингу 3 квітня цілком приєдналась до резолюції, запропонованої Петроградською групою СДКПіЛ [9, 60/XI, поз. 12, к. 12]. Ведучи боротьбу проти формування в Росії окремої польської армії, ППС-лівниця виходила з такого положення: «Поки армія становить єдине ціле, до тих пір краще зберегти в ній революційний дух» [7, спр. 562, арк. 33].

8 квітня у газеті «Ротіей» було опубліковано статтю видатного діяча Петроградської секції ППС-лівниці С. Будкевича «Про польську армію». В ній автор різко висловився проти створення армії, проти відокремлення поляків з російських час-

тин. С. Будкевич писав, що «створення польської армії в Росії як революційної сили тепер не може бути успішним. Коли наближується банкрутство німецького мілітаризму і імперіалізму не лише внаслідок поразки на полях битв, а й у результаті зростання революційної свідомості в Німеччині, коли створена в Росії польська армія може стати зброєю реакції вітчизняної і російської, польський робітничий клас повинен найбільш енергійно боротись проти цієї ідеї». Далі підкреслювалось, що кожний «поляк-солдат у російській армії повинен, згідно з революційними прагненнями російської армії, співробітничати з революцією і боротись проти антиреволюційних тенденцій, повинен підтримувати ідейний зв'язок з російським солдатом і робітником. Борючись за зміцнення свободи в Росії, сприяти завоюванню свободи для своєї країни». На закінчення С. Будкевич писав, що кожний солдат-поляк російської армії «повинен прагнути не до створення окремої польської армії, яка братиме участь в нинішній війні... а розвивати в собі і своїх товаришах революційну свідомість, щоб забезпечити перемогу основ демократії і свободи після війни» [15, № 2, с. 2].

Виступаючи на засіданні ЦВК Рад 12 квітня, один з керівників ППС-лівиці С. Круліковський оголосив декларацію Петроградської секції ППС-лівиці, підписану разом з С. Маєвським, проти спроб формування польської армії в Росії. В декларації зазначалось, що ППС-лівиця завжди виступала проти всяких спроб утворення польської армії як на боці центральних держав, так і на боці держав коаліції. «Ми перестеґіємо всіх, що національна демократія, партія польської реакції, смертельний ворог робітничого класу, під прикриттям патріотичних фраз хоче створити польську армію, щоб повернутись додому з тріумфом... щоб управляти і панувати».

У декларації підкреслювалось, що свідомі польські робітники і солдати рішуче виступають проти створення окремої польської армії, особливо проти того обманного способу, «з допомогою якого знеславлені діячі з Народного комітету і Польського кола хочуть захопити владу в свої руки». Далі у ній вказувалось, що «окрема польська армія в Росії не може бути лозунгом польських солдатів і робітників», що єдиним їх гаслом може бути: «Досить бойні народів! Досить крові, пролитої за завойовницькі інтереси пануючих класів! Ми не хочемо війни! І не буде для нас втіхою свідомість, що наказують нам умирати під національним прапором за чужу і ворожу нам справу!» [5, спр. 55, арк. 28—29; 2, с. 50—51]. 23 квітня декларація в скороченому вигляді була опублікована в органі Польського соціалістичного об'єднання — газеті «Jedność Robotnicza» [13, № 7, с. 4]. 1 травня повний текст декларації було опубліковано в газеті «Przemień» [15, № 4, с. 2—3].

Польська реакційна преса, що видавалась в Росії, з обуренням зустріла декларацію і звернення ППС-лівиці до солдатів-поляків. Зокрема, на декларацію ППС-лівиці обрушилась

націоналістична газета «Robotnik Polski» [16, № 8, с 3] Але це не зупинило секцій ППС-ливиці, що невтомно продовжували невтомну боротьбу проти створення польських збройних сил у Росії

Проекти створення в Росії польської армії під контролем реакційних сил викликали рішучі протести польських робітників і солдатів До боротьби проти спроби польської буржуазії та реакційного польського офіцера нав'язати польським солдатам ідею створення в Росії національних формувань залучалось все більше польських солдатів, що подекуди вже були об'єднані в Союзи військовослужбовців Так, 10 квітня на зборах Союзу Торопецького гарнізону проти виділення поляків з російської армії проголосувало 60% його учасників [8, П/94, 1, к 11]

Проведені організаційні збори по створенню Союзу військовослужбовців-поляків гарнізону м Луги 14 квітня схвалили рішення залишити питання про утворення окремої польської армії відкритим до прийняття рішення з'їздом делегатів всіх польських військових Союзів [11, 27 IV, с 2]

Принциповішу позицію з цього питання зайняли польські робітники в Кронштадті, які 16 квітня закликали польських солдатів вступати в ряди революційного пролетаріату Росії [19, № 3, с 4]

На мітингу військовослужбовців-поляків Вітебського гарнізону 16 квітня було прийняте рішення протидіяти усякій самозваній пропаганді, що ставить за мету вербувати поляків у так звану польську армію в Росії Учасники мітингу вимагали від генерала Білевського пояснень, «яка польська організація уповноважила його формувати польську дивізію і з якою метою?» [8, 1/30, APR 2с, 11, 2 с, к 33, 11, 14 IV, с 3] Масовий мітинг Петроградського гарнізону, в якому брало участь понад тисячу чоловік, у тому числі представники інших гарнізонів, на доповідь голови Союзу поляків-військовослужбовців В Щенсного, висловився проти створення польської армії [11, 21 IV, с 2]

Боротьбу проти ендецьких агітаторів за створення польської армії вели і польські революційні солдати, що служили у польських частинах Так, солдати 16-ї роти Белгородського польського запасного полку 16 квітня на зборах ухвалили протестувати проти діяльності ендецької «Gazety Polskiej», що видавалась у Москві, вважаючи її діяльність шкідливою і провокаційною Шкідливою, тому що «газета хибно стверджує, нібито польська стрілецька дивізія наповнена бойовим поривом і бажанням будь-що роздушити німців, чим викликає небажане для нас здивування у російської демократії» * Провокаційною,

* Антивоєнні виступи польської дивізії на Південно-Західному фронті влітку 1917 р цілком спростовують твердження «Gazety Polskiej» [1, с 39—54]

оскільки «є представником добре відомої в Польщі частини нашої буржуазії (ендеків. — *I. Б.*), що прагне створити польську армію... Під гаслом звільнення Польщі вона переслідує свою мету».

Далі в резолюції наголошувалось на тому, що польська буржуазія зацікавлена в тому, щоб у Польщу повернулось якомога менше «овіяних могутнім поривом російської революції» польських солдатів, щоб вона зустріла менший опір при організації нової Польщі «в дусі своїх інтересів». В заключенні резолюції підкреслювалось: «...Нам ближче робітники російські або німецькі, ніж «польська буржуазія» [9, 60/IIIc, арк. поз. 1, арк. 4a); 13, № 9].

6 і 7 квітня в Ризі відбувся з'їзд військовослужбовців-поляків XII армії, на якому були присутні 500 делегатів від 30 тис. солдатів. В резолюції з'їзду відзначалось, що «утворення польської армії за межами Польщі неможливе, а польських частин — небажане» [11, 25. IV, с. 4]. Енергійно проти створення окремих польських частин протестував і Порховський союз військовослужбовців-поляків, який був відділом Петроградського союзу [8, 1/30, APR 2c, к. 47; 11. V, с. 3].

24 квітня правління Петроградського союзу військовослужбовців-поляків опублікувало відозву, в якій вказувалось, що всякі спроби створення польських формувань, «розпочаті з власної ініціативи безвідповідальними особами або групами, особливо з військових кіл, є згубними для національної справи і повинні енергійно засуджуватись» [18, с. 35—36]. Різно виступив проти ідеї створення польської армії в Росії Польський Виконавчий комітет в Одесі. В своєму рішенні від 26 квітня він назвав її формування «політичною помилкою», «небезпекою», яка «загрожує польським національним інтересам» [10, 10.V, с. 2].

З'їзд військовослужбовців-поляків Московського гарнізону, що відбувся наприкінці квітня, в своєму рішенні також заявив, що «створення польської армії... з політичних і національних міркувань неможливе» [16, № 3, 7.V, с. 4].

На з'їздах військовослужбовців-поляків не було єдності у ставленні до такого питання. Так, з'їзд Союзу 35-го корпусу в квітні 1917 р. «категорично висловився проти створення польської армії» [10, 18.VIII, с. 4]. З'їзд Союзу військовослужбовців-поляків Київського воєнного округу, заперечуючи право осіб і партій на самостійні дії в цьому напрямі, водночас вважав єдино правомочною в даному питанні військову організаційну комісію, яку повинен був створити Всеросійський з'їзд військовослужбовців-поляків [12, 18.V, с. 2]. Поява в ряді резолюцій, прийнятих Союзами, загальної умови — використання польської армії тільки проти супротивників — була викликана побоюванням, яке виникло серед маси польських солдатів, що ця армія може бути використана з контрреволюційною метою для придушення революційного руху.

Збори польських робітників, на яких обговорювались питання про формування польської армії в Росії, категорично засудили ідею створення такої армії. Так, на зборах польських робітників у Воронежі 30 квітня була прийнята резолюція, що протестувала «проти створення на території Росії будь-якої польської армії оскільки така армія не є необхідною для свободи польського народу. Ця армія буде зброєю буржуазії. Нашими друзями є не буржуазні класи, а пролетарі всього світу, які прагнуть до свободи народів шляхом перемоги над імперіалізмом» [15, № 9, 7 V, с. 5].

Збори робітників-поляків у Петрограді досить критично висловились проти створення польської армії, «оскільки вона в руках пануючих класів є зброєю в боротьбі з їх внутрішнім ворогом — робітничим класом» [13, № 6, 16 IV, с. 7].

У тих частинах, де керівництво перебувало в руках революційних елементів, солдати-поляки займали принципову позицію в питанні створення польської армії. 18 травня відбувся мітинг солдатів Белгородського запасного полку під головуванням В. Чижевського.

У прийнятій на мітингу резолюції вказувалося, що польські солдати разом з польськими робітниками і селянами «не можуть залишитись бездіяльними в боротьбі, що веде російський народ за свою свободу». На мітингу була висловлена думка, що солдати-поляки після повернення в Польщу повинні «об'єднати свої зусилля з польським пролетаріатом, який веде там боротьбу, щоб не допустити до влади у Польщі клас буржуазії і реакції» [9, 60/III с, поз. 40, 3а]. Таким чином, всупереч підступам польських реакційних сил, польські революційні солдати в боротьбі з ними знаходили своє місце в революції в одних шеренгах з російськими робітниками і революційними солдатами.

Під впливом агітаційно-пропагандистської роботи груп СДКПіЛ і секцій ППС-лівих, що викривали ендеків і польське реакційне офіцерство, істинний, контрреволюційний характер їхніх планів, зв'язаних з проектами формування окремої польської армії в Росії, солдати-поляки, знаходячись у російській армії, почали критичніше ставитись до закликів польської реакції. Вони шукали підтримки і сприяння у польських соціал-демократів, вбачаючи в них послідовних захисників своїх інтересів. Так, група солдатів-поляків 4-го Несвижського полку 27 квітня звернулася у Московську групу СДКПіЛ з питанням, як їм бути в зв'язку з пропозицією вступати в польську армію. Вони писали: «Вирішили звернутись до вас, товариші, вважаючи вас авторитетом і вірячи в те, що тільки ви, соціал-демократи, бажаєте добра нашому народу і даєте нам пораду, як вчинити зараз і в майбутньому. Всі ми робітники і тому тільки разом будемо боротися з спільним ворогом, знаючи, що ваше прагнення є і нашим». Лист закінчувався здравницею на честь СДКПіЛ і проханням відповісти [6, спр. 409, арк. 10—11 зв.].

2 травня Московська група СДКПіЛ надіслала солдатам відповідь [6, спр. 409, арк. 10].

Численними були випадки, коли присутні на мітингах польські трудящі виражали своє ставлення до планів ендеків бойкотом резолюцій, що їм пропонувались. Так було, зокрема, під час зборів у Пскові, де граф Велепольський при підтримці місцевих ендеків даремно силкувався протягти резолюцію про негайне створення польської армії [19, № 5, с. 4]. На допомогу польським солдатам приходили робітники-поляки, які допомагали їм розібратися в планах ендеків і реакційного офіцера. Вони брали участь у мітингах солдатів, у своїх виступах викривали задуми реакції.

Переважає більшість польських робітників і солдат у своїй боротьбі проти формування польської армії в Росії в основному орієнтувалась на самого послідовного і принципового борця — на СДКПіЛ — і підтримувала її позицію. Це підтверджують численні резолюції зборів і мітингів польських солдатів, їхня кореспонденція. Однак найкращим доказом їх є масове небажання вступати в польські формування [7, спр. 606, арк. 19—20].

Таким чином, плани створення польських збройних сил у Росії зустріли рішучий протест з боку груп СДКПіЛ, секцій ППС-лівих, а також революційних робітників і частини найбільш свідомих польських солдатів.

Польські соціал-демократи усвідомлювали майбутній реакційний характер Всеросійського з'їзду військовослужбовців-поляків, про що можна було судити з політичного обличчя його організаторів, а також з інформації з військових частин. Тому вони знову виразили негативне ставлення до створення польських реакційних формувань у Росії в заяві Петроградської групи СДКПіЛ [8, 1/30, APR 7с, с. 46—48], опублікованій 6 травня [15, № 5, с. 2]. В ній відзначалось, що націонал-демократами, «прислужниками умерлого царизму», була висунута ідея створення польської армії в момент широкого розвитку російської революції. Польські соціал-демократи заявляли, що «нинішня війна велась до сих пір і ведеться в інтересах імперіалістичних клік». Таким чином, створення окремої польської армії в Росії означатиме, що кров польських солдатів буде пролита в інтересах імперіалістів під маскою боротьби за незалежність Польщі.

У заяві вказувалось, що з допомогою багнетів польські панівні класи хотіли б зміцнити свій вплив, а основою польських буржуазно-поміщицьких урядів в майбутній Польщі зробити сильну «національну» армію, яка завжди буде наготові до боротьби «з внутрішнім ворогом» — визвольним рухом польського пролетаріату.

У відозві підкреслювалось, що виникнення ідеї створення польської армії в Росії зумовлене бажанням польської буржуазії «захистити» польський народ від «розкладницького впливу» російської революції, а для цього необхідно солдата-поляка

відірвати від солдата — російського пролетаря, щоб в братерському союзі не розкрились у нього очі на причини злиднів і експлуатації, «щоб він не виступав солідарно з російським солдатом проти об'єднаного капіталу Польщі і Росії» У відозві зазначалось, що польські революційні соціал-демократи «тут в Росії борються за спільну визвольну мету разом з російським пролетаріатом, з яким їх зв'язують традиції героїчної боротьби з соціальними ворогами» Відозва закінчувалась висновком «Тільки революційна боротьба за повалення імперіалізму і джерел його панування приведе до повного національного визволення Польщі» [15, № 5, с. 2] Ця заява була передрукована «Dziennikiem Petrogradskim» [11, 16 V, с. 3]

Таким чином, у період від Лютневої революції аж до скликання I Всеросійського з'їзду військовослужбовців-поляків на початку червня навколо питання про утворення польських воєнних формувань в Росії велась гостра боротьба В ній на одному полюсі стояли ендеки, їхні політичні спільники і реакційне польське офіцерство, на другому — СДКПН, ППС — лівниця, польські робітники і солдати, що перебували в Росії Ця боротьба дала свої наслідки — плани створення в Росії великої польської армії фактично були зірвані

Список літератури 1 *Белякевич І І* Антивоєнні виступи в 1-й Польській стрілецькій дивізії на Південно-Західному фронті влітку 1917 р. — Українське слов'янознавство, 1970, вип. 1-2. Документи й матеріали по історії советсько-польських відносин, т. I — М., 1963. 3 *Манусевич А Я* Польские интернационалисты в борьбе за победу Советской власти в России. Февраль-октябрь 1917 г. — М., 1965. 4 Революционное движение в России в мае-июне 1917 г. — М., 1959. 5 Центральний державний архів Жовтневої революції вищих органів державної влади і органів державного управління СРСР, фонд 1235, опис 53. 6 Центральний партійний архів Інституту марксизму лєнінізму (ЦПА ІМЛ) фонд 63, опис 17. ЦПА ІМЛ, фонд 70, опис 2. 8 Archiwum Akt Nowych (Warszawa). 9 Centralny Archiwum Komitetu Centralnego PZPR (Warszawa). 10 Dziennik Kijowski, 1917. 11 Dziennik Petrogradski 1917. 12 Echo Polskie, 1917 (Moskwa). 13 Jednosc Robotnicza, 1917 (Charkow). 14 *Henning-Michaels E* Burza dziejowa, t. 2 — Warszawa, 1928. 15 Promien, 1917 (Petrograd). 16 Robotnik Polski, 1917 (Kijow). 17 Robotnik w Rosji, 1917 (Charkow). 18 *Szczepny W* Kwestia wojska polskiego w Rosji w 1917 r. — Warszawa, 1936. 19 Trybuna, 1917 (Petrograd).

Краткое содержание

В статье на основе разнообразных источников — архивных документов, извлеченных из архивов Советского Союза и ПНР, публикаций документов, польской прессы различных политических направлений — освещается борьба групп СДКПН, секций ППС-лєвицы, польских рабочих и солдат в России, находившихся под влиянием революционного процесса, против создания польской армии, которая могла быть использована в реакционных целях, в период от начала Февральской буржуазно-демократической революции до открытия Всероссийского съезда воениствующих поляков, то есть с марта по июнь 1917 г.

Стаття надійшла до редколегії
2 квітня 1981 р.

*П. С. ГОРАНОВ, доц.,
Л. СПАСОВ, ст. асист.,
Великотирновський університет (НРБ)*

**УЧАСТЬ БОЛГАР У ЗБРОЙНІЙ БОРОТЬБІ
ПРОТИ ОСМАНСЬКИХ ПОНЕВОЛЮВАЧІВ
У ПЕРІОД РОСІЙСЬКО-ТУРЕЦЬКОЇ ВІЙНИ
1877—1878 рр.**

Російсько-турецька війна 1877—1878 рр., яка завершилась визволенням болгарського народу від п'ятсотлітнього османського гніту, привертала і привертає увагу дослідників. Їй присвячена велика кількість мемуарних творів і наукових праць. Поряд із всебічно висвітленими є й малодосліджені аспекти цієї теми. Це стосується, зокрема, форм збройної допомоги болгарського народу російським військам-визволителям. Дана стаття є спробою розкрити це питання.

Із форм участі болгарського народу у збройній боротьбі під час визвольної війни найбільш повно досліджені створення і бойовий шлях болгарського ополчення. У зв'язку з цим у статті наводяться лише маловідомі факти з історії ополчення, основна ж увага приділяється менш дослідженим формам участі болгарського народу у визвольній війні. Хоча ці форми певною мірою висвітлювались у працях регіонального [4; 9; 12; 21] й загального характеру [7; 15; 27; 28], однак вони не досить повно й системно вивчені.

Восени 1876 р., коли в Росії проходила підготовка до війни з Туреччиною, серед правлячих кіл у Петербурзі склалась думка, що успіх майбутньої кампанії залежить передусім від умілого поєднання війни проти Туреччини з болгарським національно-визвольним рухом. Передбачалась й організація повстання в Болгарії до і після початку наступу російської армії [28, с. 45; 6, с. 83].

Згодом генерал запасу Р. А. Фадеев, саме йому належала ідея болгарського повстання, розробив нову військово-політичну концепцію, згідно з якою передбачалось підпорядкувати національно-визвольний рух російському командуванню і використовувати його у формах, що відповідають класовим цілям й політиці правлячих кіл Росії. У жовтні 1876 р. Р. Фадеев запропонував російському уряду створити болгарське військо на базі болгарських емігрантів і російських солдатів та офіцерів болгарського походження, підібрати для нього сильний російський офіцерський і підофіцерський склад, при формуванні якого використати вплив слов'янських комітетів і болгарських організацій [2, с. 393—403; 5, с. 1—10]. Пізніше ці пропозиції були взяті за основу при розробці російським військовим міністерством «Підстав організації болгарських військ» [1, с. 12].

Навесні 1877 р. російське командування приступило до організації болгарського війська. 1 квітня в Кишиневі із 700 бол-

тарів-добровольців був сформований «піший конвой» для великого князя Миколи Миколайовича [1, с. 14]. Під кінець цього місяця він був перейменований на Болгарське ополчення [20, с. 23]. До початку війни російське командування з активною допомогою Слов'янського комітету в Москві, Болгарського центрального благодійного товариства (БЦБТ), Благодійної дружини і болгарських добровільних організацій в Росії і Румунії встигло організувати, обмундирувати і навчити військовій справі 6 ополченських дружин, які налічували близько 7500 чоловік [19, ф. 5, оп. 1, спр. 7, арк. 322; 30, ф. 42, оп. 1, спр. 52, арк. 76].

До складу так званого Першого болгарського ополчення, яке формувалось в Кишиневі, а потім в Плоешті, вступали люди віком від 14 до 65 років незалежно від соціального походження і освіти. Найвні документи і мемуарні джерела про ополченців не дають змоги точно визначити їх соціальний склад. У рубриці, присвяченій ополченню, газета «Стара планина» писала: «В болгарське ополчення увійшли... болгари всіх розрядів. У ньому знайдете і торговців, які залишили свою торгівлю, і ремісників, що забули свої ремесла, учнів, які пішли зі своїх шкіл, вчителів, які вважають, що болгарська школа в неволі — це мука» [26]. Основний контингент ополченців становили учасники національно-визвольного руху, які пройшли школу досвідчених воеводів П. Хітова і Ф. Тотю, члени революційної організації В. Левського, загартовані в полум'ї Квітневого повстання і сербсько-турецької війни, переважно представники трудового народу і прогресивної інтелігенції.

Після переходу російськими військами Дунаю болгарське ополчення на чолі з генералом М. Г. Столетовим увійшло до складу передового загону генерала Й. В. Гурка. Незважаючи на нечисленність, загін отримав завдання забезпечити проходи до Старої планини, після чого наступати на Адріанополь [29, ф. 248, оп. 1, спр. 2, арк. 4, спр. 1, арк. 63, 67].

У боях під Старою Загорою ополченці проявили безприкладний героїзм, з приводу якого генерал Гурко у прощальному наказі до них писав: «Ви вступаєте в бій з ворогом і в ньому покажете себе такими героями, якими вся російська армія може пишатися» [2, с. 98]. А кореспондент газети «Times» лаконічно відзначив, що люди, які б'ються так добре, мають право на свободу [3, с. 119]. Хоробрість, проявлена ополченцями під Старою Загорою, вразила не тільки російське командування та іноземних оглядачів, а й противника. Після того як армія Сулейман-паші розбита і більша її частина потрапила в полон, начальник турецького штабу визнав, що серед них ніхто не міг передбачити, що чотири болгарські дружини можуть вести бій проти 15 турецьких батальйонів і батарей [17, с. 484].

Мужність і героїзм болгарських ополченців спричинилися до того, що Головний штаб російської армії почав викори-

стовувати їх при вирішенні таких важливих стратегічних операцій, як Шейновська і Шипківська, від яких значною мірою залежав не тільки хід, а й результат самої війни.

У дні, коли перше болгарське ополчення з боями додало шлях від Дунаю до відрогів Балкан, у Свіштові, а потім і в Тирново російське командування в умовах всенародного піднесення сформувало ще шість ополченських дружин. Згідно з планами Головної штаб-квартири, це друге болгарське ополчення повинно допомагати виконанню тилової роботи в російській армії [25, вип. 24, с. 132]. Однак у серпні, коли ряди шипківських героїв з перших шести дружин поріділи і генерал Столетов закликав болгарський народ на допомогу [19, 11а 51 819], сотні ентузіастів новосформованого ополчення відгукнулись на клич Шипки [29, ф. 173, оп. 3, спр. 3461, арк. 61, 62].

Збройна участь болгарського народу у війні не обмежувалась діяльністю ополчення. Після вступу російських військ у Болгарію в цілому ряді районів при російських військових частинах утворювались збройні болгарські загони, керовані російськими офіцерами і унтерофіцерами. Так, у Добруджі до складу драгунського полку полковника Леонтьєва увійшов болгарський загін із 250 чоловік, командиром якого став болгарин на російській службі І. Кішельський. Загін провів ряд успішних акцій проти турецьких військ, причому в одній із них досягнув залізничної лінії Русе — Варна і підірвав її. За цей подвиг багато учасників на чолі з Кішельським були нагороджені Георгієвським хрестом [29, ф. 250, оп. 1, спр. 43, арк. 36].

Враховуючи гірські умови Болгарії, російське командування ще перед початком війни залучало болгар на роль провідників при штабах полків і дивізій. Вперше болгар виконували доручення такого характеру при штабі графа М. П. Ігнат'єва [19, 11в, 536, арк. 198]. Він призначив воеводу Ф. Тотю відповідальним за виконання «спеціальних завдань» при полковнику Вилченоському. Про великі права і довір'я, яким користувався старий болгарський воевода серед найвищих воєнних чинів, можна судити на підставі того, що він був допущений до обговорення російським командуванням ряду важливих питань. Коли було поставлено питання про місце переправи десанту через Дунай, Ф. Тотю, спираючись на вагомі аргументи, висловив думку про більшу придатність Свіштова — міста, розташованого в 12 годинах їзди від Тирново, а не Русе, як передбачалось, яке знаходиться далі від Балкан і де сконцентровано багато турецьких військ [19, 11в, 536, арк. 199]. Форсування відбулось біля Свіштова з участю Ю. Тотю, що дає підстави припустити, що російське командування прислухалось до його пропозиції [19, 11в, 536, арк. 199].

Провідниками і перекладачами в російську армію вступили також вождь панатюрішських повстанців П. Бобеков [16, с. 60], член БЦБТ — П. І. Енчев [19, ф. 232, оп. 1, спр. 34, арк. 1, 3,

5], заступник В Левського А Узунов та багато інших [22, с 106, 258, 274, 315, 339, 446, 454, 455, 482, 19, колекція — 47 б и, спр 769, арк 11, 24, 11в, 6846] Багато з них мали солідну для свого часу освіту і знали по декілька мов, у тому числі турецьку Вони були добре ознайомлені з мережею доріг і особливостями рельєфу Болгарії, і, що найголовніше, будучи полум'яними патріотами, не один раз виявляли готовність вмерти за свободу своєї батьківщини У відгуках про них російські офіцери підкреслювали, що це були безстрашні і найхоробріші воїни у битвах з ворогами, незамінні помічники [19, 11в, 6847]

У польовій записці від 28 вересня 1877 р до штабу кавалерії Західного загону генерал Чернозубов писав «Ради бога, поверніть мені, будь ласка, перекладача Ніколу, який знаходиться при штабі генерала Крилова Без перекладача я, мов без рук» [25, вип 46, с 119] З таким же проханням — дати перекладачів-болгар, які добре знають турецьку, російську і французьку мови — звернувся генерал Гурко до свіштовського губернатора Н Герова і тирновського архимандрита Стефана [25, вип 48, с 89]

Болгарські перекладачі, які водночас були і провідниками, надали безцінну допомогу російським частинам під час переходу їх через Балкани Відомою є, наприклад, діяльність П Р Славейкова при загоні генерала Скобелева і Г А Цариградського при загоні генерала Дендевіля [8, 14, с 84, 27, с 125] За виявлену хоробрість перекладача 9-го гусарського Київського полку болгарина Гурбанова було представлено до нагороди [25, с 109]

Звичайно, діяльність болгарських провідників у російських частинах не обмежувалась показуванням доріг чи участю у боях Наприклад, Т Велков допомагав при рекогносцируванні, складанні необхідних для воєнних дій карт, був парламентарем у розмовах з турками [19, 11в, 6846, 6847, 6849, 6851]

Ряд болгар були офіцерами на російській службі Це, зокрема, штабс-капітан, який загинув при переправі через Дунай біля Свіштова [19, ф 7, оп 2, спр 1312, арк 1], і Х Віклов із Габрова, який за воєнні заслуги і виявлену хоробрість був нагороджений орденом [19, ф 30, оп 1, спр 1, арк 1, 2]

Збройну допомогу визволителям надавали і болгарські загони народної міліції Ініціатива створення міської і сільської охорони з місцевих жителів належить і деяким російським військовим спеціалістам [27, с 62, 28, с 110-111]

Масове стихійне виникнення загонів народної міліції налякало велику болгарську буржуазію і російський уряд У тому що болгарські селяни, розорені міські ремісники і дрібні торговці захоплювали майно колишніх турецьких власників, вони вбачали соціальні мотиви Щоб обмежити участь широких мас селянської і міської бідноти у національно-визвольному русі,

начальник цивільного управління в Болгарії князь В. О. Черкаський видав наказ губернаторам визволених областей не допускати утворення народної міліції, а організовувати озброєні варту з людей заможних [25, вип. 1, с. 57].

У ході війни, однак, стало ясно, що російські війська були не в змозі одночасно воювати і забезпечувати захист міст і сіл від башибузуцьких нападів. На це, зокрема, у рапорті Головного ставці від 14 червня 1877 р. вказував генерал Гурко [25, вип. 24, с. 102, арк. 39]. Не маючи офіційної директиви від Головного командування про створення загонів народної міліції у містах, де ситуація була критичною, російські командири змушені були на вимогу болгар видавати їм зброю [25, вип. 24, с. 316; 27, с. 76].

Активну діяльність у створенні народної міліції розгорнули і створені органами князя Черкаського міські ради у визволених містах. Особливо відзначилась міська рада у Старій Загорі на чолі з П. Р. Славейковим, який 15 липня 1877 р. озброїв 250 болгар і представив російському коменданту список озброєння ще 350 чоловік [31, с. 67]. Бажаючих отримати зброю було багато — з них сформували кілька чет і один ескадрон болгарських добровольців із власними кінями [29, ф. 248, оп. 1, спр. 1, арк. 77]. На той час старозагорська міліція налічувала близько 600 піхотинців і 80 кавалеристів [24, с. 66—67]. Загони народної міліції створювались і в інших містах [27, с. 71, 76].

Користь російському командуванню від допомоги болгарської міліції була очевидною. 25 серпня 1877 р. у доповідній записці до начальника штабу російської армії генерал Столетов відзначив: «Кінець кінцем, за моїм глибоким переконанням, нам необхідно подолати всі труднощі і правильно формувати міліцію, по можливості, у більшому розмірі» [5, с. 709].

Після двох невдач коло Плевена і Старої Загори російське командування швидко справилось з «ускладненнями», які були більшою мірою політичного, ніж матеріального характеру. За згодою генерала Радецького князь Черкаський озброїв населення в районах Тирнова, Елена і Габрова для самозахисту і охорони Старопланінських проходів відремонтованою у Свіштові зброєю, захопленою в турецького гарнізону в Нікополі [2, с. 350]. У всіх визволених селах створювалась місцева озброєна варта — один із найсуттєвіших органів новоутвореної болгарської держави.

Національно-визвольний рух болгарського народу під час визвольної війни проявився і в створенні багатьох болгарських добровільних чет для партизанських дій проти турецьких військ і розбійницьких банд. На доцільність створення болгарських добровільних чет вказував полковник Бобриков у доповідній записці штабу діючої армії від 15 липня 1877 р. Водночас у листах від 17, 18 і 21 липня воевода П. Хітов на прохання жителів сіл Елена і Беброво просив полковника Артамонова дозволити створення чет у цих селах [22, с. 188, 189].

Російське командування, яке спочатку з упередженням поставилось до доповідної записки полковника Бобрикова, після затримки воєнних дій приступило до формування болгарських чет. З цією метою штаб діючої армії почав видавати свідоцтва болгарським воеводам, в яких зазначались прізвища тих, хто мав право сформувати чети, визначались конкретні завдання [27, с. 68].

Влітку 1877 р. під керівництвом Артамонова були створені чети П. Хітова, діда Желю, Й. Ненцова, братів Коевих, Х. Ніколова-Сарандетова і Х. Джульова, які діяли на лівому фланзі російських військ. На правому фланзі в районі Ловеча Хитрово організувались чети на чолі з воеводами І. Марковим, Г. Огневим, Г. Пулевським, Д. Трифоновим, Г. Антоновим та ін. [11, с. 31].

Подібно до загонів народної міліції, чети збирали відомості про противника, протидіяли розбійницьким бандам і допомагали зберігати майно місцевого населення. Разом з тим вони проводили акції в тилу ворога, а інколи брали участь у битвах з турецькою армією. До падіння Плевена чети, на відміну від загонів народної міліції (дії якої від початку до кінця мали регіональний характер) і болгарських озброєних загонів при російських частинах, як окреме військове формування знаходилися під контролем Головної ставки російської армії.

Четницькі угруповання в районах Елени і Ловеча виникли як додаткове поповнення, мета якого — забезпечити фланги від противника. Так, у листопаді 1877 р., коли турецька армія наступала в напрямку Елена—Тирново, болгарські чети в районі Елена були в числі перших, які вступили в бій з нею [4, с. 108, 109, 119]. Чета І. Маркова переходила через лінію фронту і тривалий час вела невпинні партизанські дії в районі сіл Мікре, Турський Извор, Велика та Мала Железна [14, с. 245].

Після падіння Плевена в розвитку четницького руху відбулися суттєві зміни. В зв'язку з рішучим наступом російської армії і оголошенням Сербією війни Туреччині були створені чотири четницьких райони — Габровсько-Еленський, Троянський, Орханійсько-Етропольський і Кюстендільський. В Габровсько-Еленському районі діяли чети П. Хітова [25, вип. 63, с. 305], в Троянському — Ц. Петкова і Г. Пулевського і Г. Трифонова [13, с. 82—85] та ін. Ці чети взяли активну участь у розчищенні доріг, пересуванні гармат, поповненні запасів їжі, чим допомогли російським військам, зокрема під час переходу через засніжені Балкани. Крім того, вони були учасниками безлічі боїв з ворогом. Наприклад, чета Г. Антонова, переформована у кавалерійський загін, ще від кінця літа, восени і зимою підтримала російські війська під час здобуття Плевена, Етрополя, Орханія, Арабаконака і в захисті села Чурек [29, ф. 250, оп. 1, спр. 47, арк. 4]. Одночасно з перегрупуванням болгарських чет на Балканах за ініціативою полковника Бобрикова

і Хитрово були сформовані чети Т. Паєва в районі Враня, С. Соколова — в долині болгарської Морави, І. Гринчарова — в Кюстендільському районі [19, ф. 34, оп. 1, спр. 3, арк. 50; 2, с. 364]. До них пізніше приєдналася чета І. Маркова. Захищаючи місцеве населення від башибузуцького беззаконня, ці чети водночас визволяли села і встановили в них самостійне управління ще до приходу російських і сербських військ [19, ф. 24, оп. 1, спр. 3, арк. 17], піднімали повстання селян проти поневолювачів [230, с. 18].

Чети діяли в різних районах Болгарії [18, с. 78]. Зокрема, заслуговують на увагу дії чет на півдні Болгарії, які вели партизанську війну в глибокому тилу турецької армії. Ці чети як специфічне болгарське явище виникали поза російським контролем і були безпосереднім проявом спалаху національної енергії болгарського народу, його національного руху. Своїми активними діями вони підтримували бадьорий дух болгарського народу, підривали авторитет місцевої турецької влади і, що найважливіше, утруднювали перегруповування і концентрацію турецьких військових сил. Особливо відзначилась чета з 300 чоловік воеводи П. Кірякова (відомого ще під ім'ям «капітана Петко»), яка діяла в Східних Родопах і Біломор'ї [31, с. 54, 55, 59].

Аналіз численних фактів показує, що основною причиною широкої і безкорисливої допомоги, виявленої болгарським народом визвольним військам, було усвідомлення того, що їхні бойові дії є продовженням його боротьби за національне і соціальне визволення від пут османського феодалізму. Масовою участю у визвольній війні болгарський народ захистив своє право на вільне існування, продемонструвавши високу національну свідомість і політичну зрілість.

Завдяки організованій участі болгар у війні, особливо в таких ефективних і специфічних формах боротьби, як народна міліція, добровільні чети і навіть ополчення, був здобутий великий досвід у болгарському національно-визвольному русі. З формуванням і діяльністю болгарського ополчення, добровільних озброєних загонів і чет, народної міліції почалося вишкнення двох важливих органів новоствореної Болгарської держави — армії і міліції.

Спільна боротьба, принесені жертви, пролита російська кров за звільнення Болгарії сприяли розширенню і зміцненню дружби між двома народами-братами, перетворенню її в могутній фактор прогресивного історичного розвитку Болгарії.

Список літератури: 1. *Анчев А.* Българското опълчение. — София, 1968. 2. *Бендерев А.* История на българското опълчение и освобождението на България (1877—1878 г.). — София, 1930. 3. *Бобчев С. С.* Руско-турската освободителна война 1877—1878 г. — София, 1928. 4. *Боев Р.* Участие на българското население от Еленско в Освободителната Руско-турската война пре з 1877—1878 г. — Военно-исторически сборник, 1954, кн. 2. 5. Българското опълчение: Сб. документов, т. 1. — София, 1956. 6. *Генов Ц.* Българската емиграция и национално-освободителното движение в навече-

рието на Руско-турската война от 1877—1878 г. — Исторически преглед, 1968, кн. 1. 7. *Дойнов С.* Българската общественост и Руско-турската освободителна война 1877—1878. — София, 1978. 8. *Дойнов С.* За личността на българина Г. А. Цариградски и дейността му в Освободителната война 1877—1878 г. — Военно-исторически сборник, 1959, кн. 1. 9. *Ибришимова П.* Участие на българите от Великотърновски окръг в Освободителната руско-турска война. — В кн.: Освобождението на Великотърновски окръг 1877—1878. София, 1977. 10. *Капова В. И.* Освобождението на България. — София, 1932. 11. *Караманов В.* Ильо Войвода. — Кюстендил, 1968. 12. Когато се раждаше свободата. Материали за участието на българите от Търговишки окръг в Руско-турската освободителна война 1877—1878 г. — Търговище, Окръжен исторически музей (без року вид.). 13. *Конобеев В.* Войната дружба между руси и българи през Освободителната война 1877—1878. — София, 1957. 14. *Конобеев В.* Руско-българското военно дружество през войната от 1877—1878. — Исторически преглед, 1952, кн. 3. 15. *Конобеев В.* Руско-българское боевое содружество 1877—1878 годов. — Вопросы истории, 1951, № 10. 16. *Костов В.* Павел Бобеков. — София, 1966. 17. *Максимов Н. В.* Две войны. — Спб., 1879. 18. *Митев Й.* Българското опълчение в Освободителната война. — София, 1952. 19. Народна библиотека «Кирил и Методий». Български исторически архив (БИА). — София. 20. *Недев Н.* Освободителни войни. — София, 1929. 21. *Немски В.* Съдействие на българското население в Пловдив и Пловдивския край, оказано на руските войски през Освободителната война. — В кн.: Пловдив 1878—1968: 90 години от освобождението на града и Пловдивския край. Пловдив, 1968. 22. Освобождение Болгарии от турецкого ига: Сборник документов, т. 2. — М., 1964. 23. *Попов К.* Свободата изгря за 17 дни. — В кн.: Здравствуйте, братушки. Кюстендил, 1968. 24. *Прерадович Д.* Из воспоминаний о Руско-турецкой войне 1877—1878 гг. — СПб., 1881. 25. Сборник материалов по Руско-турецкой войне 1877—1878 г. на Балканском полуострове. — СПб., 1900. 26. Стара планина, 1877, 5 мая. 27. *Улунян А. А.* Българският народ в Руско-турската война в 1877—1878. — София, 1972. 28. *Хаджиниколов В.* За българите в Освободителната война и за нейния характер. — Исторически преглед, 1968, кн. 1. 29. Централен държавен исторически архив (София). 30. Централен военен архив (Велико Търново). 31. *Шишков С. Н.* Беломорска Тракия в Освободителната война през 1877—1878 г. — Пловдив, 1929.

Краткое содержание

Статья посвящена участию болгар в войне 1877—1878 гг. В ней освещается вооруженная помощь, оказанная болгарским народом русским войскам во время освобождения ими Болгарии от турецкого ига. Основное внимание уделено созданию и действиям добровольческих отрядов, народной милиции и чет.

Стаття надійшла до редколегії
4 квітня 1981 р.

*В. Ф. ІНКІН, проф.,
Львівський університет*

ИСТОРИЧНА ОЦІНКА ПАНЦИННО-ФІЛЬВАРКОВОЇ СИСТЕМИ ФЕОДАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА ПОЛЬЩІ

Давня дискусія навколо питання про вплив панцинно-фільваркової системи на перспективи розвитку феодального суспільства зв'язана зі складним комплексом проблем. Насамперед сторони в спорі дотримуються довільних хронологічних

рамок, що зумовлює різне визначення предмета. Якщо теорія континуїтету, тобто генетичного зв'язку між фільварком XII—XIII ст. і панщинним фільварком XVI—XVII ст. [25; 28; 32; 37; 38, с. 74], вважається неприйнятною [31, с. 404; 20], то думка про безперервність процесу генезису фільваркової системи протягом XV—XVI ст. набула поширення і в сучасній польській [6; 20; 21; 22; 43; 46], і в радянській історіографії [19, с. 6, 11, 12; 17, с. 3; 15, с. 10; 16, с. 106]. Одна обставина змушує висловити сумнів щодо ототожнення фільварків XV і XVI ст. Самі прихильники подібного погляду підкреслюють, що фільварок XV ст. ґрунтувався на застосуванні найманої праці [20, с. 177—179; 21], і це вважається твердо встановленим фактом [19, с. 17], а отже, він типологічно протистоїть панщинному фільваркові XVI—XVII ст. Так само відмінною була модель фільварків Королівської Пруссії [19, с. 41; 15, с. 913], заснованих на вільних наймах [19, с. 16].

До панщинно-фільваркового господарства без застережень можна віднести тільки кріпосну систему рільничого господарства, яка визначала характер суспільно-економічних відносин у країні загалом. Виникнувши наприкінці XV ст., вона утверджується протягом XVI ст. [29, с. 247 і далі] і досягає найвищого розвитку в другій його половині і на початку XVII ст. [10, с. 6, 32].

У монографічному дослідженні В. О. Якубський яскраво показав, що метод кількісного аналізу, на якому інколи будуються широкі історичні узагальнення, зазнає краху, коли до уваги беруться лише соціально знеособлені, до того ж гіпотетичні величини [19, с. 45, 57]. При визначенні етапів еволюції фільварків не завжди враховуються такі фактори, як стан продуктивних сил у рільництві, зміни в соціальній структурі суспільства. В літературі ще не встановлені кількісні індекси економічних і соціальних параметрів, за якими можна характеризувати ці етапи. Кількісні ж показники даються різними авторами неоднаково. На думку Д. Л. Похилевича, питома вага фільваркової оранки у Білорусії і Литві коливалася в XVI ст. від 1 : 7 у господаря до 1 : 4 у шляхти. В XVII ст. вона зросла до 1 : 2, навіть 1 : 1, причому фільварки давали від 10 до 50% зерна [15, с. 9]. За спостереженнями В. О. Якубського, навіть у період свого розквіту наприкінці XVI ст. фільварок у Польщі займав ледве 15% усього орного ареалу [19, с. 77; 45, с. 112, 200]. Останнім часом багато зусиль докладається для того, щоб вирахувати питому вагу експорту у валовому зборі зернових, що важливо для вирішення питання про роль зовнішнього і внутрішнього ринків у фільварковому виробництві. За даними польських істориків, вона становила близько 10% [33, с. 157], причому навіть при такому обсягу експорт мав значний вплив на ринок і виробництво фільварків. При всій нестійкості динаміка експорту зерна через Гданськ певною мірою відбиває стан зернового виробництва:

Рік	Тис. лаштів *	Рік	Тис. лаштів	
1464	2,2	1546	2,2	
1465	2,3	1557	41	[17, с. 63; 26,
1490	9,5	1583	63	с. 171—177; 39,
1491	5,6	1585	15	с. 331; 23,
1492	10,2	1595	32	с. 249—250; 19,
1537	1,5	1618	116	с. 36; 36, с. 48; 39, с. 18].

Перевага цих даних полягає в тому, що ми маємо справу з абсолютними цифрами. Після 1618 р. експорт падає до 70—90 тис. лаштів у 30-ті—40-ві роки і продовжує зменшуватися [23; 24, с. 37—38]. Одночасно з 1620 р. знижуються ціни на зерно [46, с. 201]. Новий ріст експорту відбувається вже в умовах розвитку капіталістичних відносин, в останній третині XVIII ст. він досягає 1,6 млн. т, тобто понад 700 тис. лаштів [34, с. 178; 19, с. 36].

Не будемо зупинятися на питанні про причини виникнення фільварково-панщинної системи. Обмежимося лише одним зауваженням з цього приводу. Ніхто з дослідників не заперечував те, що ріст попиту на сільськогосподарську продукцію у зв'язку зі змінами, що відбувалися в XVI ст. в передових країнах Європи, а також у самій Польщі, був важливим стимулом в її утвердженні. Останнім часом робиться наголос і на такі його фактори, як зміни в военній організації країни та ріст політичної могутності шляхти, знецінення продуктової ренти у зв'язку з інфляцією, низька продуктивність праці в сільському господарстві [19, с. 8—12; 29, с. 247—251]. Своєрідною є теорія про свободу вибору шляхти в питанні про шляхи збільшення своїх прибутків. При цьому шляхтич представляється як своєрідний комерсант-підприємець: якщо він не зробив вибору на користь найманої праці, то тільки тому, що через низьку врожайність і високі транспортні видатки цей шлях був економічно невигідним. При цьому не враховується паразитична психологія шляхти і спокуса безтурботної експлуатації дармової робочої сили.

Останнім часом дискутується питання про те, кріпосництво вирросло з панщини, чи навпаки, воно породило панщину. При цьому дослідники посилаються на законодавство, хоча відзначають серйозні вагання в практиці та неідентичність права і факту [19, с. 12—16]. Але ж тільки з утвердженням панщинної системи селяни остаточно втратили всяку свободу виходу і будь-які громадянські права. У Польщі кріпосництво утвердилось побутовим шляхом при усуненні держави від втручання у відносини між поміщиком і підданим.

За К. Марксом, «панщина рідко виникала з кріпосного стану, навпаки, звичайно кріпосний стан виникав з панщини» [1, т. I, с. 231]. Якщо Польщу віднести до винятку, то де ж тоді ця тенденція проявилася найбільш повно? В умовах шляхетської

* Лашт — 60 корнів, прибіл. 2,2 т жита.

диктатури і послаблення держави селянин був повністю під владою поміщиків. В. І. Ленін «позаекономічний примус», прикріплення селянина до землі, його особисту залежність від пана вважав невід'ємною рисою панщинного господарства [2, с. 176—177].

На думку В. О. Якубського, вибір поміщиком панщини значною мірою зумовлений тією обставиною, що селянина легше було змусити до додаткової праці, ніж до виплати додаткового продукту [19, с. 16—17, 19—20, 29]. При цьому поміщик змушений був миритися з низькою продуктивністю панщини та поступитися перевагами, які обіцяла оброчна система в умовах виключно сприятливої для неї ринкової кон'юнктури (швидкий ріст цін на сільськогосподарську продукцію, що випереджував оплату робочої сили). З цим можна погодитися лише щодо початкової фази процесу, тобто того періоду, коли панщина існувала одночасно з домінуючою натуральною рентою. Вона саме «спочатку була економічно однаково вигідна для обох сторін» [1, т. 5, с. 314]. При цьому Ф. Енгельс аж ніяк не має на увазі щотижневу панщину, а панщину, що не перевищувала 50 днів на рік [1, т. 5, с. 315].

Оцінюючи економічні і соціальні наслідки панщинно-фільваркової системи, треба виходити з того, що на фільварок не можна поширювати закон переваги великого виробництва над дрібним [19, с. 19]. Магнат мав більше можливостей для збуту і конкуренції з купцем [29, с. 250—251], ніж для підвищення продуктивності праці. Чим фільварок більший, тим нижча в ньому продуктивність праці, тим відсталіша техніка, тим сильніше проявляється його кріпосницька природа [46, с. 31—32]. Про розширене відтворення не могло бути й мови. Д. Л. Похилевич слушно зауважив, що шляхтич XVI ст. — не капіталіст. «Продукція фільварку в XVI—XVIII ст. йде на задоволення потреб свого власника, але тепер це відбувається не прямо і безпосередньо, як у XII—XIII ст., а значною мірою через ринок» [16, с. 7]. Фільварок не забезпечував зростання товарного виробництва в інтересах самого поміщика. Після свого апогею наприкінці XVI — на початку XVII ст. фільварок западає [45].

Спроби пояснити це виключно воєнним розоренням чи таким глобальним фактором, як похолодіння, не підтверджені в конкретних дослідженнях.

М. Горн скорочення посівних площ на галицьких землях у 20—30-х роках XVII ст. пояснює татарськими наїздами, що відновилися з початку XVII ст. (з 1605 р.), і вважає його явищем тимчасовим [30, с. 101, 102—103, 107, 209]. Тут не враховується, що в Краківському воєводстві цей процес почався одночасно і прогресував безперервно поза зв'язком з війнами [43, с. 77]. Аналогічна картина спостерігається по всій Польщі [21, с. 123, 127]. За спостереженнями дослідників, земельні пустки, що утворилися в XVII ст., ще і в першій половині XIX ст.

продовжували використовувати як луки, пасовища, або залишалися під лісом — всього понад 20% селянських ланів, не враховуючи пусток, що виникли після XVII ст. [42, с. 35, 36, 45, 50]. Ці дані свідчать про глибину кризи, яку переживало рільництво в XVII ст.

При оцінці фільваркового господарства повинні в першу чергу враховуватися інтереси і перспективи розвитку селянського господарства. Загально визнаним є той факт, що розвиток панщинно-фільваркової системи супроводжується посиленням кріпосництва, погіршенням економічного і правового становища селян [15, с. 10]. В одній із останніх своїх праць (1970) Д. Л. Похилевич оптимістичніше оцінює перспективу розвитку фільварків. Він вказує на їхню «економічну потенцію» до розвитку, оскільки фільварок «після численних як внутрішніх, так і зовнішніх ударів не тільки вижив, а й відродився» [16, с. 107]. Такого ж висновку дійшли й інші радянські вчені [19, с. 102]. Виявивши окремі кризисні ситуації у Польщі XVII — початку XVIII ст. в зв'язку з війнами, В. О. Якубський стверджує, що польське село не тільки вижило — «з другої чверті XVIII ст. господарство Речі Посполитої вступило в смугу тривкого піднесення, яке в другій половині століття привело до формування капіталістичного укладу» [19, с. 102—103]. Водночас, проявляючи деяку непослідовність, він зазначає, що «ознаки кризи» позначилися ще до смуги політичних лихоліть, і зрештою визнає гальмуючий вплив на розвиток країни панщинно-кріпосницького ладу [19, с. 103].

Автор чомусь не враховує той факт, що економічне піднесення другої половини XVIII ст. спиралося не на кріпосницькі, а на буржуазні тенденції. В другій половині XVIII ст. провідним процесом було не посилення панщинної експлуатації, а очиншування. «Прусський» тип буржуазної аграрної еволюції був не єдиним і не кращим. Характерно, що в королівській Пруссії, де розвиток фільварку йшов іншим шляхом — із застосуванням найманої праці і за особливо сприятливих умов для експорту зерна, фільваркова система була розвинута відносно слабше, натомість в цьому регіоні бачимо великі селянські господарства, орієнтовані на експорт [29, с. 251].

На реальну можливість самостійного «збільшення майна і, говорячи відносно, багатства у зобов'язаних відбувати панщину або кріпаків» вказував К. Маркс [1, т. 25, ч. 2, с. 328]. Але мова йде аж ніяк не про перевагу панщини перед продуктовою рентою. К. Маркс вказує, що оброк в цьому відношенні створює значно більші можливості [1, т. 25, ч. 2, с. 329].

Щоб оцінити «життєвість» або «потенції» фільварку, потрібно, очевидно, враховувати зміни в його структурі, викликані самою кризою. Певною мірою економічно у XVII ст. фільварок існував завдяки тому, що зумів компенсувати скорочення хлібного експорту прибутками від броварництва та гуральництва [29, с. 253], а це в умовах шляхетських монополій надавало

йому особливо паразитичного характеру. Крім того, надлишки продукції врожайних років використовувалися для покриття дефіциту неврожайних років і таким чином ставали засобом закабалення селян у формі позик на передновки. Все це свідчить про екстенсивно-хижацький характер шляхетського господарювання, який посилювався ще системою здачі фільварків у «застав» (оренду).

У польській літературі земельна експансія фальварку нерідко зображалася як нешкідливий для селян процес обробітку перелогових земель або селянських «пусток» [17, с. 126; 38 с.], без вияснення того, яку агротехнічну та господарську роль вони відігравали і для селян, і для самого панського господарства. Виселення селян з наділів при закладанні фільварків практикувалося досить рідко і було, звичайно, не в інтересах самих феодалів [17, с. 96; 29, с. 251—252]. В. Русінський цілком слушно застерігав від перебільшень у цьому питанні [38, с. 20]. Невелику роль відігравав також «скуп» солтисів. Пусті селянські наділи існували протягом усєї феодальної доби. Уже на початку XVI ст. вони, за оцінкою С. Мельчарського і Ю. Р. Шафліка, становили близько третини селянських земель [17, с. 82]. У той час вони являли собою резерв колонізації, яка в умовах обмеженого права селянського переходу тривала до середини XVI ст. При наявності великої кількості незайманих земель фільварок, очевидно, був більше зацікавлений у збільшенні кількості підданих, аніж орного ареалу. В той же час і міцно осілі селяни на початку XVI ст. ще могли в цей період задовольняти свої земельні потреби поза тяглими пустками.

Феодали почали більше займатися господарськими справами, але до середини XVI ст. вони ще використовували найменшу можливість розграбування лісів, пасовищ, незайманих земель, які ще зберігалися в руках общин як пережиток альменди, і намагалися закріпити їх за собою за допомогою привілеїв. Це супроводжувалося розширенням колективних сервітутів («вступів», і «врубів» за гроші), зростанням кількості «заповідей» (неорні угіддя, вилучені з общинної альменди), які тепер поширювалися вже і на користування лісом для опалення. Про все це дізнаємося з королівських дипломів і судових актів, які ще мало використовуються істориками господарства.

При оцінці панщинно-фільваркової системи дослідники досі не звертають уваги на її агротехнічні наслідки.

Визначаючи динаміку зернового виробництва з X по XX ст., Є. Топольський виходить з того, що на зміну ідеальній двопільній системі приблизно у XIV ст. приходять ідеальне трипільля [44, с. 1004], при цьому він не враховує характеру еволюції цих систем. Але навіть на фільварках поля ніколи не були однаковими, їхнє співвідношення мінялося з року в рік [10, с. 16—17]. С. Среньовський відзначив цікаве явище: протягом XVI ст. одночасно зростали фільварок, селянська оранка і... пустки. І в

пізніші часи пустки скрізь перебували у постійному Русі: виникали нові, старі переорювались селянами або двором, деякі поверталися у тягло [42, с. 43, 41, 52; порівн.: 8, с. 205—206; 13, с. 33; 14, с. 167, 174—175]. Пустки, за словами В. Русінського, по всій Європі були неминучим компонентом сільського господарства, яке базувалося на трипіллі і за умови загального низького рівня продуктивних сил [37, с. 9]. Сполучення пару, перелогу і залягання землі облогом на 10 і більше років, а в певних умовах і використання зрубної, або вогневої, системи було єдино доступним при феодалізмі шляхом підвищення продуктивності праці [10, с. 16—18]. Лісові «пасіки», або оранка «наїздом», на думку О. В. Советова, давали без всякого угноювання врожаї від 10 до 30 зерен, вимагали менше посівного матеріалу, забезпечували його морозостійкість [18, с. 241—243, 249—254].

Інтенсивне розорювання земель під фільварки і завершення процесу внутрішньої колонізації корінних пусток на кінець XVI ст. призвели до майже повного вичерпання резервного орного фонду. Оскільки фільварки закладалися в основному на нових неексплуатованих землях, в перші десятиріччя вони одержували високі врожаї. Строки безперервної «роботи» ділянки без угноювання залежали від якості ґрунту, але навіть при трипільній системі вони не були безконечними. Через 10—20 років, при добрих ґрунтах — через 50—60, рідко — 90—100 років земля повністю виснажувалася [7, с. 137—138]. Для відновлення родючості традиційними способами на перших порах бракувало не тільки придатної землі, а й робочих рук.

Порушення необхідного для примітивного трипілля співвідношення між лісом і пасовиськами, з одного боку, культурними угіддями — з другого, підривало не тільки селянське господарство — в ньому було закладено передумови агротехнічної кризи самого фільварку. Швидкими темпами падала врожайність. Очевидно, витіснення в лісостой цінних порід дерев (дуб) шпильковими протягом XVII ст., що легко простежити по актах і господарській документації, зв'язане не тільки зі зміною клімату, а й з великими розчистками XVI ст.

Криза панщинно-фільваркового господарства мала і соціальні аспекти. Позбавлений традиційних засобів для підтримання господарства на належному рівні селянин неминуче економично підупадав, втрачав худобу. Селянинові бракувало і пасовиськ, і натурального добрива. На втечу від пана його штовхала не тільки панщина, але й виснаження надільної землі. Военні розорення ставили господарство на край катастрофи. Всі ці процеси вимагають глибокого вивчення. Слід зважити, чи не той факт, що ціною руйнування господарства у XVII ст. знову був відновлений фонд пусток, необхідних для функціонування примітивного трипілля, пояснює причину того, що криза не завершилась повним економічним крахом країни.

Дальший розвиток продуктивних сил, можливий на базі ін-

тенсифікації трипілля, тобто повної перемоги парової системи, О. Л. Шаліро справедливо зв'язує з удобренням землі [5, с. 168]. Для піднесення фільваркового виробництва також необхідно було зміцнити тяглову спроможність селянського двору. Ні одне, ні друге до середини XVIII ст. здійснене не було. Дефіцит панщинної праці, який штовхав фільварок на розширення примусових наймів і навіть подекуди на придбання власного реманенту, був водночас одним із результатів опору селян панщині. Друга сторона цього опору — роздроблення селянських господарств.

Парадокс роздроблення, що прогресувало протягом подальшого поглиблення кризи фільварку, при наявності великого резерву необроблюваних земель, пояснити легко: селяни відмовлялися брати в тягло повні наділи, з яких йшла панщина. Селянину вигідніше було сидіти на 1/8 лану і брати в оренду додатково пусті землі у сусіднього поміщика або шукати промислових заробітків.

Оптимальним варіантом для фільварку був, очевидно, півлановий господар з кіньми або волами і з достатньою кількістю робочих рук [29, с. 257 і прим. 20]. Цей тип переважав у період розквіту фільварків. Правда, уже в процесі формування панщинної системи селянин утратив половину землі — вихідною точкою (XV ст.) було повноланове господарство. Прагнувши збільшити кількість об'єктів оподаткування, двір почасти сам сприяв роздрібленню селянських дворів. Але роздроблення приводило до підриву тягової спроможності селянського двору. Одночасно зростав опір селян панщині. Феодальний власник знаходить вихід у тому, що почав здавати в оренду не тільки пусті, а й фільваркові поля і луки не чужим, а своїм власним підданим [12, с. 18].

Оренда селянами земель, що належали дворові, відома у XVII ст. не тільки в Польщі, а й у Росії, де вона була засобом нейтралізації податкових тягарів та повнішого використання робочих ресурсів селянського двору [8, с. 206]. Для Польщі це питання мало вивчене. На галицьких землях поруч із короткостроковою орендою ненадільних земель, починаючи з середини або останньої чверті XVII ст., на спеціальний статус «орендових» земель, з яких йшов тільки орендовий чинш, переводилася частина (половина і більше) надільних земель. У такому варіанті оренда утворювала розколну у відробіткової системі і фактично означала часткову комутацію панщини. Спостерігалася і пряма комутація [11, с. 241], яка починається вже в середині XVII ст. У першій чверті XVIII ст. селяни по всій країні брали в тягло лише частину своїх наділів, тоді як решта вважалась в оренді [29, с. 367; с. 126—130].

Отже, для того, щоб вижити, фільварок змушений був потіснитися. Для того ж, щоб «відродитися», йому потрібний поштовх іззовні — його могли дати зародки буржуазних відносин. Але це вже означало переродження, кризу всієї кріпос-

ницької системи. Якщо село і вижило протягом XVII — на початку XVIII ст., то заслуга в цьому належить не фільваркові, а селянам. Панщинно-фільваркова система в кращому випадку знаходилася в стані тривалого застою і на той час уже не могла бути прогресивним фактором розвитку. Це був застій, що межував із занепадом. Аж до середини XVIII ст. фільварок уже не досягав рівня другої половини XVI ст. Він став головним фактором затяжної кризи кріпосництва і феодальної реакції в Речі Посполитій, що настала після Відродження.

Список літератури: 1. *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. 2. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів, т. 3. 3. Аграрная история Северо-Западной России XVI века. — Л., 1974. 4. *Арнольд С.* Проблемы генезиса панщинного фольварка в Польше. — В кн.: Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР. Вып. 19. М., 1956. 5. *Асалханов И. А.* Сельское хозяйство Сибири конца XIX — начала XX в. — Новосибирск, 1975. 6. *Горская Н. А.* Монастырские крестьяне России в XVII в. О сущности и формах феодальных отношений. — М., 1977. 7. *Горская Н. А.* Внеадельное землепользование монастырских крестьян в XVII в. — История СССР (ИСССР), 1977, № 1. 8. *Гроссман Ю. М.* Аграрные отношения в Русском воеводстве (вторая половина XVI — первая половина XVII вв.): Автореф. дис. ... докт. ист. наук. — Львов, 1968. 9. *Инкин В. Ф.* К вопросу об эволюции феодальной ренты в Галичине в XVI—XVIII вв. — В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы 1963 г. Вильнюс, 1964. 10. *Инкин В. Ф.* Фольварк и рынок в Галицком Прикарпатье XVI в. — В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. Кишинев, 1966. 11. *Инкин В. Ф.* Крестьянский общинный строй в Галицком Прикарпатье: Автореф. дис. ... д-р ист. наук. — Львов, 1978. 12. *Коган Э. С.* Очерки истории крепостного хозяйства по материалам вотчин Куракиных второй половины XVIII века. — М., 1960. 13. *Милов Л. В.* Исследование об «Экономических примечаниях» к Генеральному межеванию. — М., 1965. 14. *Похилевич Л. Д.* Крестьяне Белоруссии и Литвы в XVI—XVIII вв. — Львов, 1957. 15. *Похилевич Л. Д.* Аграрные отношения в Польше и Чехии в XVI—XVIII в. в советской историографии. — В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. М., 1970. 16. *Разумовская Л. В.* Очерки по истории польских крестьян в XV—XVI вв. — М., 1968. 17. *Рутковский Я.* Экономическая история Польши. — М., 1953. 18. *Советов А. В.* О системах земледелия. Избр. соч. — М., 1950. 19. *Якубский В. А.* Проблемы аграрной истории позднесредневековой Польши. — Л. 1975. 20. *Arnold S.* Niektóre problemy periodyzacji dziejów Polski. — In: Pierwsza konferencja metodologiczna, t. 1. Warszawa, 1953. 21. *Arnold S.* Podłoże gospodarczo-społeczne polskiego Odrodzenia. — In: Odrodzenie w Polsce, t. 1: Historia. Warszawa, 1955. 22. *Arnold S.* Tło społeczno-gospodarcze Odrodzenia polskiego. — Nowe drogi, 1963, n. 7. 23. *Bogucka M.* Handel bałtycki i bilans handlowy Polski w pierwszej połowie XVII w. — Przegląd Historyczny, 1968, z. 2. 24. *Bogucka M.* Handel zagraniczny Gdańska w pierwszej połowie XVII w. — Wrocław, 1970. 25. *Bajak F.* Z dziejów wsi polskiej: Wsi zamku oświęcimskiego na początku XVI w. — In: Studia ustrojowe ku czci W. Zakrzewskiego. Kraków, 1908. 26. *Biskup M.* Handel wiślan y w latach 1454—1466. — Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych, 1952, n. 14. 27. *Czapliński W., Piłza S.* Polskie państwo szlacheckie — Kwartalnik Historyczny, 1970, n. 4. 28. *Grodecki R.* Początki gospodarki folwarcznej w Polsce. — In: Studia z dziejów kultury polskiej. Warszawa, 1949. 29. Historia chłopów polskich, t. 1. — Warszawa, 1970. 30. *Horn M.* Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605—1633 na Ruś Czerwoną. — Wrocław — Warszawa — Kraków, 1964. 31. *Ogólnopolska konferencja historyków prawa w Poznaniu 25.—26.XI 1950.* — Czasopismo Prawno — Historyczne, 1951, n. 3. 32. *Orsin-*

Rosenberg S. Rozwój i geneza folwarku pańszczyźnianego w dobrach katedry gnieźnieńskiej w XVI w. — Poznań, 1925. 33. VIII powzechny zjazd historyków polskich. Referaty i dyskusja, t. 6. — Warszawa, 1960. 34. Polska w epoce Oświecenia. — Warszawa, 1971. 35. *Rahts R.* Der Weichselhandel im 16. Jahrhundert. — Marburg, 1927. 36. *Rusiński W.* Drogi rozwojowe folwarku pańszczyźnianego. — Przegląd Historyczny, t. 46, 1956. 37. *Rusiński W.* Pustki — Problem agrarny. — Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych, t. 23, 1963. 38. *Rusiński W.* Rozwój gospodarczy ziem polskich w zarysie. Wyd. 2. — Warszawa, 1969. 39. *Rusiński W.* Kilka uwag o istocie ekonomiki feudalnej w XV—XVIII w. — Rocznik dziejów społecznych i gospodarczych, t. 27, 1966. 40. *Rusiński W.* Über die Entwicklungsetappen der Fronwirtschaft in Mittel- und Ostropa. — Studia historyczno-ekonomiczne. Uniwersytet w Poznaniu, 1974, vol. 9. 41. *Rybarski R.* Handel i polityka handlowa Polski w XVI stuleciu, t. 2. — Poznań, 1929. 42. *Srentowski S.* Uwagi o łanach w ustroju folwarczno-pańszczyźnianym wsi polskiej. — Kwartalnik historii kultury materialnej, r. 3, n. 2. — Warszawa, 1955. 43. *Topolski J.* Wskaźnik wzrostu gospodarczego Polski i próba obliczenia. — Kwartalnik Historyczny, 1967, n. 4. 44. *Wyczański A.* O folwarku szlacheckim XVI stulecia. — Kwartalnik Historyczny, r. 61, 1954, n. 4. 45. *Wyczański A.* Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce w latach 1500—1580. — Warszawa, 1960. 46. *Wyczański A.* Próba oszacowania obrotu żytem w Polsce XVI w. — Kwartalnik historii kultury materialnej, 1961, n. 1. 47. *Wyczański A.* Polska—Rzeczpospolita szlachecką 1454—1764.—Warszawa, 1965. 48. *Wyczański A.* Studia nad konsumpcją żywności w Polsce w XVI i pierwszej połowie XVII w. — Warszawa, 1969. 49. *Wyczański A.* Polska w Europie XVI stulecia. — Warszawa, 1973. 50. *Żytkowicz L.* Studia nad gospodarstwem wiejskim w dobrach kościelnych w XVI w. — Warszawa, 1962.

Краткое содержание

В статье ставится вопрос о правомерности оптимистических оценок барщинно-фольварковой системы и ее экономических и социальных последствий для развития Речи Посполитой. Автор сосредоточил внимание на социальных и агротехнических аспектах проблемы и пришел к выводу о том, что хозяйственный кризис XVII — первой четверти XVIII вв. был заложен в самом фольварке.

Стаття надійшла до редакції
20 березня 1981 р.

*О. Б. СІНЬКЕВИЧ, зав. методичним відділом,
Львівський музей історії релігії та атеїзму*

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ С. Ф. КЛЬОНОВИЧА

Себастьян Фабіан Кльонович (1545—1602) жив в епоху, яку небезпідставно називали епохою титанів. Він — сучасник Коперніка і Бруно, Дюрера і Мікеланджело, Рабле і Шекспіра, Макіавеллі і Лютера, Мора і Кампанелли. Він був свідком важливих змін, які відбувались у різних сферах життя Польщі кінця XVI — початку XVII ст.

Творчість Кльоновича, який в повному розумінні був сином свого часу, несе на собі відбиток цієї епохи. І хоча він посту- пається своїм поетичним хистом таким велетням, як Я. Кохановський, М. Рей, А. Фрич-Моджевський, його поетична спадщина ось уже протягом кількох століть повертає до себе увагу

дослідників. Причина такого стійкого зацікавлення — зв'язок з епохою значних зрушень в економічному, політичному і духовному житті Польщі. Вивчення творчості Кльоновича займалися Ш. Старовольський, Т. Грабовський, А. Кантецький, С. Здзярський, Й. Пшиборовський, Й. Еренберг, В. Сирокомля. Проте їхні праці, надзвичайно цікаві для літературознавців, обмежувались дослідженнями біографії поета, особливостей його творчої манери, художніх засобів. Поза їх увагою залишався складний, сповнений протиріч світогляд мислителя. Вперше спроби аналізу соціально-політичних поглядів Кльоновича, його філософських міркувань зробив І. Крашевський [8, с. 201—239]. Класовий аналіз творчості поета, її історичної обумовленості характерний лише для сучасних науковців, зокрема М. Білика [1].

На даному етапі далеко не всі аспекти світогляду Кльоновича вивчені належною мірою. Так, недостатньо розкриті його позиції як «ідеолога пребуржуазії», як влучно назвав його польський дослідник Е. Ліпінський [9, с. 226]. Відсутні праці, які давали б вичерпну характеристику його ставлення до релігії і церкви — це питання становить особливий інтерес, оскільки значна частина творів поета містить критику культу, духовенства, норм релігійної моралі. Отже, аналіз соціально-політичних поглядів поета, антиклерикальних і вільнодумних мотивів в його творах, який є основною темою даної статті, — один із важливих напрямів дослідження.

Себастьян Фабіан Кльонович народився 1545 р. в м. Сульмержицях в заможній міщанській родині. Вчився на факультетах філософії і права Краківської академії. З 1570 по 1574 р. жив у Львові, де працював службовцем у магістраті. У 1574 р. Кльонович оселився в Любліні. Тут він одержав права міщанства, обирався війтом, а згодом — бургомістром. Помер Кльонович у 1602 р.

Поетична спадщина Кльоновича значна за обсягом, але твори його за художньою вартістю нерівнозначні. Найбільш відомими є його латинськомовні поеми «Роксоланія, або Землі Червоної Русі» (1584) і «Перемога богів» (1587), написані польською мовою поеми «Фліс» (1595) і «Калитка Іуди» (1600). У них проявились зацікавлення митця історією Польщі, її мовою і культурою, культурою українського населення Карпат і Підкарпаття (що дало підстави деяким дослідникам називати його попередником тих етнографів ХІХ ст., які шукали в простому люді можливість нового відродження [4, с. 939]), тонка спостережливість над людським характером, роздуми над закономірностями вчинків, природою «гріхів» і «доброчинностей».

Одна з тем, до якої постійно звертається Кльонович, — становище простого люду. «Не думай, що легка доля пастухів, чорна їх доля і жорстока нужда», — пише він у poemі «Роксоланія» [6, с. 29]. Безрадісне існування пригнобленого тяжкою працею безправного хлопа описує він і в poemі «Перемога богів», в якій звинувачує безсердечних тиранів: «А ви, батьки на-

роду, яким увесь народ покірний, ...зі старих шпаргалок вичитуєте несправедливі вироки, новим знущанням перевершуючи ті, що вчинили раніше... Шкіру готові здерти з селянина... Так, заїздивши коня чи осла, який стільки років носив його, господар здирає з нього шкіру...» [5, с. 235].

Однак Кльонович, як і більшість його сучасників, зовсім не вважав, що соціальну нерівність необхідно знищити, запровадивши загальне братство. На його думку, держава загинула б, якби бідняк зазіхнув на майно заможного. Він пропонує нездоленим традиційний, у дусі євангельських повчань, рецепт: «Вчись скромно зносити своє убозтво, бережи добру славу, як дорогий скарб, хай твоєю розвагою буде праця» [5, с. 99]. У його ставленні до «селянського питання» вже проглядає майбутній раціонально мислячий буржуа.

Кльонович не завжди дотримувався офіційної доктрини католицизму. Якщо в наведеному судженні він виступає як ортодокс, то в деяких інших він проявив себе як прогресивний мислитель. Так, він заперечував офіційно визнану католицькою церквою ідею, сформульовану в посланні апостола Павла: «Кожний залишайся в тому званні, в якому покликаний». Життєва активність людини, її потреба в найбільш повній можливості самовираження змушувала вийти за межі догмату про приречення, визнаного католицькою церквою в добу феодалізму з його ієрархією станів. Кльонович проповідує ідеал «активного життя», в якому знайшла відображення потреба буржуазії, яка тільки-но народжувалась, в досягненні влади, багатства, соціального престижу.

По-своєму проблему бідності і багатства трактує Кльонович. Християнський аскетизм, який проповідував зречення всіх земних радощів, чужий Кльоновичу. Поет, як і його сучасники, вважає, що бажання набути багатство не є гріховним, головна умова — це чесний шлях його надбання. Один із методів такого «чесного збагачення», на думку Кльоновича, — землеробство. В цьому своєму твердженні він ще зовсім «феодальний». Але інший шлях, який він називає, — це чесна торгівля. І в цьому він уже дещо «буржуазний». У своїх судженнях Кльонович непослідовний: він і засуджує торгівлю, і говорить про її користь для держави, і показує її найбільш перспективні галузі і прийоми. Ця непослідовність давала широку можливість для найрізноманітніших трактувань. Так, Ю. Кжижановський у своїй «Історії польської літератури» пише, що для Кльоновича торгівля — це джерело загальної зіпсованості, яке руйнує старопольську патріархальність [8, с. 203]. На нашу думку, ближче до істини в цьому питанні інший дослідник — Е. Ліпінський, який зазначає, що всі проблеми, які хвилюють дрібного власника, він вирішує з позицій майбутнього буржуа, вбачаючи в торгівлі вірне джерело збагачення. Ця позиція поета сформульована в післямові до «Фліса»: «Уся ця книжечка трактує лише про безпечність подорожі і прибуткової торгівлі на річці

Віслі, в чому тобі, любий читачу, хай допоможе господь» [5, с. 48]. І в самій поемі, яка була своєрідним віршованим звітом про поїздку в Гданськ за дорученням Сецехівського монастиря з метою вигідно продати зерно, наводяться приклади вдалого придбання і продажу товарів.

У поемі «Фліс» Кльонович відтворив один із аспектів того складного процесу, який у марксистській науці одержав назву первісного нагромадження капіталу. Методи цього нагромадження викладені в поемі Кльоновича «Калитка Іуди». Назва поєми пояснюється її епіграфом — цитатою з євангелія від Іоанна, де зазначається, що Іуда — зрадник, невірний учень Христа, завжди носив при собі калитку з пожертвуваннями. Пожертвування належали всій християнській общині, але Іуда, злодій за натурою, намагався все присвоїти. Калитку Іуди Кльонович трактує як символ таємного здирства. Вона у нього пошита з чотирьох шкір — вовчої, лисячої, рисячої і лєвової. Це алегоричне зображення привласнення чужого майна, крадіжкою, хитрощами, перекрученнями законів і насильством. Своєю поемою Кльонович, сам того не підозрюючи, показує ті сили, що розкладають феодальне суспільство.

Соціально-політичні погляди поета значною мірою зумовлені його походженням. Як і інші вихідці з непривілейованого стану, він постійно відчував, що міщанство тяжіє над ним як вічне прокляття. В поемі «Калитка Іуди» є цікавий епізод, який, очевидно, нав'язаний власним гірким досвідом поета: до бургомістра, який приймає чужоземних купців, вривається шляхтич і горлає: «Гей, бургомістре! Давай коня!» Гости дивуються, а бургомістр почуває себе так, ніби його вигнали з-за столу [5, с. 75]. Кльонович, який за своїм вихованням, освітою, способом життя стояв вище багатьох представників шляхти, повинен був нести хрест свого міщанства. І міщанин Кльонович підхоплює і розвиває ідею віку — думку про те, що справжнє благородство — не в старовинних дворянських грамотах, а в благородстві вчинків і помислів. Справжнє благородство не передається в спадщину, а виховується, — стверджує Кльонович. До людей не може бути застосована сентенція Горація «Мужні народжують мужніх. Подивись на тварин: не народжує слабий сильного, діди орлів — орли» [5, с. 225]. У людей буває інакше, адже, на відміну від тварин, вони наділені розумом. Прикладами з історії, реальної і міфічної, поет аргументує свої роздуми: син могутнього Зевса — Вулкан, огидний, вигнаний з Олімпу чоловік розпусної Венери. В той же час незаконнонароджені діти — Ахілл, Олександр Македонський — славою своїх подвигів змили з себе тавро свого походження [5, с. 223—224]. Таким чином, Кльонович виступив за рамки ідеології феодального суспільства, яке проголошувало непорушність ієрархії станів.

Кльонович, як і його сучасники, переріс психологію «станового» індивіда, в його самовідчутті вже проявляються еле-

менти нової, «буржуазної» психології. Середньовічна теологія засуджувала всякі спроби індивідуалізації людини, неподібність розцінювалась як свого роду душевна хвороба. Нова доба породила бажання пізнати себе, визначити своє місце в суспільстві. І тому Кльонович, син цієї епохи, багато уваги приділяє вивченню людини. Є всі підстави писати про антропоцентризм його філософії, який був характерною рисою всіх ідеологічних систем цієї доби.

Кльонович сприймає людину не як творіння бога, а як частину великої матері-природи, мудрої і вічної. В поемі «Фліс» він так розмислює над її законами: «Сама наймудріша наставниця — природа — вчить ремеслу кмітливого учня. Він наслідує її, як мавпа здаля копіює людину. Будівничого вчить ластівка. Художнику дивні візерунки підказують рослини, тесля вчиться у птахів, коли вони весною будують гнізда в зеленому гаю. Господарності вчать нас мурашка і бджілка» [5, с. 27].

Ця думка про природній зв'язок речей і явищ, який існує в світі, приводить Кльоновича до висновку про природність усіх проявів людської природи. За детальним описом побуту і звичок русинів у поемі «Роксоланія» криється глибока думка про те, що зло привнесене в людську природу перш за все соціальними причинами: «Хтось збирає прибутки, а дикі селяни п'ють, хоча й страждають, хоча й западають груди. П'ють, проклинаючи отруту і розтрачуючи на неї все до останнього шеляга» [6, с. 40].

Кльонович вірить, що людина здатна до морального вдосконалення, що добро в людині завжди перемагає. Не випадково свою поему, присвячену проблемам моралі, він назвав «Перемога богів». Звертаючись до давньої міфології, він згадує про боротьбу богів із синами зла — титанами. Боги, які уособлюють людський розум, добре начало, перемагають титанів. Людина є володарем самої себе, вона створює себе шляхом виховання і самовиховання, стверджує Кльонович. Продовжуючи полеміку з Горацієм, він пише: «Істинно благородний той, кому притаманні такі якості: вітчизну прикрашати і охороняти, хто власними руками вміє зробити те, про що помислить його голова. Як полум'я, завжди спрямований він вверх, перемагає всі перепони, нехтує тим, що дається легко, вченням збільшує вроджені здібності, постійно змагається з долею» [5, с. 219]. Цікава в цьому відношенні етимологія слова «герой», наведена Кльоновичем. Він виводить значення слова від імені богині Юнони, яка постійно переслідувала Геракла, піддаючи його небезпеці, і цим загартувала його характер, перетворила у справжнього великого героя. Так і людина, яка постійно змагається з долею, з усім «гріховним», створює себе [5, с. 231]. Ці думки Кльоновича переграють з твердженням італійського гуманіста Піко делла Мірандола про те, що людина створена богом, але справжньою людиною стає лише той, хто сам себе створив [3, с. 114].

Характер людини, на думку Кльоновича, визначається небесами; одні схильні до покори, інші намагаються підкоряти. Є розумні і нерозважливі, несміливі й відважні. Однак крім цих природних якостей, людина наділена й душею, розумом. Завдяки розуму людина може виправити природні вади, і тому якщо людина не може відповідати за те, що закладено в неї природою, то за те, як використовуються ці якості, вона несе відповідальність [5, с. 225].

Кльонович стверджує винятково важливу роль батьків у вихованні дітей. Не лише природні соки одержує дитина з материнського лона — вона наслідує риси свого вихователя [5, с. 228]. Поет відзначає, що той, хто проводить час у неробстві, в розкошах, не гідний називатися людиною. Він змальовує розбещеного, витонченого міського юнака, який боїться сонця, вітру, холоду, тиняється без усякої користі, готовий до всяких марних справ, до пустого базікання, не живе, а існує [5, с. 234].

Кльонович постійно шукав для своїх читачів прикладів, гідних наслідування. Втілення всіх християнських добродітностей він хотів бачити в духовних особах, що інколи виражалося у нього в прямій ідеалізації духовенства, — саме так він описує членів «священних» орденів у поемі «Роксоланія». Разом з тим розум і досвід юриста давали привід для відвертих виступів проти церковнослужителів, які основну мету свого існування вбачали у погоні за багатством, за владою. Поема «Калитка Іуди» містить красномовний портрет святоші, що наживається на легковірності своєї пастви: «Святоша говорить: «Я бачив біля лісу богородицю...» — І баби хвилюються, почувши цю новину. «Велике сяйво бачив я в лісі...» — І він, досвідчений дурисвіт, переконує, що на власні очі бачив пречисту діву. Тих, хто розкриває їхні бредні, вони оголошують еретиками» [5, с. 104].

Розповідаючи про те, як знавці законів, подібно рисі, привласнюють чуже майно, як завжди вміють обернути їх собі на користь, Кльонович наводить історію, що нагадує італійську новелу доби Відродження і, очевидно, є обробкою одного з так званих мандрівних сюжетів [2, с. 437—442]: Ченця запрошують до умираючого купця, який відходить у «кращий світ», не склавши заповіту. Біля його ліжка зібралися сини і нотаріус, щоб виконати його останню волю. Але старий вже втратив здатність тверезо мислити і не може сказати нічого крім одного-єдиного слова «так». Чернець, оцінивши ситуацію, зробив побожну міну і запитав: «Отже, ти відписуєш нашій братії тисячу золотих?» — «Так», — відповідає умираючий. Чернець просить зафіксувати це в заповіті і задає наступне запитання: «Ти заповідаєш сто гривень на нові дзвони нашому монастирю?» — «Так», — звучить відповідь. «І ти даєш нам п'ять тисяч золотих на будівництво нового костьолу?». Не чекаючи відповіді, старший син схопив монаха за комір і запитав батька: «Че не викинути цього ченця вікном на вулицю?». Злякавшись сканда-

ду, чернець відмовився від набутих хитрістю прав наслідування [5, с. 125—126].

Поет засуджує зростаючі претензії духовенства: «Чому тебе, отче, так приваблює дворянство? Ти вирізаєш химерних звірів на гербових печатках і гадаєш, що єпископської тиари не гідний той, хто не володіє скарбами і старовинними дворянськими грамотами, а твій господь обходився без гербів» [5, с. 232].

Кльонович, як і його сучасники, вважає, що «святість життя, яку вони проповідували, згасла в духовних», він намагається знайти для себе інший орієнтир, дати відповідь на це питання по-новому, інакше, ніж офіційна теологія. Слідом за італійським гуманістом Салютаті, який проголошував ідею про те, що богу приємніший працелюбний Адам, аніж бездіяльний Павло, Кльонович пропагує ідеал активного життя. Людина активна, якою був сучасник Кльоновича, вже не могла дивитись на життя як на сповнену страждань підготовку до загробного блаженства. Сенс життя вона вбачає в прагненні за життя реалізувати свої можливості, задовільнити амбіції протягом такого короткого земного буття. Ця позиція мислителя виражена в його poemі «Фліс».

Отже, Кльонович постійно так чи інакше торкається релігійного питання, яке в його епоху було одним із найбільш пекучих. Як і кожна мисляча людина свого часу, він не міг обминути це питання, хоча його позиція не зовсім чітка, що давало простір для різних трактувань світогляду поета пізнішим дослідникам.

Насамперед у творах Кльоновича наявна антиклерикальна тенденція, хоча він ніколи проти релігії не виступав. Він декларував свою правдивість, широкосердечно вважаючи себе добрим католиком. Проте в його вірі вже відчувається прагнення раціонального аналізу, характерного для мислителів доби Відродження.

Загрозу релігії і державі він вбачав у протестантизмі. У своїй poemі «Роксоланія» він виразив своє ставлення до протестантизму, складаючи дифірамп на честь одного з найреакційніших діячів контрреформації львівського архієпископа Я. Д. Соліковського: «Ти, благочестиве місто (Львів. — О. С.), вперше здаля нюхом відчуло прикрашених пророків і закрило брами свої перед злом. Тебе не зміг обдурити вовк, що заховався під шкірою вівці, і ти здогадалося, що наближається замаскована чума. В місті чатує отець-архієпископ, він надає благі права священним орденам» [6, с. 46].

Водночас Кльонович вступає в контакт з багатьма діячами реформації, приятелює з ректором аріанської школи в Левартові (Любартові) Войцехом з Каліша, відомим своєю відкритою полемікою з єзуїтами [7, с. 220]. В оточенні поета було багато оригінальних проповідників нових ідей; саме місто Люблін, де він жив, стало одним із центрів аріанства, яке на

той час становило найбільшу загрозу офіційній церкві. Аріаном був люблінський воєвода Ян Фірлей, аріанство поширювалось і серед простого люду.

Певним впливом аріанства можна пояснити бажання Кльоновича виступити проти соціальної нерівності, апелюючи до біблійних текстів: «Скажи, чи була така велика різниця між людьми, коли дитя перших віків землі, Адам, з вірною подругою блукав серед пустинних полів або відпочивав на зеленій мураві? Він — батько земних царів, від нього веде свій рід і принижений люд, і вибраний сенат», — пише він в поемі «Перемога богів» [5, с. 220]. Цей уривок, як зазначають дослідники, перегукується з бунтарською піснею часів повстання У. Тайлера [9, с. 222]. Позиція «розумної віри», притаманна аріанству, простежується в одному з фрагментів «Роксоланії», де поет описує звичай русинів приносити теплу їжу на могили померлих близьких: «Вони міркують, що крилаті тіні споживають пару, що вони їдять м'ясо — як не смішно в це вірити. Русини забувають, що самі просили апостола Петра перевезти на небо їх чисті душі і готують на землі їжу для покійників, які, на їх думку, живуть у небесних замках» [6, с. 65]. У даному випадку аріанство Кльоновича певною мірою поверхове, Радикальність тогочасного аріанства не могла бути сприйнята обережним помірковним Кльоновичем. І все ж у своєму ставленні до релігії Кльонович проявив багато рис, які є свідченням зростання скептицизму, релігійного індиферентизму.

Літературно-громадська діяльність Кльоновича припала на час значних змін у соціально-економічних відносинах, в політичному і культурному житті Польщі. Ці зміни знайшли глибоке художнє відображення у творах Кльоновича, і в цьому полягає їх велике пізнавальне значення.

Список літератури: 1. *Билык М. И.* «Роксоланія»: Автореф. дис... канд. филол. наук. — Львов, 1950. 2. *Итальянская новелла Возрождения.* — М., 1964. 3. *Лосев А. Ф.* Эстетика Возрождения. — М., 1978. 4. *Kantecki A.* S. F. Klonowicz i jego poemat o Rusi. — In: *Przewodnik naukowy i literacki.* Lwów, 1875. 5. *Klonowicz S. F.* Pisma poetyczne polskie. — Kraków, 1858. 6. *Klonowicz S. F.* Ziemie Czerwonej Rusi (Roxolania). — Złoczów, 1850. 7. *Kondratowicz L.* Dzieje literatury w Polsce. — Warszawa, 1875. 8. *Kraszewski J.* O życiu i piśmach S. F. Klonowicza. — In: *S. F. Klonowicz. Pisma poetyczne polskie.* — Kraków, 1858. 9. *Lipiński E.* Sebastian Klonowicz. — *Ekonomista*, 1954, N 4.

Краткое содержание

В статье анализируются некоторые аспекты социально-экономических воззрений польского мыслителя конца XVI — начала XVII века С. Ф. Кльоновича, автора поэм «Роксоланія», «Победа богов», «Флис», «Мошна Иуды», дается характеристика его морально-этической доктрины, проводятся параллели между мировоззрением, санкционированным католической церковью, и новыми тенденциями духовной жизни, характерными для эпохи когда жил поэт.

Стаття надійшла до редколегії
12 березня 1981 р.

ПОВІДОМЛЕННЯ

---

*С. О. ІВАЩУК, наук. співроб.,
Інститут суспільних наук АН УРСР*

ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО ЗАГОНУ ім. ПОЖАРСЬКОГО НА ТЕРИТОРІЇ ПОЛЬЩІ

З весни 1944 р. для надання допомоги польським патріотам у розгортанні антифашистської боротьби, по домовленості з командуванням Армії Людової, з Радянського Союзу на територію Польщі було закинуто чимало партизанських груп, які ставали основою партизанських загонів. Одним із таких загонів був загін ім. Пожарського. Окремі відомості про діяльність цього загону містять «Історія другої світової війни» [4, с. 229], «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу» [3, с. 483], «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу» [8, с. 78, 97, 311, 313, 314, 316], монографія радянського історика М. І. Семиряги [7, с. 53—54], дослідження польських істориків В. Гури [10, с. 140—141], Р. Назаревича [11, с. 86], Ю. Тобіаша [12, с. 270—271] та ін. Однак згадки про бойові дії загону носять фрагментарний характер, і для повнішого висвітлення його біографії необхідні додаткові дослідження. Це відзначає і польський історик Р. Назаревич [11, с. 86].

У даній статті автор робить спробу простежити пройдений бойовий шлях партизанського загону ім. Пожарського на польських землях, його зв'язок з польським населенням та польськими партизанами. У ході дослідження використані документи загону, які зберігаються у фонді Українського штабу партизанського руху (УШПР), в партійному архіві Інституту історії партії при ЦК Компартії України [6], а також мемуарна література. Про енергійну бойову діяльність пожеарців згадують Маршал Радянського Союзу А. А. Гречко [2, с. 24], колишній заступник начальника УШПР по зв'язку П. А. Мацуї і О. С. Хабло — колишній радист, начальник радіовузла партизанського з'єднання під командуванням Героя Радянського Союзу О. М. Сабурова [5, с. 261—264]. Важливе значення для повнішого висвітлення даного питання мають спогади колишнього командира загону Л. Ю. Беренштейна [1; 9].

Кістяком партизанського загону стала радянська група з 10 чоловік на чолі з Л. Ю. Беренштейном (псевдонім «Володи-

мир»), скинута 10 травня 1944 р. в районі Бешад, на північний захід від Санока. До складу її входили комісар П. Похілько, радисти А. Гузанов і О. Лунева, лікар Л. Ревенко, начальник штабу І. Кабаченко, начальник розвідки А. Кучеров, розвідники І. Царенко, М. Імас і М. Данильченко. Група була організована в січні 1944 р. в Мелітополі з розформованого загону ім. Пожарського під керівництвом Гарячого*, після з'єднання його з частинами Червоної Армії [6, арк. 1а]. Завдання створеної групи полягало в наданні допомоги місцевим партизанським загонам, детальній розвідці району, проведенні агітаційно-масової роботи серед місцевого населення і, як наслідок, в нанесенні удару по залізничних комунікаціях, зокрема на ділянках залізничних і шосейних доріг Загуж-Самбір, Загуж-Гуменне, Ужок-Самбір. При підході частин Червоної Армії група повинна була просуватись на Захід для продовження бойових дій [6, арк. 13; 1, с. 32]. Район діяльності групи входив у зону дій партизанських загонів Армії Людової ім. Водзіка, очолюваного М. Донським, «Борці за свободу» під командуванням Д. Лабика, «Борці за Радянський Союз» на чолі з радянським офіцером, колишнім військовополоненим О. Бурдовим та ін. До їх складу входили поляки, місцеві українці, а також колишні радянські військовополонені. Радянські розвідники мали зв'язки з багатьма місцевими загонами Армії Людової (АЛ) та Батальйонів хлопських (БХл) [1, с. 98].

Після приземлення партизани випадково натрапили на поляка Я. Индика, який допоміг їм зорієнтуватися по карті, підказав місце розташування. Він надавав необхідну допомогу розвідникам і надалі [5, с. 261—262]. Польське населення доброзичливо поставилося до появи радянських парашутистів. Позитивні наслідки для загону мала поширена місцевими жителями чутка про скинення з літаків численного і добре озброєного десанту, яка навела паніку на гітлерівців. Повіривши їй, фашисти не наважились переслідувати парашутистів.

Через 5 днів після приземлення, 15 травня, група форсувала р. Сан і вийшла в район висоти 671, в 7 км на північний схід від Санока. В сутичці з фашистами, під час розвідки переправи М. Імасом були ліквідовані сільський староста і 5 гітлерівців. 20 травня М. Імасом і А. Кучеровим була проведена засідка на ділянці дороги Ольховіди — Лішня. Внаслідок проведеної операції було знищено 3 німецьких солдати і звільнено 8 радянських військовополонених командирів і бійців Червоної Армії. Переправившись через Сан, група розпочала диверсійну роботу. В ніч на 23 травня на ділянці залізничної лінії Санок — Заршин, на перегоні Пісаровце, радянські парашутисти при підтримці місцевих партизанів пустили під укіс військовий ешелон противника, який направлявся в напрямку фронту [6,

* Через відсутність повних даних у архівних матеріалах у статті наводимо лише прізвища партизанів.

арк. 5, 14, 87, 94]. Слід відзначити, що польські патріоти брали участь у всіх наступних операціях розвідників [7, с. 54]. Однією з важливих умов успішного здійснення операцій була попередня розвідка району дій і об'єкта знищення. Допомогу радянським партизанам часто надавали місцеві жителі.

Перші вибухи на залізниці та звістки про діяльність партизанського загону підняли моральний дух радянських військовополонених, які працювали на будівництві укріплень уздовж Сану. Відтоді втечі радянських військовополонених у даному районі почастишали. Це примусило гітлерівців посилити охорону таборів. Незважаючи на це, патріоти робили все можливе, щоб допомогти полоненим вирватись на волю. Під час засідки на конвоїрів до партизанів приєднались троє виснажених утікачів з фашистської неволі: О. Георгадзе, С. Кікнадзе і Кучава. Через деякий час месникам удалось звільнити близько 70 радянських військовополонених, розгромити табір, знищити охорону і начальника табору, захопивши при цьому продукти, боеприпаси, одягу, медикаменти і зброю. Для поповнення з Великої землі було надіслано літаком зброю і боеприпаси. Серед колишніх полонених, що вступили до лав месників, були О. Серов, І. Тюрін, лікарі Нуралієв і Г. Халфін та багато інших, чий імена, на жаль, ще невідомі. В результаті поповнення група виросла в партизанський загін, названий іменем Пожарського. Вступили в його ряди також комсомолка зі Львова В. Максимилишин, насильно вивезена в Німеччину на примусові роботи, та її чоловік Юзеф, яким пощастило вирватися з гітлерівської неволі [1, с. 70—108]. 1 вересня до загону приєднався колишній військовополонений О. Сісін [6, арк. 27]. На кінець липня 1944 р. в загоні налічувалося близько 270 чоловік [7, с. 53]. З ростом загону був спеціально організований розвідвідділ чисельністю 20 чоловік під керівництвом капітана Лісовського, який весь період перебування в тилу ворога вів розвідницьку роботу по виявленню оборонних рубежів противника, знищенню його гарнізонів, по виясненню заходів, які намічалися гітлерівцями та ін. [6, арк. 94]. Надзвичайно важливими були розвіддані про випробування в районі м. Дембіці секретної зброї, які повідомив французький інженер Поль, звільнений партизанами з-під конвою [5, с. 262]. Отримавши ці відомості, Український штаб партизанського руху наказав збирати всі дані, що мають хоч найменше відношення до виявленого об'єкта [1, с. 63—64]. Ним виявився таємний випробувальний полігон так званої зброї реваншу ФАУ-1 і ФАУ-2 на берегах р. Віслока між містечками Дембіца, Сендзішув, Кольбушова і Мелец. Велику допомогу партизанам у пошуку шляхів до літаючих торпед надали втікачі з табору під Жешувом С. Ширяєв і А. Чугуєв, які працювали на секретному полігоні. Через деякий час розвідники Д. Платонов і С. Ширяєв при підтримці польських партизанів зуміли пробратися в цей таємничий район. Виконуючи завдання, мужні розвідники в нерівно-

му бою з ворогом героїчно загинули, але схований ними в останні хвилини життя план секретного полігону був знайдений радянськими та польськими партизанами і переданий у штаб. Невдовзі радянські бомбардувальники сильним ударом вивели його з ладу [1, с. 134, 162, 166—171, 187].

Партизани загону проводили також роботу підривного характеру. Наприкінці травня група мінерів, до складу якої входили М. Імас, М. Данильченко, А. Гузанов, С. Кікнадзе, О. Георгадзе і польський партизан В. Риняк, під керівництвом І. Царенка провела сміливу операцію на залізничних ділянках Устшкі — Дольне — Кросьценко — Хиров. За дві ночі підривники пустили під укіс 4 військові ешелони ворога [6, арк. 5, 6; 1, с. 93]. В результаті єдина залізнична магістраль, що зв'язувала Словачію з Пшемислем — центром постачання військ противника, який тримав фронт під Бродами, була парализована. В перших числах червня група в складі А. Кучерова, М. Данильченка, В. Риняка, С. Кікнадзе на відрізу залізничної лінії Пшемисль-Доброміль підірвала ворожий ешелон з військовим вантажем. Така ж операція була здійснена групою і наступного дня [6, арк. 5, 5 зв., 88]. В ніч на 28 червня група в складі М. Данильченка, М. Імаса, С. Кікнадзе і В. Риняка пустила під укіс фашистський ешелон на ділянці Санок — Устшкі — Дольне. Знищені були паровоз, 9 вагонів і 5 вагонів пошкоджено. Така ж акція була проведена А. Гузановим і А. Кучеровим в наступну ніч. Ще більш вагомі операції на цій же ділянці партизани здійснили в ніч на 30 червня. Під укіс полетіли: один ешелон з будівельними матеріалами, другий — з військовою технікою [6, арк. 6, 6 зв, 7, 89, 90].

Загін систематично одержував матеріальну допомогу з Великої землі. Вантаж не завжди доводилось одержувати в спокійній обстановці. Так, під час чергового прийому багажу 21 червня загін змушений був прийняти і вести бій з гітлерівцями і поліцією в районі прийому літака (12 км на південний схід від Устшкі-Дольних). В результаті було вбито 30 і поранено 35 ворожих солдатів і поліцейських. Загін втрат не поніс [6, арк. 5 зв, 6, 88, 89].

Важливе значення для дальшого розвитку підривної діяльності мала доставка 5 липня в загін Л. Ю. Беренштейна парашутистами В. Павленком і Д. Платоновим секретних мін під назвою ТОС [6, арк. 27; 1, с. 105]. З появою нових вибухових матеріалів групи радянських та польських підривників постійно атакували залізничні дороги, мости, лінії електропередач, військові об'єкти. В ніч на 6 липня А. Гузанов і А. Кучеров пустили під укіс ешелон противника на ділянці Устшкі — Дольне — Санок. 16 липня групою в складі В. Павленка, Д. Платонова і І. Кабаченка (старший групи) на ділянці Устшкі — Дольне — Хиров був зірваний приладом 2666 (ТОС) залізничний міст з ворожим ешелонном [6, арк. 7, 7 зв]. Загалом у липні кількість пущених під укіс військових ешелонів ворога досягла

двох десятків. Партизани загону провели ряд успішних нападів на німецькі фільварки, розгромили ворожий батальон [1, с. 178]. У цьому місяці загін групами перебазувався в район села Цісна, в якому великий вплив мали українські та польські націоналістичні організації. У такій обстановці діяльність радянських та польських партизанів була дуже складною. Тим більше цінною в той час була допомога місцевих жителів, які, незважаючи на погрози націоналістів та гітлерівців, підтримували пожарців.

У другій половині липня загін ім. Пожарського деякий час взаємодіяв з рейдовим радянсько-польським партизанським загonom під командуванням М. Куницького, який, виконуючи завдання УШПР, проходив через райони дії пожарців в Словачку для надання допомоги словацьким антифашистам [6, арк. 16 зв, 17].

З наближенням лінії фронту і концентрацією гітлерівських військ діяльність пожарців по ліквідації ворожих військових об'єктів ускладнювалась. Підризникам доводилось діяти разом із бойовими групами. Навіть до невеликих комунікацій противника пробивалися з боєм [1, с. 178, 184, 189].

У перших числах серпня групою партизанів на чолі з І. Царенком у селі Цісна була проведена смілива акція, в результаті якої були підірвані і спалені 2 мости, 2 дзоти, лісозавод, 5 вагонів з лісоматеріалами, знищено станцію, вузол зв'язку, паровоз, депо, пошкоджено 2 км телеграфно-телефонного зв'язку. В операції відзначились В. Павленко, В. Риняк, А. Гузанов [6, арк. 7 зв, 90].

З перших же днів перебування на польській землі радянські партизани знайшли братерську допомогу патріотично настроєної частини місцевого населення, яке, незважаючи на масові каральні заходи з боку окупаційних властей, всіляко сприяло народним месникам. Вже через два тижні після прибуття радянських розвідників гітлерівці розстріляли в селі Пісаровці за допомогу радянським парашутистам 20 поляків, 25 травня в селі Ольховіці — 10 поляків. На початку червня окупаційне керівництво Санока видало наказ, в якому попереджувало, що за допомогу партизанам грозить розстріл і спалення сіл. Але навіть такими погрозами фашисти не могли залякати польських патріотів. За допомогу радянським партизанам 4 червня в Ольховіцах знову було розстріляно 15 мешканців, у селі Дзвеняче-Дольне вбито 2 польські сім'ї [6, арк. 101].

Місцеве населення ставилось до радянських людей з великою повагою, приймаючи їх як вірних союзників. Місцеві патріоти допомагали партизанам продуктами харчування, інформували про акції карателів, збирали необхідні дані про чисельність ближніх гітлерівських гарнізонів, про пересування військових ешелонів, були провідниками партизанів, зв'язківцями та ін. Незамінними помічниками були поляки Д. Пастушак, І. Сабат, І. Бодзяк, П. Баран, сім'я Риняків та ін. Вагому допо-

могу радянським партизанам та польському руху Опору надавав польський патріот Шлензак, який, знаючи німецьку мову, працював перекладачем у карній поліції (Кремпо). Він розвідував і попереджав партизан про заходи гестапо, інформував майже про кожний крок фашистів, розкривав їхні плани та ін. [1, с. 83, 84, 94]. Між радянськими партизанами і місцевими антифашистами із загонів АЛ і БХЛ встановились дружні взаємини. Радянські бійці ділилися з ними зброєю, боеприпасами, медикаментами, навчали багатьох з них підвільній справі. Крім того, В. Риняк переклав на польську мову повідомлення Радінформбіоро, розмножував зведення на друкарській машинці, і партизани розповсюджували їх по навколишніх селах [1, с. 83, 98].

Важливою ідеологічною зброєю була газета «Wolna Polska» («Вільна Польща»), яка видавалась Союзом польських патріотів в СРСР. Її доставляли радянські літаки разом із зброєю і боеприпасами. Радянські партизани надавали великого значення ідейно-пропагандистській роботі серед місцевого населення: вони провели 87 бесід, 4 мітинги, розповсюдили декілька сотень листівок, 50 примірників книжок. Представники Країни Рад роз'яснювали політику Радянського Союзу, ВКП(б), звідання Червоної Армії і партизанського руху, переконували місцеве населення в необхідності сприяти і допомагати партизанам, викривали політику і цілі українських та польських націоналістичних організацій [6, арк. 99]. 15 вересня 1944 р. загін ім. Пожарського перейшов кордон з Чехословаччиною, на території якої взяв активну участь у Словацькому національному повстанні.

За період своєї бойової діяльності загonom ім. Пожарського було пушено під укіс 21 ворожий ешелон з військовою технікою, боеприпасами та паливом [6, арк. 1а; 7, с. 54; 10, с. 140], знищено 1 депо, 9 автомашин, 1 маслозавод, 5 залізничних і шосейних мостів, 4 км телеграфно-телефонного зв'язку, підірвано 3 км залізничного полотна та ін. [1, арк. 1а, 86, 87; 12, с. 271]. Крім того, загonom було проведено 150 операцій іншого характеру. В результаті бойових і підвільних операцій вбито 238 гітлерівців і зрадників Батьківщини, 103 поранено, захоплено багато трофеїв [6, арк. 1а, 87].

Таким чином, партизанський загін ім. Пожарського вніс вагомий вклад у справу визвольної боротьби братерського польського народу від німецько-фашистських загарбників, за свободу і незалежність польських трудящих, у справу зміцнення братерства і дружби радянського і польського народів.

Список літератури: 1. *Беренштейн Л.* Без виз и паспортов. — К., 1973. 2. *Гречко А. А.* Через Карпаты. — М., 1970. 3. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945. В шести томах. Т. 4. — М., 1962. 4. История второй мировой войны 1939—1945. В двенадцати томах. Т. 9. — М., 1978. 5. *Мацуй П. А., Хабло А. С.* Говорит Большая земля. — К., 1979. 6. ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 2, д. 86. 7. *Семиряга М. И.* Советские люди в европейском Сопротивлении. — М., 1970.

8. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза / 1941—1945. В трех томах. Т. 3. — К., 1975. 9. *Berensztajn L.* Oddział partyzancki im. Pożarskiego. — In.: *Byli z nami. O działalności radzieckich partyzantów na ziemiach polskich.* — Warszawa, 1966. 10. *Góra W., Juchiewicz M.* Walczyli razem. O współdziałaniu polskich i radzieckich oddziałów partyzanckich w latach drugiej wojny światowej. — Lublin, 1972. 11. *Nazarewicz R.* Walki wyzwolenicze w Polsce a powstanie w Słowacji. — *Z pola walki*, 1974, N 4. 12. *Tobiasz J.* Na tyłach wroga. Obywatele radzieccy w ruchu oporu na ziemiach polskich. — Warszawa, 1972.

Краткое содержание

В статье, посвященной боевому участию советских граждан в антифашистской борьбе на территории Польши во время Великой Отечественной войны, рассматривается разведывательная, боевая, диверсионная и идейно-политическая деятельность советского партизанского отряда имени Пожарского, действовавшего при содействии польских антифашистов.

Стаття надійшла до редколегії
29 січня 1980 р.

О. О. УДОВЕНКО, *наук. співроб.,
Інститут суспільних наук АН УРСР*

З ІСТОРІЇ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКИХ КУЛЬТУРНИХ ЗВ'ЯЗКІВ В СЕРЕДИНІ 30-х РОКІВ

30-ті роки цього століття займали особливе місце в історії нашої країни: в цей час Радянський Союз швидкими темпами перетворювався в могутню, економічно незалежну державу, країну з високим рівнем культури. Помітні зміни відбувались і на міжнародній арені. Після приходу в Німеччині до влади фашистів збільшилась небезпека виникнення нової світової війни. В цій ситуації лише СРСР проводив послідовну політику, спрямовану на зміцнення міжнародної безпеки. Вірний ленінським принципам зовнішньої політики, Радянський Союз прагнув до встановлення дружніх стосунків з усіма країнами, в тому числі з своїм західним сусідом — Польщею. При цьому велика увага приділялась культурному обміну між обома країнами, який давав змогу ознайомлювати польських трудящих з досягненнями будівництва соціалізму в нашій країні.

Питання радянсько-польських культурних відносин в 30-ті роки не раз досліджувались радянськими і польськими істориками. До нього звертались Т. Агапкіна, І. Белза, С. Фалькович [7, с. 202—231; 9, с. 166—206] та ін. [1; 2]. Прагнення СРСР та прогресивної польської громадськості до того, щоб більше дізнатися один про одного, створювало сприятливі умови для подальшого розвитку і поглиблення радянсько-польських культурних зв'язків. На розвиток взаємних культурних зв'язків між обома країнами позитивно вплинуло підписання в липні 1932 р. між СРСР і Польщею пакту про ненапад.

Форми культурного обміну між СРСР та Польщею в середині 30-х років були різноманітні: обмін інформацією, літературою, матеріалами, фотознімками, репродукціями [7, с. 221], гастролі видатних артистів, екскурсії представників художньої інтелігенції по Радянському Союзу і Польщі, поширення в СРСР польської, а в Польщі — радянської літератури, особисті контакти польських і радянських митців тощо.

Однією з найбільш поширених форм культурних контактів того періоду був обмін виставками творів мистецтва, які організовувались радянськими або польськими культурними організаціями. Початок цій справі покладено у лютому 1933 р., коли була укладена угода з питання організації обмінних виставок радянського мистецтва у Варшаві і польського — у Москві [4, док. № 7, с. 19]. Вже 4 березня 1933 р. у Варшаві була відкрита виставка в приміщенні Інституту пропаганди і мистецтва, яка вперше знайомила польську громадськість з творчістю митців Радянського Союзу.

Виставка налічувала понад 220 експонатів, серед яких було 130 картин, 13 скульптур та значна кількість графічних робіт. На відкритті виступив представник Радянського повпредства, який висловив впевненість, що ця виставка кладе початок широкому співробітництву в галузі культури між обома країнами, і запросив польських митців взяти участь в аналогічній виставці у Москві [19]. 6 березня в радянському повпредстві відбувся прийом для представників польських артистичних кіл, на якому гості були ознайомлені з сучасною радянською графікою і найновішими виданнями з питань культури [22, с. 214].

Показ творів радянського мистецтва викликав великий інтерес творчої громадськості Польщі [4, док. № 83, с. 126]. У висловлюваннях відомих художників, в статтях мистецтвознавців вказувалось, що ця виставка стала видатною подією в культурному житті країни. Спеціалісти відзначали твори таких авторів, як Дейнека та ін. [15, 20, док. № 294, с. 485]. Найбільше зацікавлення у культурних діячів викликає розділ графіки, особливо книжкової ілюстрації, представленої в основному ксилографічними роботами. Мистецтвознавці схвально відгукнулися про роботи Кравченка та Фаворського [18; 20, док. № 294, с. 485]. 25 березня виставка поповнилася 23 творами живопису та 92 гравюрами майстрів Радянської України [11, арк. 5]. З приводу цього відбулось відкриття показу робіт українських художників і графіків [4, док. № 7, с. 20; 20, док. № 285, с. 460—461].

Польського глядача особливо приваблювала можливість побачити на виставці правдиве відображення соціалістичної дійсності в СРСР. Саме цього найбільше боялись санаційні кола. Навколо радянської виставки в Польщі розгорнулася гостра ідеологічна боротьба. Буржуазні газети робили випадки проти тематики радянських художників, виступали проти найголовнішої особливості радянського мистецтва — його тісного

зв'язку з соціалістичною дійсністю, проти партійності і класовості [9, с. 168; 4, док. № 47, с. 75]. Але і вони не могли замовчати того факту, що в Радянському Союзі мистецтво стало надбанням усього народу, що радянські митці мають всі умови для плідної роботи. Польська прогресивна громадськість відзначала великий потяг робітників і селян до мистецтва, великий попит клубів і різних установ на картини [4, док. № 47, с. 75]. Перша виставка радянського мистецтва у Варшаві мала велике значення: вона не лише поклала початок організації показу творів радянських митців у Польщі, а й ще раз підкреслила ту важливу роль, яка належить культурі в справі досягнення більшого взаєморозуміння народів двох країн.

Ще однією значною подією в розвитку культурних зв'язків стала участь Всесоюзного товариства культурних зв'язків з закордоном (ВТКЗ) у виставці туристичного плакату, яка відбулась у Варшаві в липні 1933 р. На ній було представлено 10 плакатів Інтуристу [4, док. № 83, с. 126]. І хоча ця невелика виставка майже не висвітлювалась польською пресою, проте радянські плакати справили хороше враження на представників польських туристичних організацій [4, док. № 24, с. 45].

Дальшому культурному і науковому обміну між СРСР і Польщею сприяла участь радянської інтелігенції у VII Міжнародному конгресі істориків, який проходив у Варшаві 21—27 серпня 1933 р. [4, док. № 48, с. 76—77]. В зв'язку з цим у приміщенні Варшавської політехніки була відкрита виставка радянської історичної книги, на якій налічувалось більше 1000 праць, виданих в СРСР після 1917 р. [22]. Ця виставка викликала великий інтерес наукових кіл, студентства та інтелігенції як свідчення тієї великої уваги, що приділяється в Радянській країні розвитку науки і культури.

У квітні 1933 р. за ініціативою польської сторони було передано запрошення радянським фотоаматорам взяти участь в VII Міжнародній виставці художньої фотографії [13, арк. 37]. Виставка проходила в серпні-вересні 1933 р. у Кракові. Ряд представлених на ній робіт радянських фотографів було відзначено спеціальними дипломами [13, арк. 1, 4].

Беручи до уваги зростаючий інтерес прогресивної польської громадськості до СРСР і прагнучи розширювати культурні контакти [3, док. № 126, с. 253], Радянський Союз взяв участь у I Міжнародній виставці ксилографії, яка відкрилась у вересні 1933 р. у Варшаві. В ній брали участь 233 автори з 23 країн; виставка налічувала понад 700 експонатів. Експозиція нашої країни представляла 75 робіт 22 авторів [9, с. 171]. Польська громадськість проявила великий інтерес до радянського розділу. На думку багатьох відвідувачів, він був окрасою міжнародної виставки. Роботи радянських авторів були одноставно визнані найкращими. Польська преса захоплено писала про Кравченка і Фаворського, відзначаючи філігранну техніку, багатство засобів, цікавість сюжету в їхніх роботах [21, 1933, 27. IX;

23, 1933, 8. XI]. Кравченко отримав поза конкурсом диплом першого ступеня і був запрошений у журі виставки. Однією з кращих визнано гравюру Фаворського «Достоевський», зарубіжних учасників нагороджено грошовою премією за кращу книжкову ілюстрацію [23, 1933, 8. XI]. Загалом радянські майстри отримали 6 грошових нагород і ряд почесних дипломів [8; 4, док. № 83, с. 127]. Крім того, у відповідь на прохання польських художніх організацій радянські експонати після закриття виставки у Варшаві були показані в Кракові і Лодзі [14, арк. 26; 4, док. № 83, с. 127].

Зацікавленість СРСР у розвитку культурних відносин з Польщею проявилось і в тому, що в листопаді 1933 р. Радянський Союз взяв активну участь у виставці «Польська книга в перекладах на іноземні мови», організованій у Варшаві. На ній 30 країн представили 2371 роботу, 600 з них — радянських [16]. За відгуками польської преси наша країна зайняла одне з перших місць по кількості перекладачів з польської мови [4, док. № 73, с. 107]. Слід відзначити, що Радянський Союз підготував не лише бібліографічні списки польських перекладачів, а й декілька десятків зразків перекладів польських книг, представлених Бібліотекою імені Леніна спеціально для цієї виставки, що ще раз засвідчило ту повагу, якою користувалась література польського народу у радянських людей [4, док. № 73, с. 107].

Інтерес радянських людей до культури Польщі особливо яскраво проявився під час Польських днів, які проходили в Москві в листопаді 1933 р. Програма цих днів включала в себе різні культурні заходи, серед яких одне з чільних місць займала виставка польського образотворчого мистецтва. Її підготовка проходила при повній підтримці Радянського уряду. Заздалегідь учасникам виставки був розісланий план приміщення, в якому передбачалось розмістити експонати [10, арк. 2]. 12 листопада в Державній Третьяковській галереї виставка польського сучасного мистецтва була відкрита. На відкритті були присутні члени Радянського уряду, керівні працівники Наркомату закордонних справ, представники радянських артистичних кіл, преси, відомі мистецтвознавці та ін. [20]. Всі виступаючі позитивно оцінювали факт відкриття виставки і висловлювали побажання в подальшому зміцненні культурних зв'язків між обома країнами [19, 1933, 13. XI].

В залах Третьяковської галереї було розміщено більше 200 експонатів. Серед них були роботи таких майстрів, як Скочеляс, Дуніковський та ін. [12, арк. 8—9, 27]. Крім того, демонструвались декоративні тканини, килими, скатерті, а також твори художньої літератури [5].

Багато радянських газет і журналів вмістили на своїх сторінках відгуки про польську виставку. Відомі радянські мистецтвознавці дали серйозний аналіз праць польських художників. Ця доброзичлива атмосфера, в якій проходили Польські

дні в Москві, була помічена і в Польщі. Газета «Kurjer polski» відзначала численність відгуків на польську виставку [20]. Проведені у Москві Польські дні ще раз підкреслили ту роль, яку відіграє культурний обмін в справі встановлення добросусідських відносин між народами СРСР і Польщі.

Взаємна участь у виставках давала значний поштовх до активізації культурних контактів між обома країнами. Тому ця форма обміну була особливо активною. Ще в травні 1933 р. Польща дала згоду взяти участь у виставці дитячого малюнку, яка повинна була відбутись в Москві. В серпні були вислані експонати — 120 малюнків дітей з різних районів Польщі. Відкриття відбулось 23 квітня 1934 р. в Музеї образотворчого мистецтва. Серед 1500 малюнків відвідувачі мали змогу побачити й малюнки польських дітей [4, док. № 24, 46, с. 45, 73—74].

Ширшому ознайомленню з польським мистецтвом сприяло відкриття 21 квітня 1934 р. в Москві в Музеї нового західного мистецтва спеціального відділу, присвяченого мистецтву Польщі [6]. Серед виставлених експонатів були полотна відомих польських майстрів [20, док. № 346, с. 562]. Відкриття відділу польського мистецтва було ще одним проявом уваги, яку приділяв Радянський Союз питанням культурного співробітництва з Польщею.

Помітним явищем у культурному житті Польщі стала виставка радянської фотографії, яка відкрилась в травні 1934 р. в Варшаві, а потім демонструвалась у Лодзі та Львові [4, док. № 141, 155, с. 214, 231]. Виставка мала великий успіх. Рецензенти особливо підкреслювали «новий реалізм і тематику» [4, док. № 155, с. 231]. Вказувалось, що радянські фотографії справляють враження живої, пульсуючої сучасності і відповідають сучасному світовідчужанню [23, 1934, 8.VI].

Однією з найбільших подій у галузі радянсько-польського культурного обміну в 1934 р. стала виставка радянської книги, ілюстрації і плакату у Варшаві. Ще в квітні була досягнута принципова згода про організацію цієї виставки, а в липні в Інституті пропаганди мистецтва відбулось її відкриття. При цьому були присутні польські офіційні особи, представники дипломатичного корпусу, члени Польської академії літератури, художники та представники культурної громадськості Варшави [17].

Польська преса приділила велику увагу виставці радянської книги і плакату. «Przegląd wschodni» вказував, що виставка ілюструє ту велику пошану, якою користується книга в СРСР, що книга в Радянському Союзі служить благородним цілям поширення знань та пропаганди мистецтва серед найширших верств населення [20, док. № 357, с. 575—576]. Газети високо оцінили організацію виставки, відзначили рівень радянської книги і графіки, а також велику кількість експонатів (близько 2 тис.), які свідчили про успіхи Радянського уряду в галузі культури [21, док. № 359, с. 578]. «Robotnik» відмічав доскона-

ле оформлення книг, особливо дитячих, вказував на велику кількість робіт, присвячених К. Марксу, Ф. Енгельсу та В. І. Леніну [24]. «Wiadomości literackie» писали, що радянська виставка дає змогу ознайомитись з сучасним мистецтвом і культурою СРСР [23, 1934, 22. VII].

Таким чином, в результаті послідовного курсу Радянського уряду на підтримання добросусідських відносин з Польщею, 1933 та 1934 рр. були роками інтенсивних контактів у галузі культури. Вони виявили сприятливі фактори для культурного зближення СРСР і Польщі, а обмін досягненнями посилював потяг до співробітництва. Але це не відповідало планам санаційного уряду, який почав переходити на рейки пронищенської орієнтації. Це призвело до погіршення міждержавних відносин, що, в свою чергу, негативно вплинуло на дальший розвиток культурних зв'язків.

Проведений розгляд показує, що радянська сторона вживала всіляких заходів для поживлення культурного обміну. На це ж були спрямовані й зусилля прогресивної польської громадськості.

Список літератури: 1. *Агапкина Т. П.* Перспекта польских и советских писателей (к истории польско-советских литературных связей 20—30-х годов). — Советское славяноведение, 1973, № 4. 2. *Бэлла И. Ф.* Советско-польские культурные связи в межвоенный период. — *Ип.: Stosunki polsko-radzieckie w latach 1917—1939.* Warszawa, 1973. 3. Документи зовнішньої політики СРСР. Т. 16. — М., 1970. 4. Документи и материалы по истории советско-польских отношений. Т. 6. — М., 1969. 5. Известия, 1933, 14 нояб-ря. 6. Известия, 1934, 22 апреля. 7. Очерки по истории советско-польских отношений. 1917—1977. — М., 1979. 8. Правда, 1933, 28 сентября. 9. Советско-польские отношения. 1918—1945. — М., 1974. 10. Центральный государственный архив Октябрьской революции, высших органов государственной власти и органов государственного управления СССР (ЦГАОР СССР), ф. 5283, оп. 5, ед. хр. 53. 11. ЦГАОР СССР, ф. 5283, оп. 11, ед. хр. 222. 12. ЦГАОР СССР, ф. 5283, оп. 11, ед. хр. 223. 13. ЦГАОР СССР, ф. 5283, оп. 11, ед. хр. 224. 14. ЦГАОР СССР, ф. 5283, оп. 11, ед. хр. 417. 15. *Gazeta Polska*, 1933, 26 marca. 16. *Gazeta Polska*, 1933, 10 listopada. 17. *Gazeta Polska*, 1934, 7 lipca. 18. *Kurier Polski*, 1933, 20 marca. 19. *Kurier poranny*, 1933. 20. *Polsko-radzieckie stosunki kulturalne: Dokumenty i materialy.* 1918—1945. — Warszawa, 1977. 21. *Robotnik*, 1933, 1934. 22. *Tygodnik ilustrowany*, 1933, 12 marca. 23. *Wiadomości literackie*, 1933—1934.

Краткое содержание

В статье рассматривается развитие советско-польских культурных связей после подписания в 1932 г. пакта о ненападении между СССР и Польшей. Приведены конкретные факты связей, дана оценка их значения для развития отношений двух стран, взаимопонимания соседних народов.

Стаття надійшла до редакції
15 лютого 1981 р.

*І. О. ГЛІЧОВ, доц.,
Львівський університет*

БАЛКАНСЬКЕ ПИТАННЯ В ОЦІНЦІ БІЛЬШОВИКІВ (1908—1912 рр.)

Міжімперіалістичні протиріччя, які виникли на Балканах на початку ХХ ст., відзначались винятковою небезпекою для миру в Європі, про що свідчили Боснійська криза, італо-турецька війна, утворення союзу балканських держав, перша Балканська та Міжсоюзницька війни, що стали прологом до першої світової війни. Тому час з 1908 по 1912 рр. був надзвичайно напруженим, а кризи, які виникали на Балканах одна за другою, вирішувались по-різному: і війною, і мирним шляхом.

У скрутному становищі опинилися трудящі балканських країн: вони одночасно повинні були вирішувати питання національного визволення і боротися проти імперіалістичної експансії європейських держав.

Питання про оцінку більшовиками подій на Балканах у 1908—1912 рр. ще не дістало повного висвітлення в історичній літературі. Певною мірою цієї проблеми торкались відомі радянські історики Хвостов В. М. [16], Бестужев І. В. [5] та ін. Але ці автори головну увагу приділяли боротьбі буржуазно-поміщицьких партій за контроль над зовнішньою політикою Росії. Між тим є джерела, які дають змогу показати не тільки гостре міжпартійне суперництво в Росії з питань зовнішньої політики, а й боротьбу В. І. Леніна і більшовиків проти мілітаризму, за утвердження громадської думки пролетаріату з питань війни і миру.

Вичерпні методологічні вказівки для розробки даної проблеми дав В. І. Ленін — організатор роботи більшовицької партії по викриттю імперіалістичної суті політики антинародних партій в Росії з Балканського питання.

Суспільно-політична боротьба між політичними партіями Росії з Балканського питання часто носила закулісний характер. У зв'язку з цим важливе значення мали публікації більшовицьких газет і журналів, в яких ми знаходимо критику платформ буржуазно-поміщицьких партій з Балканського питання, тексти виступів більшовиків на засіданнях Державної думи тощо. Тому одним з головних джерел для висвітлення питання в даній статті стали публікації більшовицької преси періоду 1908—1912 рр. — газет «Бакинський робочий», «Вперед», «Волна», «Пролетарій», «Рабочее знамя», «Социал-демократ», «Правда», які нещадно викривали імперіалістичну суть зовнішньої політики антинародних партій в Росії.

Більшовики на чолі з В. І. Леніним підтримували прагнення балканських народів до національного і соціального визволення, зміцнювали братерську співдружність з ними, виступали

їхніми односторонніми з питання утворення Балканської демократичної федеративної республіки.

В. І. Ленін надавав винятково важливе значення подіям на Балканах, де імперіалістичні протиріччя були настільки непримирними, що війна між найбільшими країнами Європи могла вибухнути в будь-який час. Він писав з цього приводу, що «небезпека європейської війни, здавалося, присунулася зовсім близько, та й зараз ще — хоч далеко більше ймовірності, що справа обмежиться шумом і криком, а до війни не дійде, — небезпека її все ж далеко не усунута» [1, т. 17, с. 209]. Викриваючи підступні дії дипломатії європейських країн, В. І. Ленін вказував, що балканські події обплутані такою густою сіткою інтриг імперіалістичних урядів, що «обивательська публіка піддається на гачок дипломатів, які стараються звернути увагу на дрібниці, на частковості, на окремі сторони подій, що відбуваються, стараються затемнити смисл усього процесу в цілому» [1, т. 17, с. 210].

Політична злободенність «східного питання» і його складової частини — Балканського питання — вимагала роз'яснення його істинної суті трудящим Росії. Цю місію взяли на себе більшовики на чолі з В. І. Леніном, який вважав, що для визначення завдань і тактики пролетаріату з питань зовнішньої політики велике значення мали перш за все правильна характеристика класової основи партій і чітке розмежування різних політичних груп.

В. І. Ленін науково обґрунтував розподіл політичних сил Росії у цей період на три табори: «У Росії є три *основні* політичні сили і, значить, політичні лінії: чорносотенці (класові інтереси кріпосників-поміщиків) і «бюрократія» поруч з ними і над ними; потім ліберально-монархічна буржуазія, «центр» — лівий (к.-д.) і правий (октябристи); нарешті, демократія буржуазна (трудовики, народники, безпартійні ліві) і пролетарська. Правильність саме такого і тільки такого поділу підтверджена всім досвідом першого десятиріччя ХХ ст...» [1, т. 21, с. 36]. Це важливе методологічне положення В. І. Леніна стало ключем для розуміння позицій різних партій і класів з питання балканської політики.

Більшовики, зайнявши рішучу антимілітаристську позицію з Балканського питання, аргументовано критикували імперіалістичну політику антинародних партій у Росії, які намагалися ослабити революційну силу робітничого класу, отруїти його свідомість ядом шовінізму і націоналізму.

Величезне виховне значення для міжнародного пролетаріату мали праці В. І. Леніна, які стали програмою партії більшовиків з питань зовнішньої політики в роки Боснійської кризи і після неї і в яких обґрунтовувалась антинародна спрямованість політики буржуазно-поміщицьких кіл. У зв'язку з цим він писав на сторінках більшовицького «Пролетарія»: «Суть того, що відбувається тепер на Балканах, у Туреччині, в Персії, зво-

диться до контрреволюційної коаліції європейських держав проти зростаючого демократизму в Азії. Всі зусилля наших урядів, уся проповідь «великих» європейських газет зводяться до того, ...щоб спантелничити громадську думку, щоб прикрити лицемірними словами і дипломатичними фокус-покусами *контрреволюційну коаліцію* так званих цивілізованих націй Європи...» [1, т. 17, с. 210].

Особливу увагу більшовики приділяли викриттю імперіалістичної зовнішньої політики кадетів, які на сторінках своїх газет намагались представляти громадську думку у вигляді «опозиції» урядові. Зриваючи з них маску лібералізму, В. І. Ленін вказував, що «політика кадетів особливо шкідлива тому, що вона ведеться під прапором «опозиції», і внаслідок цього збиває з пантелику дуже і дуже багатьох...» [1, т. 17, с. 214]. Він переконливо доводив, що вся політика ліберальних буржуа взагалі і політика кадетів особливо була найогиднішим лицемірством, найганебнішою зрадою справжніх інтересів прогресу і свободи. Він пояснював, що політика кадетів затемняла демократичну свідомість народних мас, бо замовчувала змову реакційних урядів і штовхала кожну країну на шлях так званої активної зовнішньої політики, тобто схвалювала систему колоніального грабежу і втручання держав у справи Балканського півострова [див.: 1, т. 17, с. 213].

В. І. Ленін закликав депутатів-більшовиків у Думі і всі партійні організації РСДРП не робити «жодного серйозного кроку в справі соціал-демократичної пропаганди і агітації з приводу балканських подій, не роз'яснюючи, і з *думської трибуни*, і в листах, і на зборах, зв'язку між реакційною політикою самодержавства і лицемірною опозицією кадетів» [1, т. 17, с. 214].

Керуючись цією важливою вказівкою В. І. Леніна, більшовики в складних умовах реакції використовували всі можливості для викриття антинародної зовнішньої політики пануючих класів і буржуазно-поміщицьких партій. Зокрема, з трибуни Думи виступив представник фракції соціал-демократів І. П. Покровський, який, розкривши загарбницьку суть анексії Боснії і Герцоговини, вимагав опублікування дипломатичних матеріалів про імперіалістичні наміри урядів європейських держав [12, 1908, 26. XII].

Після анексії Боснії та Герцоговини Австро-Угорщиною вся буржуазна преса писала про «дипломатичну Цусіму» царської дипломатії і вимагала від уряду рішучих дій. Особливо дісталося міністру закордонних справ Росії О. П. Извольському, якому докоряли за те, що він не зміг протидіяти загарбанню Боснії та Герцоговини Австро-Угорщиною.

Істинні мотиви «критики» міністра закордонних справ були розкриті на сторінках більшовицької газети «Пролетарий», яка писала, що за своєю спиною Извольський чув патріотичний хор буржуазно-поміщицької преси Росії, в якому гавкання чорно-

сотенного «Нового Времени» гармонійно поєднувалося з похитливим вищанням мілюковської «Речи» [12, 1908, I.XI]. Викриваючи дволичність Ізвольського, який під час переговорів з міністром закордонних справ Австро-Угорщини Еренталем дав попередню згоду на анексію, В. І. Ленін писав, що «верховоди зовнішньої політики європейських держав, Ізвольські, Еренталі і вся ця банда коронованих розбійників із своїми міністрами навмисне кинула кістку пресі: гризіться, панове, будь ласка, через те, хто кого обдурив і хто кого скривдив, чи Австрія Росію, чи Болгарія Австрію...» [1, т. 17, с. 212].

Більшовики переконливо доводили, що дипломатична капітуляція царизму у Боснійській кризі пояснювалась не тільки військовою непідготовленістю Росії на 1908 р., а й страхом перед новою революцією, яка могла вибухнути на випадок світової війни. Кореспондент більшовицької газети «Бакинський рабочий» С. Ньюши роз'яснював, що ця війна могла призвести до винищення тисяч робітників, затримати розвиток продуктивних сил країн-учасниць війни, і тому рішучий протест проти неї був єдиною правильною позицією, яку міжнародний пролетаріат повинен був зайняти щодо балканських подій [3, 1908, 24. X]. Більшовики закликали до спільного виступу пролетарів всіх країн проти міжнародного імперіалізму, бо тільки так можна було зберегти європейський мир [10, 1908, № 3—4, IV—V, с. 44]. Разом з тим більшовики попереджали, що війна може вибухнути саме на Балканах, незважаючи на загальне бажання уникнути її [6, 1909, 17. II, с. 12]. Викриваючи буржуазію як головного винуватця можливої війни, більшовицька газета «Волна» нагадувала, що історія знає багато випадків, коли інтереси цілих народів топчилися в потоках крові саме буржуазією, її союзниками з її благословення, згоди і при її сприянні [6, 1909, 17. II, с. 12].

Підаючи нищівній критиці імперіалістичні плани європейської буржуазії на Балканах, більшовицька газета «Рабочее знамя» вказувала, що не минає дня, щоб лицемірні буржуазні політики не говорили про мир і щоб вони ж не вимагали водночас нових асигнувань на армію і флот [13, 1908, XI, с. 5]. А більшовицька газета «Вперед» на своїх сторінках опублікувала конкретні факти, які яскраво свідчили про астрономічні вклади імперіалістичних урядів у мілітаризацію економіки своїх країн [7, 1908, 18. I].

Військово-політичні союзи, які поділили Європу на два ворогуючих табори, на початку 1912 р. створили таке міжнародне напруження, що зіткнення між ними ставало все більш вірогідним. Одним із факторів, який сприяв матеріальній, політичній і дипломатичній підготовці до балканських воєн, став союз балканських держав, створений на початку 1912 р.

Ставлення буржуазно-поміщицьких партій і класів Росії до утворення Балканського союзу свідчило про їхні агресивні наміри. Після виступу кадетів з вимогою ліквідувати турецькі

володіння на Балканах і утворити союз балканських держав без участі Туреччини більшовики відразу викрили імперіалістичні позиції конституційних демократів, які штовхали царизм до погоні за іноземними ринками [15, 1909, 10. II]. Кадети наполягали спрямувати вістря союзу проти Османської імперії, бо це, на їхню думку, було б ефективним і в боротьбі з австро-германською експансією [14, 1909, 18. XI]. Минуло небагато часу, і кадети вже категорично відкидали можливість створення союзу, називаючи його ілюзією [9, 1910, № 7, с. 10]. Це зближення у поглядах з чорносотенцями підтверджувало думку більшовиків про імперіалістичний характер політики кадетів.

Більшовики викривали агресивну суть Балканського союзу — дітища таємної дипломатії і піддавали критиці реакційну політику балканської буржуазії, готової забути взаємну ворожнечу народів півострова і примирити їх усіх під девізом «Балкани для балканських народів!».

Роз'яснюючи суть цього шовіністичного гасла, більшовики не обмежувалися викриттям антинародної спрямованості планів балканських держав — вони підтримували боротьбу соціал-демократичних партій балканських країн проти грабіжницької політики імперіалістів та агентури балканських урядів і династій [4, т. 15, с. 111]. В. І. Ленін схвалював принципову боротьбу «тісних» соціалістів Болгарії за створення Балканської федеративної демократичної республіки. Він вважав обов'язком більшовиків постійно роз'яснювати російським трудящим суть ідеї створення Балканської федеративної демократичної республіки і вести боротьбу за її підтримку [8, с. 124—132]. Більшовицька преса систематично друкувала матеріали, в яких намічала шляхи боротьби пролетаріату балканських країн за федерацію. Зокрема, більшовицька газета «Социал-демократ» писала з цього приводу: «Поділений на ряд окремих держав, виснажений династіями Балканський півострів залишається поприщем інтриг і біржевих угод імперіалістичного капіталу до того часу, поки у федерації балканських держав він не знайде достатніх можливостей для власних продуктивних сил» [15, 1910, 30. IX]. Продовжуючи боротьбу попередніх більшовицьких видань по роз'ясненню ідеї Балканської федерації, «Правда» вказувала, що перетворити Балканський півострів, предмет зазіхань європейських капіталістів і полководців, в край, який би існував незалежно, можна тільки за умови розвитку самостійності його населення, скасування кріпосництва, створення Балканської федеративної республіки [11, 1912, 20. VIII].

В. І. Ленін вів рішучу боротьбу проти чорносотенних і буржуазно-ліберальних партій, які закликали слов'янські народи до війни з Туреччиною і тим самим відсували на другий план боротьбу за створення Балканської федерації. Він вважав, що «ніколи і ніде «свобода» не досягалась пригнобленими народами за допомогою *війни* одного народу проти іншого. Війни народів тільки посилюють поневолення народів» [1, т. 22, с. 143].

В. І. Ленін був твердо переконаний у тому, що «справжня свобода слов'янського селянина на Балканах, як і селянина турецького, може бути забезпечена *тільки* повною свободою всередині *кожної* країни і федерацією цілком і до кінця демократичних держав» [1, т. 22, с. 143].

Більшовики відстоювали ідею створення Балканської федеративної демократичної республіки і з трибуни IV Державної думи. У тезах «До питання про деякі виступи робітничих депутатів», написаних В. І. Леніним і покладених в основу декларації соціал-демократичної фракції Думи, зазначалось, що «лозунг балканської федеративної республіки повинен бути проголошений і російським робітничим депутатом» [1, т. 22, с. 188].

Прийняттю декларації передувала запекла боротьба більшовицьких депутатів з меншовицькою семіркою фракції. У своїх спогадах член соціал-демократичної фракції більшовик О. Є. Бадаєв писав: «Обговоренню декларації, яке розпочалося ще до відкриття Думи, наша фракція присвятила ряд засідань. Дебати велися з надзвичайною пристрасністю і тривали інколи до глибокої ночі. З обох сторін, крім депутатів у виробленні декларації, брали участь і партійні працівники, які були в цей час у Петербурзі... Після довгої і завзятої боротьби, після ряду гарячих суперечок з меншовиками ми добились, нарешті, включення в декларацію основних вимог більшовиків» [2, с. 67]. Декларація соціал-демократичної фракції була виголошена на засіданні Думи 7 грудня 1912 р. В декларації, зокрема, вказувалося: «Ми, свідки пожежі, що розгорілася на Балканах, від імені російського пролетаріату з усією енергією протестуємо проти спроб реакціонерів і лібералів втягнути Росію у війну [11, 1912, 16. XI]. У цьому документі рішуче заперечувалась політика династичних інтересів балканських реакціонерів, які єдиною можливістю шляхом до відродження Балкан вважали криваву бойню. «Такий шлях, — говорилося в декларації, — здатний тільки ослабити силу опору експлуатованих мас на Балканах і привести до ще більшого посилення мілітаризму» [11, 1912, 16. XI]. Підтримуючи пролетаріат усіх балканських держав у їхньому прагненні припинити кровопролиття, декларація виражала надію на те, що балканське питання буде вирішене шляхом створення Балканської федеративної демократичної республіки [11, 1912, 16. XI].

В середині 1912 р. балканська криза досягла кульмінації. Стало зрозумілим, що Балканський союз, який давно готувався нанести удар по Туреччині, тільки і чекав зручного моменту для виступу.

Назріваюча на Балканах війна не залишила байдужим жодний клас, жодну партію в Росії. Але в цій складній обстановці тільки партія більшовиків визначила і послідовно проводила в життя єдиною правильну лінію в балканському питанні. Більшовики виступили проти можливого кровопролиття.

«Для чого потрібна війна?» — запитувала газета «Правда». — «Для визволення народів? Ні! І до війни і після капітал буде експлуатувати робітничий клас, а селяни балканських країн будуть вирощувати врожаї на политих кров'ю землях» [1, 1912, 8. X]. У своїх виступах більшовики закликали пролетаріат не допускати, щоб балканська криза переросла в загальноєвропейську.

Виступи більшовиків проникнуті послідовним пролетарським інтернаціоналізмом. Розвінчуючи шовінізм кадетів і чорносотенців, В. І. Ленін у статті «Ганебна резолюція» писав, що «ніколи і ніде «свобода» не досягалась пригнобленими народами за допомогою *війни* одного народу проти іншого<...>».

І слов'янський і турецький селянин на Балканах — брати, однаково «пригноблені» своїми поміщиками і своїми урядами» [1, т. 22, с. 143—144].

Більшовики безкомпромісно викривали уряди імперіалістичних країн, які нацьковували балканські народи один на одного. В. І. Ленін у статті «Балканські народи і європейська дипломатія» підкреслював, що «грі буржуазних держав» та їх дипломатів, які досконально засвоїли науку інтриг, підсиджувань і корисливих підніжок один одному, нема тепер місця<...>. Нічого, крім підтримки гнилля і застою, крім бюрократичних перешкод свободі, не несе Балканам навіть «найліберальніша» буржуазна Європа...» [1, т. 22, с. 135].

Коли почалася перша Балканська війна, стало очевидним, що передбачення В. І. Леніна про можливість військової пожежі на Балканах збулося. Сотні тисяч робітників і селян вимушені були брати в руки зброю «заради династичних інтересів кількох коронованих розбійників, заради прибутків буржуазії, яка прагне грабувати чужі землі» [1, т. 22, с. 128]. В. І. Ленін вважав питання про Балканську війну і про ставлення до неї європейських держав найживотрепетнішим питанням міжнародної політики [1, т. 22, с. 139]. І тому вказував, що «для всієї демократії взагалі, а для робітничого класу особливо, важливо зрозуміти, які класові інтереси керують при цьому тією чи іншою партією» [1, т. 22, с. 139]. В. І. Ленін показав мілітаризм буржуазно-поміщицьких партій Росії, які вбачали у війні, що вибухнула, можливість з допомогою Балканського союзу ослабити Німеччину і Австро-Угорщину. У статті «Про лисицю і курник» він писав, що «політика октябристів, націоналістів, безпартійних «патріотів», від «Нового Времени» до «Русского Слова», ясна і проста. Цькування Австрії, підмовляння на війну з нею, крики про «слов'янські завдання» Росії — все це є шите білими нитками прагнення відвернути увагу від внутрішніх справ Росії і «урвати кусок» Туреччини» [1, т. 22, с. 139].

Якщо буржуазно-поміщицькі партії з задоволенням зустріли звістку про успішні дії армій балканських держав, то більшовики відразу зайняли тверду антимілітаристську позицію.

Більшовик-публіцист М. М. Батурін на сторінках «Правды» виступив з протестом проти балканської бойні і проти всякого втручання в неї країн Європи. Більшовицький кореспондент закликав соціалістів всіх країн мобілізувати сили для боротьби проти можливості переростання війни на Балканах у світову [11, 1912, 16.XI].

Як завжди, особливу увагу більшовики звертали на публікації кадетської преси, перш за все «Речи». Показавши, що кадети, як і октябристи, прагнули до використання сприятливої кон'юнктури в інтересах російської буржуазії, В. І. Ленін довів, що «політика кадетів більш тонко і дипломатично підкрашена, але, по суті, їх політика — *теж реакційна великодержавна політика імперіалізму*» [1, т. 22, с. 139]. Він вважав, що це особливо важливо засвоїти, «бо ліберали хитро заховують свої погляди з допомогою фраз, які звучать по-демократичному» [1, т. 22, с. 139]. Така яскрава ленінська характеристика імперіалістичної політики буржуазно-поміщицьких партій Росії в період першої Балканської війни давала можливість зрозуміти суть різноголосиці їхньої преси.

Таким чином, в умовах назріваючої світової війни тільки партія більшовиків на чолі з В. І. Леніним, керуючись принципом пролетарського інтернаціоналізму, послідовно проводила в життя єдино правильну політику в питаннях війни і миру, нещадно викриваючи мілітаризм буржуазно-поміщицьких партій Росії та імперіалістичних держав, які були винуватцями бойні на Балканах.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. *Бадаев А.* Большевики в Государственной думе: Воспоминания. — М., 1954. 3. *Бакинский рабочий*, 1908. 4. *Благоев Д.* Результаты ... Сьч., т. 15. 5. *Бестужев И. В.* Борьба в России по вопросам внешней политики 1906—1910. — М., 1961. 6. *Волна*, 1909. 7. *Вперед*, 1908. 8. *Глічов І. О.* Ставлення більшовиків до ідеї Балканської федеративної демократичної республіки. — У кн.: *Вісник Львів. ун-ту. Серія історична.* Львів, 1973, вип. 9. 9. *Московский еженедельник*, 1910. 10. *Одесский рабочий*, 1908. 11. *Правда*, 1912. 12. *Пролетарий*, 1908. 13. *Рабочее Знамя*, 1908. 14. *Речь*, 1909. 15. *Социал-демократ*, 1910. 16. *Хвостов В. М.* История дипломатии. — М., 1963, т. 2.

Краткое содержание

В статье показано отношение большевиков во главе с В. И. Лениным к событиям на Балканах в 1908—1912 гг. Раскрыта антинародная роль буржуазно-помещичьих партий России, ставших на сторону правительств империалистических держав, провоцировавших военные конфликты на Балканском полуострове. Отмечено, что большевики, руководствуясь принципами пролетарского интернационализма, выступили на защиту свободы и независимости балканских народов, беспощадно разоблачали милитаристские планы империалистических стран, интенсивно готовившихся к мировой войне.

Стаття надійшла до редколегії
23 березня 1981 р.

*М. М. КРІЛЬ, асист.,
Львівський університет*

ЗВ'ЯЗКИ ГАЛИЦЬКО-РУСЬКОЇ МАТИЦІ З ЗАРУБІЖНИМИ СЛОВ'ЯНАМИ В 50—60-ті РОКИ ХІХ СТ.

Літопис дружби народів Радянського Союзу і зарубіжних слов'ян наповнений яскравими подіями, які свідчать про братерське співробітництво, безкорисливу взаємодопомогу передових громадських і культурних діячів. В історії цієї багатовікової дружби важливе місце займають громадсько-політичні і культурні зв'язки українців із зарубіжними слов'янами в середині ХІХ ст., які розвивалися і міцніли в умовах боротьби слов'янських народів за національну культуру. У цей час тісні контакти з зарубіжними слов'янськими діячами підтримували західноукраїнські письменники і вчені Я. Головацький, Б. Дідицький, М. Куземський, М. Устиянович та ін. У 1848 р. при активній допомозі чеського письменника і журналіста К. Гавлічка-Боровського [11, оп. 1, од. зб. 20, арк. 9], професора Празького університету юриста А. Штробаха [11, оп. 1, од. зб. 29, арк. 1], службовців Ф. Яхіма і Ріхтера [2, с. 8] вони створили у Львові першу на західно-українських землях культурно-освітню організацію — Галицько-руську матицю. Головою її було обрано письменника і громадського діяча М. Куземського. Разом з іншими подібними слов'янськими товариствами спілка проводила значну роботу по зміцненню міжслов'янських взаємин. Важливу роль у налагодженні культурно-наукових контактів українців із зарубіжними слов'янами відіграв науковий журнал Галицько-руської матиці — «Науковий Збірник». У відозві з приводу створення цього періодичного видання відзначалося, що у ньому редколегія буде регулярно подавати «відомості про вітчизняних і зарубіжних вчених та учбові заклади, публікувати статті з історії науки і освіти, давати огляд нових книг і журналів, а також поміщати бібліографію всіх здійснених видань» [11, оп. 1, од. зб. 20, арк. 18].

Проблема зв'язків Галицько-руської матиці з зарубіжними слов'янськими організаціями ще не знайшла достатнього відображення в історичній літературі. Вперше цього питання торкнувся Я. Головацький, праці якого є важливим джерелом не лише до вивчення культурно-освітньої діяльності української установи, а й загалом для дослідження суспільно-політичного і культурного життя в Галичині середини ХІХ ст. У 1865 р. він опублікував частину листування Галицько-руської матиці з слов'янськими установами * [9, вип. 3]. У 1930 р. виступив С. Бен-

* Крім Я. Головацького окремі витяги з переписки Галицько-руської матиці опублікував М. Мольнар. В кінці статті подаємо два невідомі документи, які ширше розкривають українсько-чесько-словацькі контакти в середині ХІХ ст. (див. с. 99—10).

даюк з цікавою працею з цієї проблематики [1]. Кількома роками пізніше діяльності Галицько-руської матиці в ХІХ ст. було присвячене дисертаційне дослідження О. Березницького [7, оп. 4, од. зб. 107]. Однак відзначивши існування громадсько-культурних контактів товариства, учені не показали їхнього значення в контексті міжслов'янських взаємин.

Метою цієї статті є спроба на основі численного листування та протокольних записів засідань Галицько-руської матиці показати її вклад у розвиток міжслов'янських культурних зв'язків, розкрити наукове співробітництво.

У 1864 р. з метою встановлення тісного співробітництва з всіма слов'янськими науково-освітніми організаціями (матицями), які діяли в Австрійській імперії, з ініціативи Я. Головацького було розіслано відозви, в яких вказувалася мета діяльності Галицько-руської матиці. На це звернення відгукнулися чехи, словаки, серби, хорвати і словенці. Поодинокі, розрізнені зв'язки між окремими діячами набрали цілеспрямованого характеру, між ними установилися тісні письмові контакти. Відповідальним за ведення наукової кореспонденції було призначено письменника і громадсько-політичного діяча, професора Львівського університету, заступника голови згаданого товариства Я. Головацького, а після його еміграції до Росії наприкінці 1867 р. — гімназійного вчителя О. Лепкого [11, оп. 2, од. зб. 7, арк. 16].

Одним із перших на звернення Галицько-руської матиці відгукнулося літературне товариство в Задарі [9, вип. 3, с. 205]. Створене в 1862 р., воно гостро потребувало допомоги і підтримки як в освітній, так і в науковій діяльності. М. Куземський і Я. Головацький, пославши колегам деякі публікації української установи, одночасно вирішили прискорити і видання свого наукового журналу [11, оп. 2, од. зб. 7, арк. 1]. Вже на початку 1865 р. обидві організації обмінялися списком літератури, необхідної для наукової роботи [11, оп. 2, од. зб. 7, арк. 16]. З цього часу протягом чотирьох років відбувався інтенсивний обмін науковою і науково-популярною літературою. На адресу Галицько-руської матиці приходили сербські гімназійні підручники для молодших класів * [11, оп. 2, од. зб. 7, арк. 16]. У свою чергу, українська організація регулярно вислала свій науковий журнал та інші публікації [11, оп. 2, од. зб. 7, арк. 8—19]. Ці зв'язки не обмежувалися просто обміном літературою, вони носили значно ширший, творчий характер. Так, Б. Петранович, сербський публіцист та історик, ініціатор створення літературного товариства в Задарі, у листах до Я. Головацького ділився думками і зауваженнями щодо напрямку і характеру «Наукового Збірника» [9, вип. 3, с. 214]. Ученими спільно вирішувалися проблеми слов'янського книгодрукування в

* Оскільки власної книгозбірні Галицько-руська матиця не мала, то вся одержувана література передавалася у бібліотеку «Народного Дому».

XVI ст. [11, оп. 1, од. зб. 64, арк. 33—34]. Б. Петранович, знайшовши в одній із монастирських бібліотек рукописну книгу львівського походження з 1526 р., цікавиться можливими шляхами її попадання на південнослов'янські землі.

У 60-х роках XIX ст. на західноукраїнських землях активізується театральне життя. В репертуарах сценічних труп поряд із українськими п'єсами були і твори зарубіжних слов'янських авторів. У 1865 р. один із режисерів перемишльського аматорського театру В. Ковальський переклав п'єсу «П'яниця» невідомого сербського автора. Прагнучи поставити її на сцені театру в Перемишлі, він звернувся до Галицько-руської матиці з проханням прорецензувати зроблений переклад [9, вип. 1, с. XXXVIII].

У 1865—1866 рр. почалася підготовка до першої Етнографічної виставки в Москві, організатори якої планували відкрити окремий слов'янський відділ. У зв'язку з цим в усіх слов'янських землях розгорнулася велика робота по збиранню експонатів. З цією метою Галицько-руська матиця створила спеціальну комісію для підбору необхідного матеріалу і ведення ділової переписки [3, с. 143]. Значну роль у підготовці виставки відіграла селянська громада села Куцури Сербської воєводини, яка була колективним членом Галицько-руської матиці [9, вип. 4, с. XXIX]. З листування установ дізнаємося, як захоплено, дбайливо підбирали вчені експонати, розсилали фотографії та ескізи з народним одягом [11, оп. 1, од. зб. 64, арк. 33].

На той час установилися стійкі українсько-словенські контакти. Організації обмінювалися інформаціями з наукового та літературного життя, списками здійснених видань, окремими публікаціями [11, оп. 2, од. зб. 7, арк. 10]. На прохання Галицько-руської матиці, словенці прислали детальну географічну карту свого краю з коментарями, виконали П. Козлером [9, вип. 3, с. 207]. Однак з кінця 60-х років XIX ст. ці зв'язки були зведені лише до обміну літературою [11, оп. 2, од. зб. 7, арк. 9—55].

У хорватській землі активну науково-освітню діяльність проводила Іллірійська, або Загребська, матиця. Але вже з кінця 50-х років XIX ст. її зв'язки з словенськими товариствами почали послаблятися [3, с. 499], тому звернення Галицько-руської матиці до хорватів було прийнято з великим ентузіазмом. Таке співробітництво повинно було оживити як літературне, так і наукове життя хорватського народу. Протягом 1865—1866 рр. українська науково-видавнича установа передала Загребській матиці окремі примірники більшості своїх видань. У свою чергу, в результаті взаємного обміну вона одержала близько десятка номерів наукового хорватського журналу «Літератор» [11, оп. 2, од. зб. 7, арк. 8—18]. З листа відомого вченого-славіста В. Ягича до секретаря Галицько-руської матиці К. Меруновича довідуємося, що зі слов'янського культурного життя хорватів цікавила науково-літературна діяльність польського народу [9,

вип. 3, с. 215]. Отже, для Загребської матиці, яка не мала в цей час прямих зв'язків з польськими науковими установами, українське науково-культурне і освітнє товариство відіграло роль посередника. У 1867 р. Загребська матиця ввійшла до складу створеної тоді Югославської академії наук, і прямі регулярні зв'язки хорватів з українцями в Галичині припинилися.

В українсько-чеських громадсько-культурних зв'язках продовжувалися славні традиції дружби і співробітництва, започатковані членами «Руської трійці» та видатними діячами слов'янського світу П. Шафариком і Я. Колларом. У розвитку цих взаємин у 50—60-х роках ХІХ ст. немале значення відіграв Чеський національний музей. Уже з початку 50-х років ХІХ ст. Я. Головацький детально інформував його членів В. Ганку, К. Запа та інших учених про науково-публікаторську діяльність нещодавно створеної української науково-освітньої організації Зокрема, Я. Головацький повідомляв про вихід у 1854 р. чергового тому дослідження Д. Зубрицького з історії Галицької Русі. Хоча в його роботі й ідеалізувався царизм, однак на той час вона мала важливе як культурне, так і політичне значення. Я. Головацький рекомендував чеським вченим не лише написати рецензію на цю книгу, а й здійснити переклади її на чеську і навіть німецьку мови [4, с. 147]. На жаль, праця перекладена так і не була. Тісні відносини з Чеським національним музеєм підтримували Я. Головацький і А. Петрушевич, які були членами цієї організації [7, оп. 12, од. зб. 13, арк. 69].

У 1865 р. українська культурно-освітня установа передала до бібліотеки Чеської матиці по одному примірнику всіх своїх видань, що вийшли з початку публікаторської діяльності, а також перші випуски «Наукового Збірника» [11, оп. 1, од. зб. 64, арк. 66]. У свою чергу, наукова організація в Празі прислала 174 примірники своїх книг, брошур і журналів, серед яких було 119 випусків «Часопису чеського музею». З інших одержаних Галицько-руською матицею публікацій необхідно відзначити праці таких чеських учених, як Я. Сметани, В. Томека, Я. Томічка, Ф. Челаковського, а також перекладну літературу [9, вип. 3, с. 209—211].

Своєрідно склалися відносини з Словацькою матицею. В цей час зацікавлення галицьких українців словаками було викликано активізацією не лише літературного, а й наукового життя в Словаччині. У 1854 р. у Відні Я. Головацький опублікував гімназійний підручник зі старослов'янської літератури. Ця робота українського вченого одержала схвальний відгук як у Галичині, так і в Чехії та Словаччині [6, ф. 2, од. зб. 245, арк. 28]. У 1855 р. Б. Дідницьким було перекладено і надруковано у Львові працю Л. Штура зі слов'янських літератур [3, с. 474]. З 1865 р. західноукраїнська організація стала колективним членом Словацької матиці [13, с. 152]. Контакти між обома установами в основному відбувалися в рамках обміну літературою, який повністю залежав від кількості публікацій [12, с. 11].

З досліджень словацького вченого М. Мольнара відомо, що в бібліотеці Словацької матиці серед українських видань були поряд з творами Л. Глібова, П. Рудченка та інших письменників і львівські видання в галузі історії [8, с. 89]. Своєрідною ілюстрацією взаємного співробітництва в цей час є той факт, що відомий словацький громадський діяч Й. Вікторін передав для організації публікаторської діяльності Галицько-руської матиці 100 гульденів [14, с. 243].

Українське культурно-освітнє товариство підтримувало контакти і з польськими науковими установами. Однак недостатність документів не дає змоги всебічно охарактеризувати ці відносини. Відомо, що Галицько-руська матиця вислала свої видання в науковий заклад ім. Оссолінських у Львові [9, вип. 3, с. 290], в Краківську академію наук [5, вип. 3, с. 161] та бібліотеку Чарторійських у Сеняві [7, оп. 4, од. зб. 107, арк. 116]. У 1863—1864 рр. науковий відділ товариства розпочав роботу над підготовкою українсько-польського словника. Було зібрано багатий матеріал, але словник так і не побачив світ [9, вип. 1, с. XXXV].

Важливим аспектом діяльності української установи стала перекладацька робота. Так, у 1862—1864 рр. було перекладено з німецької мови на українську ряд підручників. Такі видання користувалися великим попитом у зарубіжних слов'ян [9, вип. 1, с. XXXIII].

За дорученням правління товариства Я. Головацький виступив у 1865 р. на одному з засідань з науковим рефератом про зв'язки Галицько-руської матиці з зарубіжними слов'янськими організаціями, в якому вказав на значення слов'янського єднання, а також розкрив суть науково-культурного співробітництва [10, № 73, с. 4].

У контактах українського наукового товариства розглядуваного періоду з зарубіжними слов'янами найбільш інтенсивною була середина 60-х років XIX ст. У тісному співробітництві червоною ниткою проходить ідея слов'янської єдності. В результаті обміну науковою та навчальною літературою активізувалося науково-освітнє життя. У пізніший час, не маючи достатніх коштів і зазнаючи урядових утисків, Галицько-руська матиця не могла розгорнути широкої громадсько-політичної і культурної діяльності по зміцненню міжслов'янських взаємин.

ПУБЛІКАЦІЇ

№ 1

Від президії матиці Словацької

Комітет матиці Словацької на своєму засіданні під ч. 6 вирішив послати «Літопис» Дому Народному.

Президія особливо приємним своїм обов'язком вважає цьому комітету радість зробити і Дому Народному доданий тут «Літопис» послати.

В Турчанському Св. Мартіні дня 17 грудня 1864 р.

К. Кузманій
заступник голови

М. Крамарж
секретар

Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 148, оп. 1, од. зб. 64, арк. 7.

**В славний Вибір літературного товариства
матиця Чеська у Празі.**

Славне товариство матиці Чеської
Відділ Галицько-руської матиці одержав від славного Вибору матиці Чеської 174 книги і випуски, виданих матицею Чеською. На засіданні дня 23 червня (5 липня) ц. р. був прийнятий цей дар і доданий лист з загальною радістю Відділу Галицько-руської матиці, який і вирішив віддячити Вибору матиці Чеської і взаємно послати по екземпляру всіх Галицько-руською матицею виданих книг.

Виконуючи цю приємну місію, заявляємо цим нашу щирю подяку і в знак вдячності за цей значний дар і зміцнення літературної взаємності пересилаємо по одному екземпляру всіх нашим Товариством виданих книг і брошур.

Від Відділу Галицько-руської матиці Я. Головацький.

Львів 23 червня (5 липня) 1865 р.

Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, ф. 148, оп. 1, од. зб. 64, арк. 66.

Список літератури: 1. *Бендасюк С.* Учено-літературное общество Галицко-русская матица во Львове. — У кн.: Научно-литературный сборник Галицко-русской матицы. Львов, 1930. 2. *Головацький Я.* Исторический очерк основания Галицко-русской матицы. — Львов, 1850. 3. Зарубежные славяне и Россия: Документы архива М. Ф. Раевского. — М., 1975. 4. Кореспонденція Я. Головацького. 1850—1862. — Львів, 1905. 5. Літературний збірник Галицко-русской матицы, 1885. 6. Львівська наукова бібліотека АН УРСР ім. В. Стефанька, відділ рукописів. 7. Львівський обласний державний архів, фонд університету. 8. *Мольнар М.* Словаки і українці. — Братіслава, 1965. 9. Науковий збірник Галицко-русской матицы, 1865-10. Слово, 1865. 11. Центральний державний історичний архів УРСР у Львові, фонд Галицько-руської матиці. 12. *Durišin D., Popovič A.* Ruské knihy v zbierkach Maticy Slovenskej z rokov 1863—1875. — Z minulosti knihy na Slovensku. — Martin, 1959. 13. *Naraksim L.* Matica Slovenska a Slovania. — In: Matica Slovenska v našich dejinach. Bratislava, 1963. 14. *Škulteta J.* Palarik a Viktorin. — Slovenske pohľad, 1922.

Краткое содержание

В статье исследуется культурное сотрудничество Галицко-русской матицы с зарубежными славянами в середине XIX в., раскрываются формы взаимосвязей галицийских украинцев с братскими славянскими народами. Особое внимание уделено научным контактам славянских ученых.

Стаття надійшла до редколегії
14 березня 1981 р.

*А. М. КОЗІЙ, асист.,
Львівський університет*

**ЗМІНИ В ЮРИДИЧНОМУ СТАНОВИЩІ СЕЛЯН
РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XVI—XVII ст.
(на прикладах Холмської землі)**

По своїй природі і жорстокості панщина і кріпосне право в Речі Посполитій не поступались «другому виданню» кріпацтва в країнах Центральної і Східної Європи. В середині XVI ст. в Польщі вони досягли свого апогею. Розквіт фільварково-панщинної системи згубно позначився на долі сільського населення, наклав свій відбиток на розвиток польського села.

Ріст фільварків, розповсюдження фільварково-панщинної системи господарства, збільшення панщини неминуче вели до дальшого погіршення правового становища селян. Щоб зміцнити свою економічну базу, опорою якої був фільварок з панщинною працею, шляхта усіма силами намагалась утримати при собі селян і з цією метою усіляко обмежувала свободу їх переходу. На думку К. Маркса, неволя безпосереднього виробника впливала із самої природи аграрного ладу феодалізму [1, т. 25, с. 353].

З розвитком панщинної системи шляхетський сейм закріплював особисте підданство селян, законодавчо обмежував можливість їх переходу з місця на місце. Наступ феодалів на свободу селян у різних районах Польщі проходив не однаково і в різний час.

У 1420 р. Вартський статут у загальнодержавному порядку постановив, що осілий на лісовій ділянці селянин, який отримав пільговий строк, не може йти з цього місця, поки не викорчує цього лісу під поле, не виконає всього, що належиться, згідно з земським правом або звичаєм [18, т. 1, с. 35]. Підданий без дозволу свого пана не мав права змінити місце перебування, пан же за допомогою органів державної влади самовільно міг відшукати втікача [16, с. 162].

Наступ феодалів на селян відбувався значно швидшими темпами, ніж це закріплялось законодавством. На думку В. Гейноша, вже до середини XVI ст. прикріплення селян до землі було здійсненим фактом: селянин почав перетворюватися в невільника, і прикріплення його до землі ставало нормою [13, с. 312—313]. Із висновком В. Гейноша, повністю погодилась Л. В. Разумовська [11, с. 270—271]. Обмеження і втрата права виходу за звичаєм спостерігаються раніше прийнятих законів [3, с. 422—423, 7, с. 388—389, 6, с. 304]. Д. Л. Похилевич стверджував, що основна маса селян була прикріплена до землі в XVI ст. [9, с. 106].

Основний наступ на селян здійснювала шляхта. У шляхетських селах право віднести королю скаргу на свого пана се-

лянин почав втрачати вже з середини XV ст. [17, с. 62—63]. У церковних і королівських володіннях за селянами ще зберігалось право жалітися на пана: перші — в єпископських, другі — в асесорських (потім референдарських) судах [11, с. 272]. З початку XVI ст. селянин був переданий у цілковиту владу пана, а королівські суди відхиляли скарги селян [12, с. 209].

Поширення підданства виражалось також у «добровільному» переході під владу пана («rowzdanie») формально вільних людей (luźnych, збіглих, волоцюг, жебраків і т. п.), що осідали в маєтках магнатів чи шляхти. Це було результатом повсюдного панування кріпосницької системи, при якій навіть вільні люди не мали ні можливості існування, ні гарантованої безпеки [12, с. 207]. У Великопольщі, згідно з сеймовими рішеннями (lauda), шляхтич мав право ловити і змушувати до праці людей цієї категорії. Високі податки, контроль через так зване свідоцтво відходу — все було спрямоване на те, щоб змусити селян перейти в підданство [12, с. 209]. Отже, проблема «вільних» набувала актуальності в міру обмеження виходу селян, яке завершилось закріпаченням юридичним.

Ще у XV ст. польський селянин певною мірою користувався деякою свободою: він міг залишити село і перейти в інше, але при дуже обтяжливих умовах (у певні дні року, обов'язково повідомивши про це свого пана, тільки зі згодою останнього, обробивши свій земельний наділ, сплативши пану «ротоспе» і т. д.). «У випадку, коли селянин залишив село всупереч закону, пан міг повернути його назад як втікача, мав навіть право забрати йому все рухоме майно» [14, с. 125]. Такі умови практично робили майже неможливим вихід селянина, і він ставав кріпаком [10, с. 65].

Петрковський статут 1496 р. обмежив кількість селян, які могли б піти з села, до одного в рік. Крім цього, в його руках була доля селянських синів: тільки один із декількох синів кмета міг піти від батька з села на службу чи вчитися ремесла у місто. Інші ж повинні залишитися в даному маєтку. Коли ж у кмета був тільки один син, він був змушений зостатись дома [18, т. 1, с. 119]. Селянин, який збирався відійти, повинен був одержати письмовий дозвіл від пана про вихід. Особливо цікава друга частина цього статуту, згідно з якою накладався штраф на того пана, який не хотів відпустити і одного передбаченого законом кмета [18, с. 122]. Очевидно, необхідність такого положення викликана тим, що в кінці XV ст. багато хто з феодалів вже розглядав своїх кметів як кріпаків, навечно прикріплених до їхніх володінь.

Конституції початку XVI ст. (1501, 1510, 1511 рр.) продовжували обмежувати вихід селян. Завершальним етапом у цьому процесі був Торунський статут (1520), який офіційно визнав панщину основною, обов'язковою для всіх землевласників формою експлуатації. Таким чином, перехід селянина з одного місця на інше став недоцільним.

Варшавська конфедерація 1573 р. ще раз закріпила широкі судові повноваження землевласника, який в силі «на свій розсуд» покарати неслухняного підданого [18, т. 2, с. 124].

У XVI ст. на території Речі Посполитої існували так звані руські землі, особливістю яких була значна строкатість правового становища селянства: воно «сиділо» на руському, польському, менше на волоському і зовсім рідко — на німецькому праві. Зокрема, холмське селянство здебільшого користувалось руським правом, яке передбачало існування селянської общини. Селянин, який сидів на цьому праві, мав право виходу за умови, що кількістю вихідців не перевершить встановлену цифру, що двір і орна земля будуть залишені в повному порядку і що селянин дотримуватиметься одного строку в рік (Різдво) і сплачуватимуть поклон, великоруське пожиле (*ecseptio, resumptiæ recessionales, exitus*, вихід) [3, с. 343—349]. На розшук селянина-втікача папу давався рік часу. Після закінчення цього строку селянин, домовившись із своїм колишнім поміщиком про оплату штрафу і річного чиншу, вважався вільним. У випадку виконання цих умов селянин повертався на попереднє місце. Новоосілий селянин, що сидів на руському праві і ще «користувався волею», перш ніж піти, повинен був відслужити своєму папу стільки років, скільки користувався пільгою. Селянин, який сидів на місцевому праві, міг піти без виконання вказаних вище умов тільки за умови провини свого пана (відлучення пана від церкви, позбавлення селянського маєтку тощо) [3, с. 349—350].

Поряд із руським правом на Холмщині досить розповсюдженим було й польське право. У питанні про правове становище селян істотної різниці між ними немає. Села на польському праві, як і на руському, жили общинами.

Переведення на польське право почалося ще в другій половині XII ст. і було зв'язане з внутрішньою колонізацією країни силами польських селян. З метою залучення робочої сили на неосвоєні землі феодала надавали їм ряд пільг. Різномірні і нерегульовані будь-якими нормами повинності та податки замінювались строго визначеним натуральним чиншом, розміри якого залежали від величини наділу. В XIV—XV ст. натуральна і частково-грошова рента стали пануючими формами експлуатації залежного селянства.

На польському праві, як і на руському, селяни не були позбавлені права виходу: в один день у році (на Різдво) вони могли покинути свого поміщика. Польське право відрізнялось від руського лише деталями виходу. Селянин, який сидів на польському праві, міг піти від феодала за умови, якщо він сплатив усі податки або знайшов собі рівноцінну заміну.

Поширення на польських землях німецького права зв'язане з німецькою колонізацією, яка почалася ще в XII ст. Вона охопила здебільшого Сілезію і Західне Помор'я і меншою мірою — Велику та Малу Польщу. Центральних та східних земель, «русь-

ких», вона майже не торкнулась. Цей процес супроводжувався впровадженням розвинутіших аграрно-правових форм на селі. Встановлення точно визначених грошових і натуральних чиншів, розширення особистої свободи селян і їхніх прав на землю створювали умови для розвитку сільського господарства. Але такий стан справ був нетривалим. З часом спостерігалось все більше й більше відхилення від прийнятих норм, обмежувались права селян, росли їхні повинності.

На відміну від руського та польського, німецьке право не зв'язане з общинним ладом. Селянин, який сидів на німецькому праві, мав право виходу в будь-який час року, тільки за умови заміни себе рівносильним [3, с. 349].

Ряд Холмських сіл (переважно в Холмському повіті) «сиділо» на волоському праві. Як і інші поселення старого типу, вони також знали общину. Характер поселень на волоському праві зумовлювався перш за все оброчною формою експлуатації залежного селянства. Піддані несли натуральні повинності від тваринницьких господарств.

У середині XVI ст. в Холмському старостві на волоському праві було три села. Вони не відробляли панщину, не сплачували повинностей. У їхні обов'язки входило ловити злодіїв, гонити на продаж панську худобу (село Вереще), або ходити з сітями на лови (село Косін). З кожної великої рогатої худоби вони давали скарбові по півгроша, а з малої — по шелягу, з овець — кожну двадцятку. Таке становище селян ревізор вважав невигідним для скарбу і радив перевести село Вереще на чинш [4, т. 3, с. 54], як це вже було зроблено з селами Косін і Воля Косінська [4, т. 3, с. 60—61, с. 24]. За винятком цих трьох сіл, всі інші відробляли панщину. Деякі села Любомльського староства (Нудіж, Запілля, Полапи) платили двадцятину. Однак у люстрації 1570 р. ця подать трапляється рідко і в незначній кількості [4, т. 7, с. 31, 39 і ін.].

Під час проведення королівським скарбом в 50-х роках XVI ст. аграрної реформи типу відомої волочної поміри Сігізмунда-Августа, за даними Т. Любомирського, на волоське право було переведено чотири села Ратненського староства. Спроба скарбу розширити на поліських болотах скотарство, зокрема вівчарство, і ввести з цією метою статус сіл на волоському праві, зазнала невдач. Природні умови Полісся того часу виявились несприятливими, що спричинилося до падіжу овець. З тієї причини, за люстрацією 1564-1565 рр., сіл на волоському праві в Ратненському старостві немає. Лише дев'ять сіл (Замшани, Тур, Застави, Залісся, Повіче, Радостов і ін.) від кожної «упряжі волів», або «пари волів», чи «сохи волів» давали 1 грош [2, с. 283, 393—395, 284—288, 306—309]. В селах Радостов і Повіче цю повинність названо ще «возове», або «повозне». Цю повинність дані села виконували і в 1570 р., про що свідчить люстрація [4, т. 7, с. 46—47, 49—50, 52, 54—55].

Селяни мали право переходити тільки в межах свого права:

з волоського на волоське, руського на руське, польського на польське тощо. Очевидно, це був один із способів обмеження переходів, який полягав у тому, щоб зменшити спокуси і комбінації, пов'язані з надією селянина на поліпшення свого становища [3, с. 343].

Незважаючи на строкатість правового становища Холмських сіл, в своїх основних рисах воно мало чим відрізнялось, оскільки наступ феодалів на селян, розвиток фільваркового господарства і ріст панщини, завершення процесу закріпачення селянства відбувались незалежно від встановлених правових особливостей.

Ще наприкінці XV ст. Холмська шляхта, зібравшись на сеймику в Красноставі в 1477 р., вирішила встановити по всій Холмській землі регулярну панщину в розмірі одного дня на тиждень з лану землі [15, с. 59—60]. Такою уніфікацією становища селян місцеві феодалі намагались усунути причину їх переходу з одного помістя в друге. З того часу перехід став недоцільним, оскільки у всіх маєтках холмської шляхти були встановлені однакові умови для життя селян. Але красноставські постанови стосувались тільки приватновласницьких маєтків і не поширювались на королівщини та церковні володіння. Холмська шляхта розуміла, що провести в життя ці постанови буде не так просто, що селяни зреагують на них втечами за межі Холмської землі або до тих феодалів, для яких ці рішення не були обов'язковими (тобто король, церква). Саме тому на Красноставському сеймику в 1477 р. було прийнято таку постанову: «Бажаючи поліпшити панщиною кметів і осадників помістя всіх землевласників братії нашої, яка тепер бідує, збільшити їхні доходи, постановляємо, що кожний кмет (*cuinscunque codicio-pis et status*) може піти з помістя чи держави свого пана лише попередивши його про це (*przez odkazanie*), але повинен, якщо хоче піти, обсадити свій лан, на якому сидить, другим кметом, таким заможним, як і сам, або ж продати свою землю з дозволу свого пана [15, с. 59]. Тим самим нівелювались норми різних правових режимів. Звичайно, красноставські постанови визначали мінімум селянських повинностей: окремі шляхтичі в своїх помістях могли їх збільшувати. Без сумніву, що вони це й робили.

Красноставські постанови прикріпляли до землі також тих селян, які ще мали право переходу. До середини XVI ст. селяни Холмщини вважались в основному закріпаченими. Характеризуючи Ратненське староство, Д. Л. Похилевич відзначав, що тутешнє населення можна вважати «засиділим» (переважно на руському праві) і позбавленим права переходу [8, с. 229].

У джерелах першої половини XVI ст., частіше початку століття, на Холмщині ще трапляються вільні люди «*homines liberi alias volpiczi*». У реєстрах доходів Ратненського староства за 1500-1510 рр. і його інвентарі за 1512 р. в ряді сіл старо-

ства (Віотли, Радостов, Повіче) відзначена наявність «homines liberi» (вільних людей) [5, с. 25, 27, 29]. З них зафіксовані «Iwan aufugit» (інвентар 1502 р.), «Chacz aufugit» (інвентар 1504 р.) [5, с. 29], тобто селяни, які втекли, очевидно, не сплативши «вихідного». Право виходу мали лише прибулі в помістя селяни, про що дізнаємося з люстрації 1564-1565 рр. Ратненського староства: «Вихідне, тобто коли будь-яка людина, що прийшла з Великого князівства Литовського, осівши в якому-небудь селі на дворіщі або на загороді, прожила декілька років, якщо їй не сподобається, захоче піти, то її вільно відпустити, але за умови, що вона дасть вихідного 2 марки або менше залежно від її можливостей і просьби» [2, с. 312]. Про Любомльське староство сказано: «Коли прийде людина і поселиться в селі, але якщо через рік чи декілька їй тут не сподобається, тоді відпустити її, взявши з неї вихідного 2 злотих» [2, с. 352]. Це підтверджує думку про те, що всі селяни були вже закріпачені, оскільки вільним вважався тільки той селянин, який порівняно недавно прийшов з другого феодалного володіння. І ця пільга в межах помістя була тимчасовою, тобто до закінчення певного часу. За підрахунками Я. Рутковського і Д. Л. Похилевича, в 1566 р. на всій території Руського і Белзького воеводств «вільне» населення становило тільки 5%.

У джерелах по Холмщині середини XVI ст. «homines liberi» не зустрічаються вже ніде. Те ж можна сказати і про «вихід» відносно південно-західної частини Холмської землі, де найшвидше утвердилась фільварково-панщинна система. «І все-таки, — на думку Д. Л. Похилевича, — до кінця феодалного періоду селянин буде відчужувати свій наділ і іти з нього, але вже не в силу права, а по милості пана» [15, с. 65].

З розвитком товарного фільваркового господарства зростало прагнення пануючого класу до зміцнення своїх позицій відносно не лише землі, необхідної під фільварки, а й безпосередніх виробників-селян. Це зумовлювало посилення кріпацтва, влади феодалів, обмеження особистих прав селян та повного їх закріпачення. Розвиток панського товарного господарства здійснювався на кріпосницькій основі, внаслідок чого і консервація феодално-кріпосницьких відносин і остаточне закріпачення селян відбувались у найжорстокіших формах. Різні права (руське, польське, німецьке, волоське) переплавились в одне — кріпосне право.

Список літератури: 1. *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. 2. Архив Юго-Западной России, ч. 7, т. 2. — Киев, 1890. 3. *Греков Б. Д.* Крестьяне на Руси, т. 1. — М., 1952. 4. Жерела до історії України-Руси, т. 3. — Львів, 1900, т. 7. — Львів, 1903. 5. Записки наукового товариства імені Шевченка, т. 26. — Львів, 1898. 6. *Пашуто В. Т.* Образование Литовского государства. — М., 1959. 7. *Пичета В. И.* Юрьдычнае становішча вясковага насельніцтва на прыватнаудасьніціх землях к часу выданья Літоускага статуту 1529 г. — Запіскі Адделу гуманітарних навук. Кн. 3. Працы клясы гісторыі (Інституту беларускае культуры), т. 2. — Менск, 1928. 8. *Похилевич Д. Л.* Ломка аграрных отношений на Холмщине в XVI в. — Учен. зап. Ин-та

славяноведения АН СССР, т. XXII. — М., 1961. 9. *Похилевич Д. Л.* Аграрные отношения в Польше и Чехии в XVI—XVIII вв. в советской историографии. — В кн.: Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы. — М., 1970. 10. *Похилевич Д. Л.* Право крестьян Белоруссии, Литвы и Украины на землю и выход в XV—XVI вв. — Вопросы истории, 1973, № 12. 11. *Разумовская Л. В.* Очерки по истории польских крестьян в XV—XVI вв. — М., 1968. 12. *Bardach J., Lesnodcrski B., Pietrzak M.* Historia państwa i prawa Polskiego. — Warszawa, 1976. 13. *Hejnosz W.* Przypisanie chłopów do ziemi. — In.: Pierwsza konferencja metodologiczna historyków polskich, t. I. Warszawa, 1953. 14. *Kutrzeba Sł.* Historia ustroju Polski, t. I. Korona. — Warszawa, 1925. 15. *Pawiński A.* Sejmiki ziemskie. Początek ich i rozwój aż do ustalenia się udziałów posłów ziemskich w ustawodawstwie sejmiku walnego 1374—1504. — Warszawa, 1895. 16. *Rutkowski J.* Studia z dziejów wsi polskiej w XVI—XVIII w. — Warszawa, 1956. 17. *Zyslak Z.* Sądownictwo królewskie w sprawach chłopskich do połowy XVI w. — Czasopismo prawno-historyczne, 1956, z. 2. 18. Volumina legum, t. 1—2. — Petersburg, 1859.

Краткое содержание

В статье излагаются факты нивелировки прав (русского, польского, немецкого, волошского), на которых были основаны села, под давлением развивающейся фольварочно-барщинной системы. Отмечаются особенности «второго издания» крепостничества на Холмщине.

Стаття надійшла до редколегії
2 квітня 1981 р.

*В. П. КРИВОНОС, ст. викл.,
Львівський університет*

РОЛЬ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У РОЗВИТКУ ТРАНЗИТНОЇ ТОРГІВЛІ РОСІЇ З БАЛКАНАМИ В СЕРЕДИНІ XVI— НА ПОЧАТКУ XVII СТ.

Українські землі, крім того, що були споживачами привезених з Балкан товарів, в середині XVI — на початку XVII ст. відігравали важливу роль у розвитку транзитної торгівлі.

В історичній літературі існують різні погляди на характер торгівлі на українських землях в середині XVI — першій половині XVII ст. Так, польський дослідник А. Шелаговський вважає, що чорноморська торгівля мала головним чином транзитний характер, що товари, які надходили з Балкайського півострова, через українські землі везли в країни Західної Європи [35, с. 52]. На думку Я. Рутковського, після турецьких завоювань на Чорному морі торгівлі шляхи, які вели зі Сходу через українські землі, втратили своє міжнародне значення, а завезені східні товари здебільшого залишались у Польській державі [34, с. 56]. Відомий польський історик В. Лозинський висловлював думку, що в Польщі осідала незначна частина привезених східних товарів, основна ж їх маса відправлялась на захід [32, с. 435], що львівські купці виступали лиш як посередники між купцями східними і західними [33, с. 193].

Існуючі у вітчизняній історіографії погляди з цього питання висвітлені в попередній статті [10, с. 133—136], тому зараз зупинятися на них недоцільно. Зазначимо лише, що в радянській історіографії нема спеціального дослідження, присвяченого вивченню транзитної торгівлі на українських землях. У деяких працях, в яких висвітлюються загальні питання розвитку вітчизняної торгівлі, наводяться лише дані про шляхи, які вели через українські землі на південь, перелічується асортимент товарів, що везли купці.

Аналіз численних документів дає підстави стверджувати, що українські землі в XVI — першій половині XVII ст. відігравали значну роль у розвитку транзитної торгівлі з країнами Балканського півострова та Близького Сходу.

Мета даної статті — висвітлити основні напрями і стан транзитної торгівлі на українських землях в середині XVI — на початку XVII ст., показати асортимент товарів, які везли купці, організацію їх перевезення тощо. Особлива увага приділяється умовам пересування купців через українські землі, позиції польського уряду, місцевих органів влади та феодалів.

Для написання статті використано матеріали «Архива Юго-Западной России», що містять дані про ставлення польського уряду та місцевих органів до купців, які везли свої товари через українські землі, та умови їх пересування [3]. Важливі відомості почерпнуто також зі збірників документів, опублікованих у «Книге посольской Метрики Великого княжества Литовского», куди ввійшли матеріали періоду 1545—1580 рр., в яких відображено рух купців через українські землі, перелічено товари, якими торгували купці [8]. Чимало даних про транзитний рух купців з Балканського півострова через українські землі, ставлення до них польського уряду та місцевих чиновників містять описи архівних документів, що ввійшли до десятого тому «Актив гродських і земських» [28], та матеріали каталогу турецьких документів [31]. Проаналізовано деякі документи, опубліковані в «Памятниках дипломатических сношений Московского государства с Крымскою, Ногайскою ордами и с Турцией» [13].

Через українські землі транзитні шляхи з Балканського півострова вели в Росію, в країни Західної Європи, в Прибалтику.

Один із найважливіших торгових шляхів проходив через Київ, Путивль до Москви [3, ч. 7, т. 5, с. 187—190]. У XVII ст. торгівля турецьких та грецьких купців в Путивлі так активізувалась, що місто завдяки цьому стало в один ряд із Псковом і Новгородом [19, с. 123].

Важливим був і торговий шлях, що вів з Луцька через Білорусію у Смоленськ і далі у Москву, а також Псков і Новгород.

Шляхи, які проходили в Росію через українські землі були найкоротшими, найбільш зручними і безпечними, що позитивно впливало на розвиток транзитної торгівлі.

Значною перешкодою в розвитку транзитної торгівлі між Російською державою і територією Балканського півострова була політика уряду Польсько-Литовської держави та дії її місцевих органів влади, напружені відносини і систематичні війни, які велись між Росією і Польщею. І хоч у багатьох договорах між Росією і Польщею вказувалось, що «якщо купці з інших держав будуть іти через російські чи польські землі, слід пропускати їх з усіма товарами, не перешкоджаючи їм» [13, т. 3, с. 192, 515], безпека купців і їхніх товарів гарантована не була, купців постійно грабували. З документів того часу довідуємося, що купців, які везли товари з Балкан в Росію, грабували на Дніпрі біля Тавані [8, т. 1, с. 23, 77, 101, 113], біля Остра [3, ч. 7, т. 5, с. 187, 189], а також біля Бара [31, с. 180], Снятина [31, с. 162—163] та в інших місцях. У 1553 р. на Дніпрі біля Таванського перевозу було пограбовано турецького купця Абдурахмана, який повертався з Москви [3, ч. 7, т. 5, с. 134]. Через деякий час, у 1557 р., тут був пограбований караван турецьких купців з 11 чоловік [3, ч. 7, т. 5, с. 131].

Особливо небезпечною була дорога під час воєн. Польські і литовські органи влади взагалі намагались не пропускати купців через українські землі, торгівля заборонялась.

Під час Лівонської війни в 1570 р. караван турецьких підданих купців на чолі з купцем Мануїлом просувався від Кам'янець-Подільського через Київ до Москви. Київський каштелян Павло Сапега, всупереч забороні уряду, пропустив купців до Остра, де вони були пограбовані, кілька чоловік убито [3, ч. 7, т. 5, с. 187—189].

Щоб уникнути пограбувань, іноземні купці, прибувши до Тавані, посилали повідомлення черкаському старості, який вислав їм охорону для проїзду через степ [3, ч. 7, т. 5, с. 75]. Купець, який прибув в українське місто, повинен зупинитися в гостинному дворі і негайно з'явитися до місцевих органів влади, щоб повідомити про час свого приїзду і від'їзду [3, ч. 7, т. 5, с. 75].

Польські митники, чиновники та шляхта силкувались відібрати у купців частину товарів, які їм сподобались. Так, у травні 1549 р. київський митник Шимон відібрав у турецького купця Ібрагіма деякі товари, коли той їхав до Москви [31, с. 107]. У червні 1553 р. султан Сулейман I писав до короля Сігізмунда-Августа, що київський воевода князь Фридерік Пронський відібрав у купця Андрія, який повертався з Москви, соболів на 7 хутер*, попелиць (білок) на 3 хутра, 2 тисячі хутра ціною по 2000 акче, штуку адамашки** по 12 тис. акче готівкою. Разом з Андрієм везли товари купці Ходжа Джафар, Ходжа Мехмед, Торос і Джегріз [31, с. 137].

Через деякий час, у 1556 р., у цього купця новий київський

* Ціле хутро — одиниця виміру = 2,5 сороків = 100 шкірок.

** Штука — одиниця виміру тканин. В XVI ст. постійно змінювалась, в 1533 р. — 30 ліктів.

воевода Григорій Ходкевич відібрав 7 в'язок соболів*, 200 злотих та інші товари [31, с. 156]. У вересні 1556 р. цей воевода відібрав у купця Мустафи, який направлявся в Москву, 20 штук мухаїру, 30 метрів шовку, двох добрих коней та інші товари, а магнат Вишневецький — двох коней [31, с. 156].

Снятинський воевода в 1561 р. силою відібрав у цього купця, що повертався з Москви, віз з товарами, на якому було 4 бочки цини, і одна бочка з 3600 штуками срібла** [31, с. 162—163].

Такі дії чиновників та шляхти негативно впливали на розвиток транзитної торгівлі. У зв'язку з цим турецький султан постійно звертався до польського короля з проханням пропускати його купців в Росію. Так, у 1561 р., відправляючи свого купця Мехмеда за соболями в Москву, султан просив короля забезпечити йому вільний проїзд, не брати митних оплат з товарів і грошей, які він одержав від Порти, а також з тих товарів, які він везтиме назад, зокрема з соболів [31, с. 162]. З такими ж проханнями султан звертався до короля в 1566 р. [31, с. 185], в 1568 р. [31, с. 187] і в наступні роки.

Про це ж польського короля просив і російський цар. У жовтні 1558 р. Іван IV, відправляючи на Балкани смоленського купця Василя Познякава, писав у грамоті до польського короля Сігізмунда-Августа: «Ти б, брате наш... купця Василя Познякава з нашою милостиною*** наказав пропустити через свої землі з усіма їх людьми без всякої затримки і обіди і мита б та інших оплат не наказував брати. І як підуть... купець Василь Позняков до нас назад, ти б наказав пропустити їх безмитно» [17, вип. 3, с. IV].

Як правило, польські королі намагались виконати прохання султанів і наказували своїм чиновникам без перешкод пропускати купців, які йдуть із Балкан у Російську державу. Коли через Київ проїжджали грецькі чи турецькі купці в Росію, київський воевода одержував розпорядження пропустити їх [3, ч. 7, т. 5, с. 46]. Так, 5 жовтня 1541 р. Сігізмунд I написав в Київ, щоб там пропустили без перешкод константинопольського купця Андрія Грека, який ішов від султана Сулеймана I в Москву [3, ч. 7, т. 5, с. 35]. 30 березня 1559 р. Сігізмунд-Август наказав пропустити без митних оплат константинопольського купця Мустафу Челебі, який їхав у Москву [28, № 1198, № 1211, с. 80].

Подібні гарантії не завжди забезпечували купцям вільний проїзд через українські землі, їх постійно грабували королівські митники і чиновники. Так, незважаючи на те, що купець Андрій Грек мав значні привілеї в торгівлі на українських зем-

* В'язка соболів = 40 шкірок соболів.

** Штука — одиниця виміру важких товарів, які приблизно фіксують вагу. (Hoszowski S. Ceny we Lwowie w XVI—XVII w., с. 62—69).

*** Милостиня — матеріальна допомога російського уряду православної церкви на Балканах.

лях з 1540 р. [5, с. 512], а Мустафа Челебі — з 1559 р. [28, № 1198, с. 80], у них продовжували забирати частину товарів [31, № 156, с. 156]. У 1562 р. були забиті його купці — вірменин Тохтамиш та ін. [31, № 168, с. 165—166].

Не допомогла царська грамота і російському купцю Василю Познякову, який віз милостиню на Балкани. Біля Луцька його затримали польські чиновники, силою відібрали 6 соболів і 300 крб. грошей [17, вип. 3, с. V].

Бажаючи уникнути небезпек і труднощів у дорозі, а також намагаючись провезти свої товари без митних оплат, купці старалися приєднуватись до гінців, послів, духовенства, які через українські землі їхали в Москву або Константинополь. Тому майже всі ці офіційні особи мали в своїх свитах купців з товарами. Так, у 1542 р. в Константинополь їхав російський посланник Федір Адашев. Його супроводжувала група купців, які везли соболів на Балкани [13, т. 2, с. 183]. У 1545 р. група турецьких і кримських купців разом з послами кримського хана везли свої товари через українські землі в Москву [8, № 19, с. 22—23].

В обозі російського посла Івана Новосильцева, який в 1570 р. їхав до Туреччини, були товари константинопольського купця Мехмеда Челебі [19, с. 72, 94].

Частина купців намагались приєднатись до свити духовних осіб, які везли царську милостиню на Балкани. В 1558 р. в обозі архідиякона Геннадія були смоленські купці Василь Позняков з сином, Дорофей, Кузьма Салтаков із Пскова [17, вип. 3, с. IV].

З приводу смерті царевича Івана цар Іван IV у 1582 р. відправив купця Івана Мішеніна з милостинєю в Константинополь. В обозі везли свої товари купці Трифон Коробейник, Юрій Грек, Михайло Карпов, у Сербську землю їхав Іван Каширін [17, вип. 27, с. 11, 76]. Всього в свиті було 19 купців, які мали 23 вози товару. 19 липня 1582 р. король Стефан дав їм охоронну грамоту для проїзду через українські землі [28, № 2178, с. 143].

Після смерті Івана IV з Москви в 1586 р. відправлено піддячого Михайла Огаркова з милостинєю на Балкани. Разом з ним через Смоленськ, Луцьк, Львів їхав антиохійський патріарх [22, кн. 6, т. 6, с. 25], везли свої товари купці Федір Андреев і Іван Дежземандур [17, вип. 27, с. V].

Купці приєднувались і до тих духовних осіб, які направлялись в Москву за милостинєю з Сербії, Болгарії, Греції, Македонії, Албанії та інших районів Балканського півострова [23, с. 186]. Різними шляхами прохачі добирались українськими землями до Путивля «з племінниками» [7, с. 106] — грецькими купцями, яких духовні сановники брали під свою опіку [15, с. 176; 21, с. 44]. За це купці давали духовним сановникам цінні подарунки, тому ті були зацікавлені брати їх з собою [14, с. 176].

Показовою є поїздка ерусалимського патріарха Паїсія в Москву в 1649 р., який, їдучи через українські землі, зібрав в своїй свиті понад 25 купців. Очевидно, ці «племінники» часто бували в Росії, бо путивльський воевода пізнав у них купців [7, с. 117]. У купця Мануїла Паїсій вимагав подарувати йому годинник вартістю 150 крб., але той замість годинника дав лише 25 крб. [7, с. 117]. Інший прохач, митрополит Неофіт, одержав від купця Івана 60 злотих в Яссах за те, що той взяв його з собою до Москви [7, с. 236].

Прибувши в Москву, духовні сановники також займалися торгівлею. Так, патріарх Паїсій по дешевих цінах купував у Москві хутро соболів і з довіреними грецькими купцями відправляв його в Константинополь, де вигідно продавав [7, с. 187].

Найбільш цінним товаром для балканських купців в Росії було хутро. Грецькі купці купували його у великій кількості і переправляли в Константинополь, Грецію та інші райони Турецької держави [13, с. 364]. У зв'язку з просуванням Росії на схід XVI—XVII ст. були часом найбільшого розвитку її торгівлі хутром. Хутра соболя, горностая, чорнобурої лисиці, білки та інші везли до Москви з півночі та Сибіру [5, с. 92; 13, с. 160—161, 363]. Головним чином з Росії вивозили купці і овчину, яку турецькі ремісники навчилися добре обробляти і прикрашати [26, т. 1, с. 7]. З великим нетерпінням при дворі султана чекали кречетів, соколів і яструбів з Росії [31, № 136, с. 136].

Велику кількість хутра та інших товарів закупляли в Росії турецькі султани. Вони постійно посилали до Москви своїх довірених купців за хутром для свого двору [31, № 168, с. 165]. За документальними даними, султанський купець Мустафа торгував протягом 1550—1568 рр. [31, № 120, с. 120; № 191, с. 189], Мехмед Челебі — у 1559—1568 рр. [31, с. 189]. Протягом тривалого часу (1526—1556 рр.) виконували доручення султанів Андрій Грек [31, с. 137, 165], Дмитрій Сиренак [24, с. 29], Іскандер-грек [2, т. 1, с. 143], купець Михайло [31, № 228, с. 220] та інші. Таким чином, група купців протягом тривалого часу постійно виконувала торгові операції султана.

Польські чиновники, згідно з умовами договорів, вільно пропускали султанських купців через українські землі [29, с. 87; 35, № 168, с. 165—166]. Користуючись цим, купці намагались провезти безмитно і свої товари. Проїжджаючи через українські землі, турецькі купці пропонували свій товар населенню українських міст [14, с. 178]. Так, у 1538 р. купець Андрій Грек, везучи в Москву султанські товари, був заарештований на українських землях за те, що мав при собі багаж, який не належав султану [6, т. 8, с. 4—5]. Але і після цього він продовжував торгувати з українським населенням [31, № 137, с. 137]. Константинопольський купець Мустафа Челебі, їдучи в 1559 р. до Москви за товарами для султана, частину своїх товарів продав у Львові [31, № 177, с. 173]. Подібні торгові операції проводив купець Ібрагім [31, № 105, с. 107; № 120, с. 120] та ін. Сул-

тани, відправляючи купців у Росію, не дозволяли їм брати в дорогу власні товари і при оплаті мита видавати їх за султанські. Тому перед відправкою купцям давали список, в якому вказувалась сума виданих грошей і перелік товарів [31, № 168, с. 165—166].

У Росію купці найбільше привозили товарів для задоволення потреб пануючого класу [25, т. 2, с. 400]. Турецькі шовкові тканини були основним матеріалом, з якого шили кафтани, шуби, ризи та інший одяг [24, с. 142]. Тому цих тканин везли найбільше, вони трапляються серед товарів багатьох купців. Так, серед товарів турецьких купців, які в 1545 р. через українські землі везли до Москви товари, переважну більшість становили тканини [8, с. 30—31]. У 1590 р. купці Іван Карпов і Юрій Грек з Туреччини везли 100 косяків камки-солом'янки, 12 косяків тафти шамської, 4 бурські золочені бархати та ін. [24, с. 124]. У 1640 р. волоський купець Іван Оксентьев привіз до Москви бархат і золотий турський атлас [2, № 34, с. 41]. Подібні товари привозив до Москви грецький купець Марко Дмитрієв [15, с. 94].

До постійного товару, який грецькі купці ввозили в Росію, слід віднести коштовне каміння, перли, різні прикраси. Турецька імперія була головним експортером золота і срібла в Росію [9, с. 358]. У 1542 р. турецький купець Андрій Грек привіз до Москви 600 тис. срібних аспр, в 1551 р. — 10 тис. золотих для закупки товару [24, 27, с. 158]. Золотом у 1553 р. торгував турецький купець Мустафа [31, с. 136], в 1568 р. товаром Мехмеда Челебі були перли [31, с. 189].

Завдяки високій якості сталі і майстерному виготовленню, значним попитом на російському ринку користувалась східна зброя, особливо шаблі [27, с. 113]. У 1640 р. волоський купець Іван Оксентьев подарував царевичу Олексію «кинджал булатний, пихви і черень яшмові, оправлені золотом і коштовним камінням» [2, № 34, с. 41].

Високо цінилися у Росії коні, привезені з Турецької держави. Так, у 1556 р. коней до Москви через Київ вів турецький купець Мустафа [23, с. 156].

До постійних товарів, які ввозилися до Росії через українські землі, відносяться шкіряні вироби, зокрема саф'яни. Так, «три саф'яни червчаті» було віднято на Таванському перевозі через Дніпро у російського купця, що повертався до Москви [24, с. 98].

У 1552 р. турецькі купці, які їхали в Росію, дарували польським чиновникам в Черкасах і в Каневі саф'ян і тебінки [5, с. 359]. Турецький купець Мустафа Челебі в 1568 р. віз через українські землі до Москви оброблену шкіру, коберці та інші вироби [31, с. 189]. Купці Іван Карпов і Юрій Грек, повертаючись з Туреччини в 1590 р., везли 10 саф'янів жовтих і 10 червоних [24, с. 148]. Турецький саф'ян вважався кращим від іранського і на російському ринку цінився досить високо [9, с. 140].

Через українські землі до Росії везли і мило. У 1590 р. купці Юрій Грек і Іван Карпов транспортували 3 пуди грецького мила [24, с. 156]. Патріарх Макарій серед інших подарунків царю привіз константинопольське мускусне мило [18, с. 12].

З Балканського півострова до Києва купці привозили значну кількість грецьких горіхів. Звідси частину горіхів вивозили до Москви, де їх купували верхівка феодального суспільства і навіть царський двір [16, с. 21—22].

Випадковий характер носила торгівля нафтою, яку російські купці намагались везти через українські землі всупереч заборонам уряду Речі Посполитої [20, с. 396; 44, с. 65]. У 1541 р. псковський купець Кузьма був затриманий у Києві за те, що віз із Константинополя нафту. Купця кинули до тюрми в Вільно, де він відсидів 3 роки [13, с. 225].

У транзитній торгівлі Балканського півострова з Росією брали участь і купці українських міст. Значним центром торгівлі був Київ, через який проходили важливі шляхи. Транзитну роль Києва в середині XVI ст. відзначив дипломат польського короля Михалон Литвин: «Через Київ дорога та веде з Азії, Персії, Індії, Туреччини, Аравії на північ до Москви, Пскова, Новгород, Швеції і Данії» [30, с. 152]. У радянській історіографії існує думка про посилення транзитної ролі Києва в другій половині XVI ст.

Другим важливим центром транзитної торгівлі був Львів. Майже 20 львівських купців займалися транзитною торгівлею, возили в Москву східні товари [11, с. 104]. Відомий львівський купець Захар Івашкович торгував у Москві і в Константинополі. В 1607 р. він відразу відправив у Константинополь 27 740 білячих шкірок [11, с. 103]. Спільно з ним довгий час торгував львівський купець Гавриїл Лянґіш [11, с. 103]. Григорій Томанович в 1620 р. послав до Москви з товарами на суму 9893 злотих і 9 грошей своїх братів Якова і Криштофа. Звідти вони привезли товарів на суму 11 378 злотих. Це були головним чином хутра соболя, кунци, бобра, рисі, горностая, медведя, а також шуби і посуд. Хутра, очевидно, призначались для відправки на Балкани [11, с. 103].

У 1632 р. у Вязьмі торгував грецький купець Дем'ян, який привіз товари зі Львова [1, с. 390].

Таким чином, українські землі в середині XVI — першій половині XVII ст. відігравали важливу роль у розвитку транзитної торгівлі Росії з Балканським півостровом.

Список літератури: 1. Акты Московского государства, т. 1/Под ред. П. А. Попова. — Спб., 1890. 2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изд. археографической комиссией, т. 3. — Спб., 1861. 3. Архив Юго-Западной России. — Киев, 1859—1907. 4. Герберштейн С. Записки о Московии. — Спб., 1866. 5. Довнар-Запольский М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского, т. 1. — Киев, 1901. 6. Жерела до історії України — Русь, т. 8. — Львів, 1908. 7. Кантерев Н. Характер отношений России к православному Востоку в XVI—XVII в. — М.,

1885. 8. Книга посольская метрики Великого княжества Литовского, т. 1. — М., 1843. 9. *Костомаров Н. И.* Очерки торговли Московского государства в XVI—XVII вв. — Спб., 1906. 10. *Кривонос В. П.* Вітчизняна історіографія про торговельні відносини України з південнослов'янськими землями в XVI—XVII ст. — Проблеми слов'янознавства, вип. 18. — Львів, 1978. 11. *Кривонос Н. К.* Роль Львовской армянской колонии в развитии торговли на западноукраинских землях в I пол. XVII в. — В кн.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. — Киев, 1965. 12. *Курц Б. Г.* Сочинения Кильбургера о русской торговле. — Киев, 1915. 13. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымскою, Ногайскою ордами и с Турцией, т. 2. — Спб., 1895. 14. *Плохинский М. М.* Иноземцы в старой Малороссии. — Труды XII археологического съезда в Харькове в 1902 г., т. 2. — М., 1905. 15. *Подерадская Е. М.* Молдавское княжество и торговля Оттоманской империи с Русским государством. — В кн.: Вопросы экономической истории Молдавии. Кишинев, 1972. 16. *Подерадская Е. М.* Некоторые данные о системе таможенного обложения в русском государстве товаров, ввозимых в страну купечеством из Молдавии, Валахии, Греции и других государств, подвластных Оттоманской Порте. — В кн.: Материалы научной конференции Кишиневского университета за 1972 г. — Кишинев, 1972. 17. Православный палестинский сборник, вып. 3, т. 6. — Спб., 1887; вып. 27, т. 5. — Спб., 1888. 18. Путешествие антохийского патриарха Макария в Россию, вып. 3. — М., 1900. 19. Путешествия русских послов в XVI—XVII в. — М.; Л., 1954. 20. *Соловьев С. М.* История России с древнейших времен, кн. 2, т. VI—X. — Спб., 1894. 21. *Сохань П. С.* Очерки истории болгарско-украинских связей. — Киев, 1976. 22. *Срібний Ф.* Студії над організацією львівської Ставропігії від кінця XVI до пол. XVII ст. — Записки наукового товариства ім. Шевченка, т. CVI—CXIV, Львів, 1911—1913. 23. *Тихомиров М. Н.* Исторические связи русского народа с южными славянами с древнейших времен до половины XVII в. — Славянский сборник. — М., 1947. 24. *Фехнер М. В.* Торговля Русского государства со странами Востока в XVI в. — М., 1952. 25. *Черепнин Л. В.* Образование Русского централизованного государства в XIV—XV вв. — М., 1960. 26. *Чулков М.* Историческое описание Российской коммерции при всех портах и границах от древних времен до ныне настоящего, т. 1—2. — Спб., 1781—1786. 27. *Шевченко Ф. П.* Роль Києва в міжслов'янських зв'язках в XVII—XVIII ст. — К., 1963. 28. Akta grodzkie i ziemskie, t. 10. — Lwów, 1884. 29. *Charewiczowa Z.* Handel sredniowiecznego Lwowa. — Lwów, 1925. 30. *Jablonowski A.* Historia Rusi. — Kraków, 1912. 31. Katalog tureckich dokumentów. T. 1 / Pod red. A. Zajaczkowskiego. — Warszawa, 1959. 32. *Losiński W.* Kupiectwo lwowskie w XVI wieku. — In: Biblioteka Warszawska, t. 3. — Warszawa, 1891. 33. *Losiński W.* Patrycjat i mieszczaństwo lwowskie w XVI i XVII wieku. — Lwów, 1892. 34. *Rudkowski J.* Historia gospodarcza Polski. — Warszawa, 1953. 35. *Szelagowski A.* Pieniądz i przewrót cep w XVI—XVII w w Polsce. — Lwów, 1902.

Краткое содержание

В статье освещена роль украинских земель в развитии транзитной торговли России с Балканами в середине XVI — начале XVII века. Показаны основные направления, ассортимент товаров, организация торговли. Основное внимание уделяется условиям передвижения купцов через украинские земли.

Стаття надійшла до редколегії
4 квітня 1981 р.

ІСТОРИОГРАФІЯ

---

*В. П. ЧОРНИЙ, доц.,
Львівський університет*

ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ БОЛГАРІЇ ТА РАДЯНСЬКО-БОЛГАРСЬКИХ ВЗАЄМИН ВЧЕНИМИ УРСР (1945—1980)

Радянських учених завжди приваблювала історія братнього болгарського народу, яка тісно переплітається з історією народів нашої країни. Але особливо інтерес до минулого Болгарії посилювався після другої світової війни. Возволення Радянською Армією болгарської землі від німецько-фашистських загарбників, перемога соціалістичної революції у вересні 1944 р. відкрили нову сторінку в історії радянсько-болгарських взаємин. Традиційна братерська дружба переросла у всебічне співробітництво, яке охоплює сьогодні усі сфери економічного, політичного, ідеологічного і культурного життя. Цілком закономірно, що все це породило в широких колах радянської громадськості велике зацікавлення історією і культурою братнього болгарського народу, його успіхами в соціалістичному будівництві і дало поштовх для розвитку болгаристики в Радянському Союзі, в тому числі в Українській РСР.

Відзначаючи 1300-літній ювілей заснування болгарської держави, доцільно підвести підсумки досліджень історії Болгарії і радянсько-болгарських відносин, здійснених вченими Радянської України, показати їхній вклад у радянську болгаристику.

Основними центрами досліджень з історії Болгарії в УРСР є Київ, Харків, Львів, Одеса, Донецьк. Окремі історики-болгаристи працюють також в інших містах Радянської України — Ровно, Сімферополі, Полтаві, Кам'яниці-Подільському, Луцьку. За післявоєнні десятиріччя кількість спеціалістів з болгарської історії поступово збільшувалася і зараз на Україні налічується більше 40 науковців, які займаються болгарською проблематикою. Це становить близько третини істориків-болгаристів Радянського Союзу.

Серед українських учених, що працюють у галузі історичної болгаристики, 11 докторів наук і більше 20 кандидатів наук, що є свідченням їхньої високої наукової кваліфікації. У їх числі необхідно назвати зачинателів української радянської болгаристики В. А. Жебокрицького, С. І. Сідельникова та І. В. Ганевича, які внесли значний вклад у дослідження історії болгарського народу. Відомими спеціалістами в галузі історії Болгарії є доктори історичних наук П. С. Сохань, А. К. Мартинен-

ко, Г. Й. Чернявський, Г. М. Попов, О. С. Бейліс (який з 1946 по 1978 р. працював у Львівському університеті), М. Д. Дихан, П. Т. Рущенко, А. І. Черній. Активно працюють в галузі історичної болгаристики кандидати історичних наук Є. П. Бахмат, А. Д. Бачинський, В. Й. Голуб, Є. Є. Костюк, А. О. Копилов, В. В. Павленко, Л. А. Пашковський, М. І. Турівненко, М. Т. Чижевський, В. П. Черній та ін.

Декілька докторів і кандидатів наук — спеціалістів у суміжних галузях історичної науки — водночас широко відомі своїми працями, в яких розглядаються ті чи інші питання історії Болгарії або радянсько-болгарських відносин. Це пасамперед члени-кореспонденти АН УРСР Ф. П. Шевченко і В. І. Клоков, доктори історичних наук І. М. Кулинич і П. О. Қаришковський, кандидати історичних наук М. В. Знаменська, Ю. Ю. Фомін, Ю. А. Боев та ін.

В останні роки в розробку актуальних питань історії Болгарії і радянсько-болгарських відносин включилась група молодих дослідників Києва, Харкова та інших міст.

Уважний розгляд публікацій українських учених з історії Болгарії дає підстави зробити висновок про постійний кількісний і якісний ріст наукових досліджень у цій галузі знань. Якщо у другій половині 40-х—у 50-х роках українська болгаристика була представлена порівняно невеликою кількістю дослідницьких статей і декількома науково-популярними брошурами, то починаючи з кінця 50-х років, все частіше появляються монографічні дослідження і тематичні збірники, постійно збільшується загальна кількість наукових праць. Разом з тим зростає їхній якісний рівень за рахунок розширення джерельної бази і вдосконалення методів дослідження. Всього за післявоєнні десятиліття вченими УРСР опубліковано з історії Болгарії та радянсько-болгарських відносин понад 60* монографій, брошур та навчальних посібників, а також декілька сот статей.

З 1970 р. при Львівському університеті видається спеціалізований науковий збірник «Проблеми слов'янознавства» (до 1975 р. виходив під назвою «Українське слов'янознавство»), на сторінках якого широко висвітлюється історичне минуле болгарського народу та його культура. Окремі статті з історії Болгарії та радянсько-болгарських відносин публікуються також в «Українському історичному журналі», в науковому збірнику «Нова і новітня історія» та в інших виданнях.

Історико-болгаристичні дослідження, як уже виконані, так і ті, що ведуться сьогодні вченими Української РСР, настільки обширні, що в рамках невеликої статті неможливо навіть коротко охарактеризувати їх. Тому ми обмежимося лише оглядом основних напрямів і проблематики, а також переліком імен спеціалістів, що працюють у даній ділянці, і таким чином поста-

* В це число не входять ті видання, в яких історія Болгарії і радянсько-болгарських відносин є лише складовою частиною ширших сюжетів.

раємося дати уявлення про досягнуті результати і перспективи історичної болгаристики в УРСР. Наше завдання певною мірою полегшується тим, що про вивчення українськими вченими історії Болгарії і радянсько-болгарських відносин у різний час було опубліковано кілька статей [1; 6; 21; 26], автори яких відзначали внесок окремих дослідників у вивчення болгарської проблематики.

Беручи до уваги той факт, що Інститут наукової інформації із суспільних наук опублікував повну бібліографію виданих в СРСР праць радянських, у тому числі українських, учених з болгаристики [12], а Болгарська Академія наук видала бібліографію праць радянських учених з болгаристики, виданих в НРБ [27], вважаємо за можливе у даній статті не вказувати назви праць. Виняток становлять лише бібліографічні довідники, джерелознавчі та історіографічні огляди, які містять цінну інформацію, а також видання, що свідчать про співробітництво радянських і болгарських учених. У зв'язку з тим, що питома вага праць, присвячених проблемам новітньої історії, переважає, даний огляд побудований у ретроспективній послідовності тематики, що досліджується вченими Української РСР.

Центральне місце в дослідженнях українських вчених посідають питання радянсько-болгарського співробітництва в різних ділянках економічного, політичного і культурного життя. Деякі аспекти виробничих взаємозв'язків робітничого класу СРСР і НРБ знайшли висвітлення в працях А. І. Доронченкова. Про радянсько-болгарське співробітництво в галузі сільськогосподарства йдеться в розвідках Є. М. Міщенко. Науково-технічні та культурні зв'язки Радянського Союзу і Болгарії розглядаються в монографії Є. Є. Костюка та в статтях Є. П. Бахмат і В. В. Бойка. Співдружність громадських організацій обох країн та їхню роль у зміцненні радянсько-болгарської дружби досліджують М. В. Знаменська та М. І. Турівненко.

Особливий інтерес в українських дослідників викликають питання, пов'язані з участю УРСР в радянсько-болгарському співробітництві. Найбільш вагомий внесок у вивчення цих питань зробив П. С. Сохань. В його численних працях на основі різноманітних, головним чином неопублікованих, джерел ґрунтовно розглядається роль Радянської України у розвитку взаємин між СРСР і НРБ, що здійснюється на засадах пролетарського інтернаціоналізму. Багатогранні українсько-болгарські відносини на загальному фоні співробітництва з країнами соціалізму знайшли широке висвітлення в кількох колективних працях узагальнюючого характеру, виданих Інститутом історії АН УРСР за редакцією І. М. Мельникової. Заслугує на увагу також серія науково-популярних і публіцистичних книг (понад 15), що розповідають про дружні взаємини між окремими областями УРСР і відповідними округами НРБ (автори А. Д. Бачинський і М. Д. Дихан, В. Н. Жук і М. С. Кушнір, М. Є. Озеров, І. Оліфіренко та ін.).

Велику увагу вчені приділяють дослідженню проблем становлення народної влади і соціалістичного будівництва в Болгарії, розкриттю керівної ролі БКП у боротьбі за економічні, соціальні і культурні перетворення. В загальних рисах передумови і хід соціалістичної революції, основні етапи і найважливіші досягнення у побудові соціалізму в НРБ відображено в декількох науково-популярних нарисах і брошурах, авторами яких є І. В. Ганевич і М. Т. Чижевський, В. А. Жебокрицький та А. І. Черній, П. С. Сохань.

Із конкретних досліджень з цієї проблематики необхідно назвати насамперед монографію і ряд статей І. В. Ганевича, в яких висвітлюється широке коло питань, зв'язаних із встановленням і зміцненням диктатури пролетаріату в Болгарії в 1944—1948 рр.

Вирішальна роль БКП у здійсненні соціалістичної індустріалізації, а також в організації соціалістичного змагання в промисловості у період будівництва основ соціалізму (1948—1958) на конкретному фактичному матеріалі показана в двох монографіях А. І. Чернія. Близькими за тематикою є статті М. Т. Чижевського, в яких розглядаються питання підвищення культурно-технічного рівня робітничого класу Болгарії в роки першої п'ятирічки (1949—1953). В дослідженнях В. Й. Голуба висвітлюється роль союзу робітничого класу і селянства в процесі соціалістичних перетворень на селі та в справі успішного розвитку сільського господарства НРБ.

Широкий спектр питань, пов'язаних із здійсненням культурних перетворень у Болгарії в період будівництва основ соціалізму, відображений у працях Г. М. Попова та М. Є. Добрускіна.

Боротьба болгарського народу під керівництвом БКП проти монархо-фашизму в 1941—1944 рр. висвітлюється в ряді праць І. В. Ганевича. В його монографії на цю тему показано передумови, характер та рушійні сили руху Опору в Болгарії, розкрито динаміку і взаємозв'язки різних форм антифашистської боротьби. Стратегію і тактику БКП в боротьбі за створення Вітчизняного фронту та його роль у встановленні народно-демократичної влади досліджує А. О. Копилов. Питанням, що стосуються характеру Вересневого повстання 1944 р., присвячено декілька статей М. І. Ледньова.

Місце болгарського руху Опору в контексті боротьби всіх слов'янських народів проти фашистських поневолювачів, а також радянсько-болгарську бойову співдружність у роки Великої Вітчизняної війни розглянуто в працях В. І. Клокова. Роль Радянської Армії у визволенні Болгарії і в забезпеченні перемоги Вересневого повстання показана в працях М. І. Турівненка.

Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Болгарії в 1918—1923 рр., солідарність болгарських трудящих з молодю Країною Рад, а та-

кож участь болгар-інтернаціоналістів у захисті завоювань Великого Жовтня висвітлюються в монографії П. Т. Руценка, а також у ряді праць П. С. Соханя, О. С. Бейліса, І. М. Кулинича та ін.

Два видання (1962 і 1969 рр.) витримала книга П. С. Соханя, в якій висвітлюється життєвий шлях і революційна діяльність видатного сина болгарського народу Г. Димитрова та його вклад у розвиток марксистсько-ленінської теорії.

Робітничий і комуністичний рух в Болгарії міжвоєнного періоду досліджує Г. Й. Чернявський. Цій проблематиці він присвятив дві монографії та велику кількість статей. Крім того, у ряді праць він розглядає ставлення радянської громадськості до революційного руху в Болгарії 20—30-х років. Цими питаннями цікавиться і В. В. Павленко. Вона є автором монографії та декількох статей, в яких показана солідарність трудящих Радянської України з революційною боротьбою робітників і селян Болгарії. Деякі аспекти революційного руху в Болгарії напередодні і на початку другої світової війни досліджував Г. Е. Тамбовцев.

Життя болгарських політемігрантів у Радянському Союзі, головним чином в Українській РСР в 20-ті роки, їхня участь у господарському, суспільно-політичному і культурному житті Країни Рад висвітлюється в працях М. Д. Дихана і Л. П. Решетнікова. Радянсько-болгарські громадські, культурні і наукові зв'язки досліджує Л. А. Пашковський.

Певні досягнення є також у вивченні історії Болгарії та російсько-болгарських відносин останніх десятиліть XIX — початку XX ст. Так, питання економічного розвитку Болгарії після її визволення від османського гніту, зокрема становлення фабричної промисловості, розглядаються в ряді праць С. Ш. Грінберга. Він же є автором декількох статей про зовнішню політику Болгарії цього періоду. Російсько-болгарським відносинам 1879—1886 рр. присвячено декілька розвідок О. С. Бейліса. Ряд досліджень, у тому числі дві монографії про російсько-болгарські відносини кінця XIX — початку XX ст., опублікував А. К. Мартиненко. Вивченням внутрішнього і міжнародного становища Болгарії напередодні і в період балканських війн займався В. А. Жебокрицький. Ним написано дві монографії та ряд статей з цієї проблематики. Робітничий рух у Болгарії кінця XIX — початку XX ст. і російсько-болгарські революційні зв'язки цього періоду розглядаються в працях О. С. Бейліса, І. М. Кулинича, П. С. Соханя.

Велике зацікавлення дослідників викликає історія Болгарії епохи національного відродження. С. І. Сідельникову належить книга про Георгія Раковського, дві монографії про Болгарський революційний центральний комітет, а також ряд статей. Болгарський національно-визвольний рух 70-х років XIX ст. досліджує В. П. Чорній. Він — автор монографії про Квітневе повстання, а також декількох статей про назрівання револю-

ційної ситуації в Болгарії в середині 70-х років XIX ст. Всебічна підтримка визвольної боротьби болгарського народу громадськістю Росії та України висвітлюється у працях П. С. Соханя, А. Д. Бачинського, Н. П. Підлісного, В. Н. Жук, Ю. Ю. Фоміна та ін. авторів.

Українські вчені досліджують різноманітні аспекти і періоди російсько-болгарських і українсько-болгарських зв'язків. Так, П. О. Қаришковський у ряді своїх публікацій розглянув взаємини Київської Русі з Болгарією в X ст., Ф. П. Шевченко розкриває деякі аспекти економічних, політичних і культурних зв'язків України і Болгарії в XVII—XVIII ст. Невідомі сторінки українсько-болгарських відносин в громадському і культурному житті XIX — початку XX ст. дослідив В. Т. Дмитрук. Зв'язкам України і Болгарії в галузі образотворчого мистецтва присвячена монографія Д. В. Степовика. У працях Я. П. Прилика висвітлюються етнокультурні зв'язки болгар і східних слов'ян. Л. А. Демиденко вивчає культуру і побут болгарського населення, що проживає на Україні. Українсько-болгарські контакти першої половини XIX ст. в галузі фольклористики розглядаються у монографії Н. С. Шумади.

Окремо необхідно відзначити працю П. С. Соханя «Нариси історії українсько-болгарських зв'язків», у якій висвітлюється розвиток взаємин українського і болгарського народів з найдавніших часів до сьогодення. Цією книгою, яка перекладена і видана також у Болгарії [24], автор певною мірою підвів підсумок досліджень з історії українсько-болгарських зв'язків.

Важливе місце серед досліджень українських болгаристів займають питання історіографії. Тут насамперед необхідно назвати численні праці О. С. Бейліса, зокрема його монографію, в якій висвітлюється процес становлення марксистської історіографії в Болгарії з кінця XIX ст. до 1944 р. Ряд досліджень І. В. Ганевича, С. І. Сідельникова, П. С. Соханя, Г. Й. Чернявського, Г. М. Попова, П. М. Қалиниченка, В. В. Павленко, В. П. Чорнія та ін. присвячені історіографії окремих проблем історії Болгарії [2; 4; 9; 10], радянсько-болгарських відносин [8; 20; 23; 25], а також історії болгаристики [11; 18; 19]. У них, зокрема, відзначається вклад українських учених у дослідження даної проблематики.

Надзвичайно цінними як для радянських, так і для болгарських дослідників є огляди радянських архівних матеріалів, що стосуються історії Болгарії та радянсько-болгарських відносин, авторами яких є П. С. Сохань і Г. Й. Чернявський [13; 16; 17; 22; 28; 29; 30].

Українськими вченими створено також узагальнюючі праці з історії Болгарії. Так, С. Ш. Грінберг — автор декількох розділів першого тому «Історії Болгарії», виданої АН СРСР в 1952 р. У 1960 р. в Києві вийшов підручник «Історія південних і західних слов'ян» для історичних факультетів університетів,

який містить системний виклад історії болгарського народу з найдавніших часів до середини 60-х років нашого століття (автори розділів з історії Болгарії В. А. Жебокрицький, С. І. Сидельников, О. С. Бейліс). У 1977 р. О. С. Бейліс опублікував навчальний посібник з історії Болгарії епохи соціалізму.

Історики-болгаристи УРСР підтримують тісні ділові контакти з вченими Москви, Ленінграда, Мінська та ін. наукових центрів Радянського Союзу, а також з болгарськими колегами. Вони часто бувають в Болгарії у творчих відрядженнях, отримують від болгарських наукових установ і навчальних закладів необхідну допомогу у наукових пошуках. Чимало українських дослідників друкують свої праці в болгарських наукових виданнях.

Поступово у практику взаємин учених входить видання спільних досліджень. Першою такою працею стала монографія Г. Й. Чернявського і Д. Даскалова [31], видана в Софії у 1964 р. В ній висвітлюється боротьба БКП проти російської білогвардійської контрреволюції в Болгарії. У 1966 р. опублікована книга В. С. Горського і М. Бичварова, в якій змальовані українсько-болгарські зв'язки в галузі філософської та громадсько-політичної думки другої половини ХІХ ст. [3]. П. С. Сохань і П. Панайотов є авторами спільного розділу в колективній монографії (Київ, 1967), присвяченій інтернаціоналістам, що боролися за владу Рад на Україні [5]. У 1979 р. в Софії побачила світ книга Г. Й. Чернявського і Д. Мічева, в якій розглядається ставлення радянської громадськості до революційного руху в Болгарії у 1923—1944 рр. [32]. Результатом співробітництва вчених Львівського і Велико-Тирновського університетів є спільна наукова праця (опублікована в 1980 р. у Львові), в якій розглядаються деякі аспекти російсько-турецької війни 1877—1878 рр. і визволення Болгарії від османського гніту [7]. Заслуговує на увагу також співробітництво Г. Й. Чернявського і П. С. Соханя з Народною бібліотекою ім. Кирила і Мефодія по виданню історико-бібліографічних матеріалів [14; 15].

Цей короткий огляд дає підстави зробити висновок, що в галузі історичної болгаристики в Українській РСР проведена немала робота і досягнуто певних успіхів. Своїми дослідженнями, заснованими, як правило, на солідній джерельній базі і присвяченими актуальним питанням історії Болгарії, переважно нової і новітньої, а також радянсько-болгарським відносинам, українські вчені роблять вагомий внесок у радянську болгаристику. Водночас їхні наукові праці та громадська діяльність сприяють ознайомленню радянських людей з історичною долею і культурними здобутками братнього болгарського народу, з його успіхами в будівництві розвинутого соціалістичного суспільства. Все це, безперечно, сприяє дальшому зміцненню радянсько-болгарської дружби.

Разом з тим аналіз опублікованих праць дає змогу побачи-

ти деякі недоліки і прогалини, а також поставити ряд назрілих питань.

Насамперед впадає у вічі нерівномірний розподіл сил, зайнятих розробкою болгарської історичної проблематики, внаслідок чого багато актуальних тем, а то й цілі історичні епохи, залишаються поза увагою українських дослідників. У зв'язку з цим, на нашу думку, доцільно, по-перше, зосередити зусилля вчених на повнішому і глибшому дослідженні вузлових питань соціально-економічного і політичного розвитку Болгарії в епоху соціалізму, зокрема, в період будівництва розвинутого соціалістичного суспільства; по-друге, привернути увагу наукової громадськості до вивчення стародавньої і середньовічної історії Болгарії; по-третє, продовжити послідовну розробку різних аспектів українсько-болгарських економічних, суспільно-політичних, культурних і наукових зв'язків. Назріла потреба підготувати спеціальну наукову працю і бібліографічний довідник, які б повно і всебічно відобразили розвиток болгаристики на Україні.

Усе це свідчить про необхідність розширення проблематики і поглиблення болгаристичних досліджень, а також залучення до них нових наукових сил. Для найбільш ефективного використання наукового потенціалу необхідно розвивати і всіляко заохочувати співробітництво радянських і болгарських істориків. Науковим пошукам сприятиме також видання спеціальних каталогів книг з історії Болгарії (або взагалі з болгаристики), що зберігаються у найбільших бібліотеках Радянського Союзу. Бажано також, щоб бібліотеки Київського, Харківського, Львівського, Одеського і Донецького університетів регулярно одержували обов'язкові екземпляри всіх праць з болгаристики, які видаються в Радянському Союзі та за кордоном і, насамперед, в Болгарії.

Реалізація висунутих пропозицій забезпечить успішніший розвиток болгаристики в Українській РСР.

Список літератури: 1. *Бейліс О. С., Кутик В. Н.* Дослідження історії зарубіжних слов'янських країн в УРСР (1946—1971 рр.). — Українське слов'янознавство, вип. 8, — Львів, 1973. 2. *Бейліс А. С., Захарова Е. М.* Соціально-економічна проблематика болгарського Возродження в советській історіографії. — В кн.: 100-летнє освободження Болгарії от османського ига. 1878—1978. М., 1978. 3. *Бичваров М., Горський В. С.* Українсько-болгарські філософські зв'язки (друга половина XIX ст.). — К., 1966. 4. *Ганевич И. В.* Історіографія и источниковедение национально-освободительной и классовой борьбы болгарского народа в период второй мировой войны. — Одесса, 1965. 5. Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні. — Київ, 1967. 6. *Калиниченко П. М.* Вивчення історії Болгарії на Україні. — Український історичний журнал, 1962, № 1. 7. Незабываемый подвиг: Некоторые аспекты русско-турецкой войны 1877—1878 гг. и освобождения Болгарии. — Львов, 1980. 8. *Попов Г. М., Бойко В. В., Лукаш С. Ю.* Радянська і болгарська історіографія братерського співробітництва СРСР і НРБ у розвитку соціалістичної культури. — Питання нової та новітньої історії, вип. 24. — Харків, 1978. 9. *Сидельников С. І.* Національно-визвольний рух болгарського народу проти турецького панування у радянській історичній науці за п'ятдесят років. — Питання нової та новітньої історії, вип. 5. — Харків, 1967. 10. *Сидельников С. И.* Советская и бол-

гарская историография Апрельского восстания 1876 г. в Болгарии. — Вопросы истории, 1976, № 8. 11. *Сидельников С. И.* Професор В. А. Жебокрицкий та його праці з історії Болгарії. — Питання нової і новітньої історії, вип. 15. — Харків, 1976. 12. Советская болгаристика: Указатель литературы (1945—1980): В 3-х ч. — М., 1981. 13. *Чернявский Г. И., Сохань П. С.* Документи ЦДАЖР УРСР про революційний рух у Болгарії та радянсько-болгарські зв'язки 20—30-х рр. XX ст. — Український історичний журнал, 1969, № 1. 14. *Чернявский Г. И., Сохань П. С.* Советская печать о Болгарии. XI. 1917. — IX. 1944 гг.: Истор. библиография. — София, 1970. 15. *Чернявский Г. И., Сохань П. С.* Советская и международная периодика о Болгарии. 1917—1944: Истор. библиография. — София, 1961. 16. *Чернявский Г. И., Сохань П. С.* Документи з історії Болгарії і болгаро-радянської дружби в архівах України. — Українське слов'янознавство, вип. 12. — Львів, 1974. 17. *Чернявский Г. И., Сохань П. С.* Документи з історії Болгарії і болгаро-радянської дружби в архівах України [Продовження]. — Проблеми слов'янознавства, вип. 14. — Львів, 1976. 18. *Чернявский Г. И., Чорний В. П.* Розробка проблем болгарського національно-визвольного руху в працях С. І. Сидельникова. — Проблеми слов'янознавства, вип. 20. — Львів, 1979. 19. *Чорний В. П.* Болгаристика у Львівському університеті. — Жовтень, 1974, № 9. 20. *Чорний В. П., Кузько О. Г.* Дослідження радянськими вченими українсько-болгарських історичних зв'язків. — Проблеми слов'янознавства, вип. 18. — Львів, 1978. 21. *Калиниченко П. М., Павленко В. В.* Українська історична наука за історія на България и украинско-българските отношения. — Известия на Института по история на БКП, т. 43. — София, 1980. 22. *Сохань П. С.* Нови данни от живота и революционната дейност на Георги Димитров. — Исторически преглед, 1962, № 4. 23. *Сохань П. С.* Съветско-българското сътрудничество в съветската следвоєнна историография. — Проблеми на българската историография след Втората световна война. — София, 1973. 24. *Сохань П. С.* Очерци по история на украинско-българските връзки. — София, 1979. 25. *Сидельников С. И.* Съветската и българската историография за руско-българските революционни връзки през 60-те и 70-те години на XIX век. — Проблеми на българската историография след Втората световна война. — София, 1973. 26. *Сидельников С. И., Чернявский Г. И.* Изследвания върху историята на България от учените на Съветска Украина: В чест на академик Димитър Косев. — София, 1974. 27. Съветски българистични изследвания. История, литературознание, езикознание, фолклор: Литература, издадена в България 1944—1980 г. — София, 1981. 28. *Чернявский Г. И.* Документи за революционното движение в България в Държавния музей на революцията на СССР. — В кн.: Известия на Института по история на БКП, т. 17. София, 1967. 29. *Чернявский Г. И.* Нови данни за отношението на Георги Димитров към МОПР. — Исторически преглед, 1968, № 6. 30. *Чернявский Г. И.* Документи за революционното движение в България в Държавния музей на революцията в СССР. — В кн.: Известия на Института по история на БКП, т. 17. София, 1967. 31. *Чернявский Г. И., Даскалов Д.* Борбата на БКП против врангедистския заговор. — София, 1964. 32. *Чернявский Г., Мичев Д.* Съветската общественост и революционното движение в България: 1923—1944. — София, 1979.

Краткое содержание

В статье рассматриваются основные направления и проблематика историко-болгаристических исследований, проведенных в Украинской ССР в 1945—1980 гг. и являющихся составной частью советской болгаристики. Собранный материал дает возможность составить представления о достижениях и перспективах развития этой области украинской историографии.

Стаття надійшла до редколегії
4 травня 1981 р.

*Л. О. ЗАШКІЛЬНЯК, доц.,
Львівський університет*

ПОЛЬСЬКА МАРКСИСТСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ У 1918—1925 рр.

Марксистський напрям у польській історіографії зародився в кінці XIX ст. одночасно з початком масового руху польського пролетаріату, з формуванням групи його ідеологів, утворенням робітничих партій. Публіцистичні та наукові праці видатних діячів польського робітничого руху Р. Люксембург, Ю. Мархлевського та інших містять перші спроби марксистської оцінки історичного минулого. Велика Жовтнева соціалістична революція поклала початок новому періоду в розвитку марксистської історіографії загалом. Вона довела наукову правильність марксистсько-ленінського вчення, його концепції суспільного процесу і конкретно-історичного аналізу історії окремих країн. Велику роль у розробці наукової концепції суспільного розвитку, в створенні об'єктивної картини минулого і сучасного людства відіграла марксистсько-ленінська історична наука першої в світі соціалістичної держави.

Міжвоєнні роки (1918—1939) були періодом дальшого становлення польської марксистської історіографії, який відбувся в умовах, що склалися внаслідок перемоги Великого Жовтня, утворення Комуністичної робітничої партії Польщі (КРПП), відновлення і розвитку незалежної буржуазної польської держави. Нові умови дають підстави вважати міжвоєнний час окремим періодом у становленні польської марксистської історіографії. Загальний її розвиток у цей період докладно польськими і радянськими дослідниками не вивчався. Окремі спроби загальної характеристики можна знайти в короткому нарисі про міжвоєнну польську історіографію Ю. Дуткевича [5], а також у статті І. М. Белявської та І. Д. Очака [2]. Дещо краще досліджено науковий доробок окремих польських комуністів [17; 24; 26], хоча й тут ще слід зробити багато.

На нашу думку, у становленні польської марксистської історіографії в міжвоєнний період, виходячи з накресленого відомим радянським істориком М. В. Нечкіною принципу періодизації [12, с. 12], можна виділити три етапи: перший — від 1918 р. до середини 20-х років, другий — до початку 30-х років, третій — до 1939 р.

Польська марксистська історіографія 1918—1925 рр. розвивалася під значним впливом Жовтневої революції і соціалістичного будівництва у СРСР, в яких поляки-інтернаціоналісти взяли активну участь. Багато з них — Ф. Дзержинський, Б. Веселовський, Ф. Кон, С. Пестковський та ін. — залишились у Радянській країні, працювали на відповідальних посадах у партійному і державному апараті [4; 23; 29]. Враховуючи значну кількість польських комуністичних груп у радянських респуб-

ліках, ЦК РКП(б) у 1919 р. організував Польське бюро агітації і пропаганди для роботи серед польських комуністів і населення (Польбюро), в яке входили спочатку Ю. Мархлевський, Ф. Кон, С. Бродовський, С. Бобінський та ін. Сітку польських секцій було засновано при середніх і вищих навчальних закладах, культурно-освітніх установах. Навесні 1924 р. Польбюро створило спеціальну видавничу комісію в складі Ю. Мархлевського, С. Будзинського, Ю. Красного, С. Борського, яка займалась координацією польських видань у СРСР [4, с. 445—469; 29, с. 208—218]. Завдяки цьому виникли сприятливі умови для розвитку польської пролетарської культури.

Перші публіцистично-історичні праці та огляди з питань розвитку Польщі з'явилися в численній польській пресі в СРСР у 1918—1922 рр. [4, с. 121—123]. Про значну увагу до польських проблем свідчить статистика друку польських матеріалів в органі Народного комісаріату в справах національностей журналі «Жизнь национальностей» (членом редколегії якого довгий час був С. Пестковський). За нашими підрахунками, у 1918—1922 рр. в ньому було опубліковано більше 160 статей, оглядів, матеріалів, що стосувалися Польщі і поляків, авторами яких були Ю. Мархлевський, С. Пестковський, Ф. Кон, Ю. Лещинський, А. Варський та ін. [6]. Серед них — окремі праці, присвячені минулому польського робітничого руху, зокрема стаття С. Пестковського «Роза Люксембург і національне питання» (1919, № 22). Перші дослідження мали яскравий публіцистичний характер, ґрунтувалися здебільшого на особистих спогадах і переживаннях. Тематика праць 1918—1921 рр. була пов'язана з завданнями соціалістичної революції в Польщі, які висувала КРПП в період революційного піднесення в країні. Польські комуністи керувалися ленінською вказівкою про необхідність вивчення сучасної історії [1, т. 9, с. 198].

Найбільш ґрунтовні праці в цей період написані Ю. Мархлевським [15; 17; 26]. У ряді статей і брошур у 1919—1920 рр. він ставив питання про роль Польщі в революційному процесі, започаткованому Жовтневою революцією. Особливе значення мала його розвідка «Польща і світова революція», яка була написана у 1919, доповнена і видана окремою брошурою у 1920 р. в Москві. У ній Ю. Мархлевський на матеріалі історії польських земель в ХІХ і на початку ХХ ст. доводив, що з розвитком капіталізму «польське питання» перемістилось з національної сфери у соціальну і що боротьба тільки робітничого класу, революції в Росії, Австрії і Німеччині, а не діяльність різних буржуазно-націоналістичних угруповань, привели до відновлення незалежності Польщі. Глибоко реалістично оцінював він перспективи соціалістичної революції в Польщі, зв'язуючи їх з революційним процесом в Європі. Розглядаючи в історичному плані польський національно-визвольний рух, він правильно визначав його демократичний характер, але при цьому ще дотримувався старої схеми вирішення національного питання,

властивої СДКПІЛ, згідно з якою національні рухи в період імперіалізму вважалися реакційними [9, с. 229].

Ю. Мархлевський один із перших звернув увагу на історичні аспекти відновлення незалежної Польщі, намагаючись зрозуміти причини цього явища. У 1920—1923 рр. він присвятив цій тематиці декілька праць, в яких велику увагу приділив співвідношенню національного і соціального в революційному процесі. У травні 1920 р. в зв'язку з нападом Польщі на Радянську країну Ю. Мархлевський прочитав для воєнних організацій Червоної Армії серію лекцій про минуле і сучасне Польщі, частина яких увійшла до брошур «Польща під іноземним ярмом» [М., 1920] і «Соціальні відносини в Польщі» [М., 1920]. У першій він дав надзвичайно стислий нарис історії Польщі, намагаючись з марксистських позицій визначити найголовніші проблеми, особливості суспільно-політичного розвитку країни. Ю. Мархлевський поставив за мету показати зумовленість політичного розвитку Польщі особливостями економічної та соціальної структури, яка, в свою чергу, зазнає постійних поступальних змін; довести, що історичний розвиток країни підводить до соціалістичної революції як закономірного результату. Незважаючи на певні спрощення в конкретних питаннях, він дав яскравий приклад нового підходу до явищ минулого.

В основу другої брошури Ю. Мархлевського покладена лекція «Земельна власність і сільське господарство в Польщі» [16, ф. 143, оп. 1, спр. 41]. У ній визначена своєрідність соціальної структури польських земель, яка була одним із факторів, що впливали на революційний процес. Вона, на думку дослідника, зумовлювалась великим прошарком сільського пролетаріату, давно не зв'язаного з селом. При цьому він спрощував реальні соціальні відносини, аналізуючи найбільш розвинуті області Королівства Польського, не враховуючи складності реального співвідношення і прагнень різних соціальних прошарків і груп. Це дало Ю. Мархлевському підстави стверджувати, що умови для соціалістичної революції в Польщі відрізняються від російських і ближчі до західноєвропейських [16, ф. 143, оп. 1, спр. 41, арк. 18—19]. Такий підхід до розуміння соціалістичного перевороту свідчив про те, що Ю. Мархлевський, як і інші польські комуністи, у той час ще не усвідомив ленінського ставлення до одного з найважливіших питань революції — ролі класів і соціальних груп.

Після завершення польсько-радянської війни і розпуску Тимчасового польського революційного комітету Ю. Мархлевський повернувся в Москву і активно зайнявся науково-педагогічною діяльністю в ряді навчальних і наукових закладів, очолив Комуністичний університет національних меншостей Заходу. З цього часу історія займає все більше місця в його науковій і педагогічній роботі. У 1921 р. Ю. Мархлевський опублікував обширну брошуру «Пролетарська Росія і буржуазна Польща», в якій проаналізував причини утворення незалежної Польщі і рево-

люційний процес у країні в 1918—1920 рр. Він ще раз вказав на визначальну роль Жовтневої революції і зазначив, що до влади в країні прийшли дрібнобуржуазні політичні сили на чолі з Пілсудським, які зрадили народні маси і уклали угоду з буржуазією, при цьому він переоцінював самостійну роль дрібнобуржуазії. Ю. Мархлевський з особливим наголосом підкреслював об'єктивні причини поразки робітничого класу у 1918—1920 рр. — депролетаризацію міст внаслідок війни, посилений вплив націоналістичної агітації на пролетаріат, зраду лідерів угодовських партій, і не брав до уваги суб'єктивні [25, с. 3—5].

Після 1921 р. Ю. Мархлевський рідко порушував питання сучасної історії. Йому присвячена лише невеличка стаття «Польське питання і Жовтнева революція», опублікована у 1923 р. [10]. У ній відчувався перелом у поглядах на питання існування незалежної буржуазної Польщі і в зв'язку з тим визнання необхідності нової стратегії і тактики боротьби польського пролетаріату. «Іронією історії, — писав Ю. Мархлевський, — є та обставина, що польська буржуазія, ледве тільки-но звільнившись від чужого ярма, почала виявляти загарбницькі тенденції, приступила до боротьби з пролетарською Росією, яка зробила можливою незалежність Польщі» [10, с. 29]. У тому ж році він збирався ще раз повернутися до недавніх подій. Восени Ю. Мархлевський був залучений до написання нарису польсько-радянської війни 1920 р. У великій праці, яку готувала Воєнно-історична комісія Реввоенради, він повинен був написати п'ять розділів і вступ [16, ф. 143, оп. 1, спр. 120, арк. 1]. У жовтні 1923 р. агітпропвідділ ЦК РКП(б) звернувся до Ю. Мархлевського з проханням написати брошуру «Польща і німецька революція» [16, ф. 143, оп. 1, спр. 121, арк. 1]. Однак здійснити ці плани він не встиг.

Утворенню і першим рокам існування незалежної Польщі присвятив свою публіцистичну брошуру «Криза буржуазної Польщі» (1923) діяч польського робітничого руху Ф. Кон [8]. У ній підреслювалось, що незалежна Польща виникла внаслідок революційного процесу, розпочатого Великим Жовтнем; визначались головні причини поразки польського пролетаріату: його розпорошеність внаслідок війни і угодовська позиція лідерів ППС і Пілсудського, який помилково зачислявся Коном до окремої політичної сили — дрібнобуржуазної демократії. Загалом у брошурі повторювались висновки Ю. Мархлевського.

Найбільш повний на той час аналіз причин поразки польського пролетаріату в 1918—1919 рр. представлений у двох працях старого діяча ППС-лівниці, а потім КРПП Г. Валецького (Горвіці). У брошурі «Про тактику і стосунок до парламентаризму» (1921) він піддав різкій критиці тактику КРПП в революційних боях, що не брала до уваги реальної обстановки, висувала помилкові, непродумані гасла, які часто не враховували демократичних прагнень мас [31, с. 5—45]. Керівництво КРПП

тоді не погодилося з положеннями брошури, і Г. Валецький більше не повертався до визначення суб'єктивних факторів поразки. У 1923 р. у статті «Польща на шляху до революції» Г. Валецький перелічив лише об'єктивні причини. Крім вже названих у роботах Ю. Мархлевського і Ф. Кона, він вказав на те, що об'єднання з колишнім Королівством Польським відсталих аграрних земель зробило соціальну структуру країни більш реакційною, поширило вплив дрібнобуржуазних верств [31, с. 107].

Широку картину соціального розвитку польського пролетаріату у воєнний і післявоєнний час дав відомий діяч КРПП М. Здзярський [22] у книжці, написаній у співавторстві з С. Крушевським і виданій у Варшаві в 1923 р. Працюючи за завданням КРПП у польських профспілках, М. Здзярський одночасно співробітничав з Інститутом соціального господарства, який проводив соціологічні дослідження. У монографії змальована докладна картина динаміки змін в умовах життя польських робітників в 1913—1921 рр., показане постійне погіршення умов життя робітників у незалежній Польщі, що штовхало їх не тільки до соціальної, а й до політичної боротьби [22, с. 77].

Аналізуючи причини поразки польського пролетаріату в 1918 р., польські комуністи звернулися до історії польських робітничих партій, в першу чергу СДКПіЛ, почали вивчати її стратегію і тактику. Одним із перших ідейний розвиток СДКПіЛ критично оцінив відомий діяч цієї партії, а потім КРПП А. Варський. Ще у статті «Хай живе об'єднання», опублікованій у 1918 р. напередодні утворення КРПП, він виступив проти ідеалізації СДКПіЛ, а отже, проти перенесення її помилок у нову партію. Ці думки він розвинув у статтях «Ворожий напрям», «Як виникла КПП», «Наука більшовицького ювілею», опублікованих у 1922—1923 рр., і об'єднав згодом у книзі «На ідеологічному фронті» [32]. А. Варський писав, що хоча СДКПіЛ була найреволюційнішою, інтернаціоналістською партією в польському робітничому русі, все ж на її діяльності негативно відбилися ідейні помилки, пов'язані з нерозумінням лєнінізму як марксизму нової епохи. Все це привело до того, що ідейна платформа СДКПіЛ, розроблена Р. Люксембург, не врахувала тих змін, які відбулися у капіталістичному суспільстві з вступом його у стадію імперіалізму, коли зросла роль всіх антиімперіалістичних рухів, в тому числі національно-визвольного і селянського. А. Варський підкреслював необхідність переборення старих помилок, розробки нової, марксистсько-лєнінської ідейної платформи компартії. Він відзначив небезпеку «лівацтва» у КРПП, спроби виправдати старі ідейні концепції.

У полеміку з А. Варським вступили інші діячі польського робітничого руху, серед них С. Бобіньський, який, будучи членом СДКПіЛ, брав участь у створенні Червоної Армії в Радянській країні, проводив широку науково-педагогічну діяльність в ряді радянських вузів [16, ф. 124, оп. 1, спр. 209, арк. 3—

6]. У 1922 р. він виступив із статтею «Етапи розвитку комуністичної партії в Польщі» [3], в якій заперечував помилки СДКПіЛ, підкреслював її інтернаціоналістські позиції, стверджував, що цим її ідеологи правильно інтерпретували ленінізм. Він ідеалізував перші робітничі організації, наприклад «Пролетаріат», ідейні позиції яких вважав цілком зрілими.

З подібних позицій намагався висвітлити всю історію польського робітничого руху і член КРПП і Польбюро ЦК РКП(б) Ю. Красний (Ротштадт). У 1923 р. він опублікував «Нарис історії революційного руху в Польщі», виданий як додаток до «Політичного букваря» польською мовою [20], і який повинен був служити політичній освіті мас. Ю. Красний теж підкреслював інтернаціоналістський характер ідеології СДКПіЛ, намагався виправдати відмову партії від програмного положення про право націй на самовизначення, недооцінював революційні риси ідеології ППС-лівіці, не відзначав демократичної спрямованості вимог дрібнобуржуазних партій.

Дискусія з принципових питань оцінки минулого робітничого руху загострилась після II з'їзду КРПП, який у 1923 р. схвалив нову ідейну платформу партії, що була кроком уперед у застосуванні марксистсько-ленінського вчення до умов Польщі. Особливо гостро проти нової стратегії партії виступив Г. Каменський (Стейн), який у 1925 р. опублікував книгу «З боротьби польського пролетаріату під час імпералістичної війни 1914—1918» [19]. Це була ще одна спроба виправдати старі помилки СДКПіЛ, зокрема в національному і аграрному питаннях. Автор переоцінював вплив і можливості СДКПіЛ і одночасно представляв ППС-лівіцю як польський різновид меншовизму. Стоячи на край лівачьких позиціях, він називав процес перегляду ідейної платформи СДКПіЛ проявом проникнення опортунізму у КРПП.

У зв'язку з оцінкою історії робітничих партій в полі зору польських комуністів опинилась і революція 1905—1907 рр. Одну з перших праць з цього питання опублікував у 1922 р. С. Пестковський [13]. Він показав, що єдиною революційною партією на польських землях у період революції була СДКПіЛ, але не зауважив помилок, які мали місце в її діяльності. У 1925 р. з'явилися два видання, присвячені цій тематикі: праця Ю. Красного «Лодзинське збройне повстання в червні 1905 р.» [21] і збірник статей під редакцією Ю. Красного «1905 рік в Польщі» [30]. Ю. Красний, змальовуючи повстання в Лодзі, підкреслив його стихійний характер і невідготовленість. У другому збірнику найбільший інтерес представляла стаття С. Пестковського і Ю. Красного «Нарис революційного руху в Польщі в 1905 р.», в якій автори намагалися обґрунтувати тезу про соціалістичний характер революції в Королівстві Польському. Вони прагнули довести, що капіталістичні відносини були тут більш розвинутими, ніж у Росії, а соціальна диференціація, в тому числі серед селянства, більш яскраво вира-

жепа. Таким чином, недооцінювалися демократичні завдання революції, селянський і національно-визвольний рух. Подібні погляди проводилися і в інших статтях збірника, написаних З. Ледером, Г. Валецьким.

Перехід до мирного будівництва у СРСР, поразка польського революційного руху поставили перед польськими комуністами нові завдання. Підготовка до нових революційних битв вимагала розширення ідеологічної роботи партії. Постала необхідність створення загальної концепції польського історичного процесу. Погляди, розповсюджені шляхетською і буржуазною історіографією, спотворювали минуле, створювали у мас ілюзії щодо реальних подій. Багато в цьому плані зробив в останні роки свого життя Ю. Мархлевський. Незважаючи на велику завантаженість громадсько-політичними дорученнями, він увесь свій вільний час присвячував праці над синтезом історії Польщі. Ще перебуваючи у в'язниці у 1916—1917 рр., він підготував «Нариси історії Польщі» (до XVI ст.). У 1921—1923 рр. Ю. Мархлевський написав ряд праць, які повинні були хронологічно продовжити «Нариси». У 1923 р. він отримав засоби для видання підручника польської історії для студентів і вчителів польських шкіл у СРСР. 25 травня він писав А. Варському, запрошуючи його взяти участь у підготовці підручника: «Не вдаючись в монографічні пошуки, необхідно дати читачу «нарис» історії з марксистської точки зору» [26, с. 420]. Хвороба перешкодила втіленню в життя цієї ідеї.

Ю. Мархлевський не мав змоги докладно вивчати джерела, але добре знаючи буржуазну історіографію, прагнув інтерпретувати її в марксистському дусі. Зрозуміло, що в такому випадку важко було уникнути спрощень і недоліків, але завдяки загальному підходу, доброму знанню марксизму він зміг змалювати історію Польщі як загальний закономірний процес, що базується на розвитку економіки і класових відносинах. У 1921 р. Ю. Мархлевський написав статтю «Перше і третє травня» у зв'язку з тим, що у відновленій Польщі буржуазні кола намагались протиставити міжнародному дню солідарності 1 Травня день 3 травня — річницю Конституції 1791 р. [9]. Він показав, що Конституція 1791 р. мала надзвичайно обмежений характер, оскільки розроблялась самою шляхтою, яка не бажала втрачати своїх привілеїв. Даючи негативну оцінку цьому документу Ю. Мархлевський, не враховував деяких демократичних положень, що містились у ньому і відображали зародження капіталістичних відносин.

У 1922 р. Ю. Мархлевський написав для збірника, присвяченого 75-річчю революції 1848 р., статтю «Польське питання під час революції 1948 р.» [9]. У ній він дав стислий нарис польського національно-визвольного руху в першій половині XIX ст., звернувши особливу увагу на формування в ньому радикально-демократичного напрямку. Ю. Мархлевський розглянув погляди К. Маркса на польське питання в революції 1848 р.

і показав, що нові умови першої чверті ХХ ст. докорінно змінили його характер: польське питання було вирішене революційним шляхом завдяки російській революції, яка зробила відновлення незалежності Польщі неминучим [9, с. 213].

У 1923 р. паралельно з читанням курсу історії Польщі Ю. Мархлевський підготував дві праці: «Виникнення польської держави і диктатура дворянського класу» і «Етапи розвитку капіталізму в Польщі», які були опубліковані після його смерті [11].

У першій він дав короткий нарис історії Польщі з найдавніших часів до 1864 р., зосередивши увагу на особливостях її розвитку, зумовлених специфікою формування польської шляхти, зокрема тим, що в Польщі, на відміну від інших країн, шляхта утворилась внаслідок розкладу родових відносин, а не завойовницьких війн. Привілеї польської шляхти, отримані в період феодальної роздробленості, закріпилися на довгий час, привели до послаблення центральної влади і позначилися на консервації феодальних відносин. Незважаючи на значні спрощення, вона була першим цілісним образом марксистського розуміння одного з найскладніших питань минулого.

У статті «Етапи розвитку капіталізму в Польщі» висвітлюється історія зародження і розвитку капіталістичної промисловості на польських землях, визначені її віхи, зокрема знищення кріпацтва і аграрні реформи, що поклали край тривалому пануванню шляхти. Ю. Мархлевський проаналізував також ідейні наслідки розвитку капіталізму, зародження буржуазної ідеології. Одночасно він спробував визначити перспективи розвитку незалежної Польщі по шляху капіталізму, підкресливши, що такий розвиток буде залежати від внутрішніх і зовнішніх умов її існування. Якщо хід революції в Польщі уповільниться з тих чи інших причин, — з прозорливістю писав Ю. Мархлевський, — то доля польського капіталізму буде вирішена в рамках європейського революційного процесу [11, с. 51].

Для популяризації марксистського розуміння історії у Польщі багато зробив відомий філософ, член КРПП С. Руднянський (псевдонім «Шепан Руніч») [7]. У 1923 р. у комуністичному видавництві «Książka» («Книжка») у Варшаві вийшла його брошура «Три історичних лекції» [27], в якій було вміщено три невеликі статті про англійську і французьку буржуазні революції, а також про марксистське розуміння історії. Автор переконував, що для розуміння історії необхідне докладне вивчення економічної та соціальної структури суспільства. Він писав: «Уважне знайомство з економічним і соціальним життям є ключем до розкриття пружин історичного розвитку і з'ясування дійсного сенсу історичних подій» [27, с. 38]. З таких позицій С. Руднянський розкривав причини буржуазних революцій в Англії і Франції, відзначаючи, що тут феодальні відносини вступили в конфлікт з розвитком капіталістичних продуктивних сил.

У 1924 р. у тому ж видавництві вийшла нова брошура С. Руднянського «Історія революції 1848 р.» [28], в якій висвітлювалися особливості розгортання буржуазно-демократичної революції в європейських країнах в умовах, коли на історичній арені з'явився молодий пролетаріат. Спираючись на твори К. Маркса і Ф. Енгельса, він особливо вдало показував особливості революції в кожній країні, через які проявлялися загальні закономірності.

Активну дослідницьку діяльність у Польщі проводила також Н. Гонсіоровська, що спочатку належала до ППС-лівниці, а у 1918 р. вступила до КРПП. На початку 20-х років вона розгорнула широку освітню діяльність у Народному університеті разом з іншими діячами КРПП і одночасно вивчала формування польської промисловості у першій половині XIX ст. У 1922 р. вийшла її велика праця «Гірництво і металургія в Королівстві Польському 1815—1830 рр.» [18]. Грунтовне вивчення архівних матеріалів дало змогу Н. Гонсіоровській створити повну картину формування важкої промисловості, яке почалося з 1816 р. і викликало значні соціальні зміни. Разом з тим дослідження страждало описовістю, відсутністю наукових висновків, свідченнями певного впливу на автора позитивістської методології.

Таким чином, історична тематика зайняла значне місце в діяльності польських комуністів після відновлення незалежності Польщі. Публіцистична і наукова творчість польських комуністів у даний період проходила переважно в СРСР і під значним впливом Великого Жовтня та революційної боротьби польського пролетаріату, класові завдання якого визначали тематику історичних праць. Перші роботи комуністів часто мали публіцистичний характер, служили справі ідейного розвитку компартії; переважала проблематика історії польського робітничого руху. Польські комуністи не завжди могли звільнитися з-під впливу старих концепцій. Вони лише вчилися застосовувати марксистсько-ленінську методологію. І все ж їх перші праці намітили напрями дальших досліджень, створили фактичний і теоретичний доробок, який став зв'язуючою ланкою у дальшому розвитку польської марксистської історіографії.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. *Белявская И. М., Очак И. Д.* Некоторые проблемы истории зарубежных славянских народов в советской исторической науке. — В сб.: *Славянская историография*. М., 1966. 3. *Бобинский С.* Этапы развития коммунистической партии в Польше. — *Пролетарская революция*, 1922, № 11. 4. *Горный В. А., Луковцева И. И.* Из истории деятельности РКП(б) по вовлечению польских трудящихся СССР в социалистическое строительство (1921—1929 гг.). — В кн.: *СССР и Польша. Интернациональные связи — история и современность*, т. 1, М., 1977. 5. *Дуткевич И.* Польская историография (1918—1939). — В кн.: *Историография новой и новейшей истории стран Европы и Америки*. М., 1968. 6. *Жизнь национальностей*, кн. 1. — М., 1923. 7. *Клеваченя А. С.* Стефан Руднянский: Из истории марксистско-ленинской мысли в Польше. — Минск, 1968. 8. *Кон Ф.* Кризис буржуазной Польши. — М., 1923. 9. *Мархлевский Ю. (Ю. Карский).* Сочинения, т. 6. Очерки истории Польши. — М.: Л., 1931. 10. *Мархлевский Ю.* Польский вопрос и Октябрьская революция. —

В кн.: Жизнь национальностей, кн. 1. М., 1923. 11. *Мархлевский Ю.* Из истории Польши (посмертные статьи). — М., 1925. 12. Очерки истории исторической науки в СССР, т. 4. — М., 1966. 13. *Пестковский С.* Борьба партий в рабочем движении в Польше в 1905—1907 гг. — Пролетарская революция, 1922, № 11. 14. *Слиш А.* Заметки о польской коммунистической печати в СССР в 1917—1927 гг. — Вопросы журналистики, вып. 2, кн. 2. — Л., 1960. 15. *Тых Ф., Шумахер Х.* Юлиан Мархлевский: Биографический очерк. — М., 1969. 16. Центральный партийный архив Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. 17. *Яжборовская И. С.* Ю. Мархлевский как историк. — В кн.: История и историки, 1976. М., 1979. 18. *Gąsiorowska N.* Górnictwo i hutnictwo w Królestwie Polskim 1815—1830. — Warszawa, 1922. 19. *Kamiński H. S.* Z walk proletariatu polskiego podczas wojny imperialistycznej 1914—1918. — Moskwa, 1925. 20. *Kowalenko P.* Elementarz polityczny. Z dodatkiem: *J. Krasny.* Zarys dziejów ruchu rewolucyjnego w Polsce. — Kijów, 1924. 21. *Krasny J.* Łódzkie powstanie zbrojne w czerwcu 1905 r. — Moskwa, 1925. 22. *Kruszewski S., Zdziarski M.* Życie robotnicze w Polsce 1913—1921. — Warszawa, 1923. 23. Księga Polaków — uczestników Rewolucji Październikowej 1917—1920: Biografie. — Warszawa, 1967. 24. *Julian Marchlewski:* Materiały sesji naukowej z okazji 100 rocznicy urodzin. — Warszawa, 1968. 25. *Marchlewski J. B.* Rosja Proletariacka i Polska Burżuazyjna. — Moskwa — Kijów — Smoleńsk — Proletergród, 1921. 26. *Michta N.* Julian Marchlewski: Polska — Naród — Socjalizm. — Warszawa, 1975. 27. *Szczepan Runicz.* Trzy odczyty historyczne: Biblioteczka odczytawców, N 1. — Warszawa, 1923. 28. *Szczepan Runicz.* Dzieje rewolucji 1848 r.: Biblioteczka odczytawców, N 2. — Warszawa, 1924. 29. *Tęgoborski W. (T. Dąbał)* Polacy Związku Radzieckiego: Ich pochodzenie, udział w Rewolucji Październikowej i w budownictwie socjalistycznym: Szkic historyczno-opisowy. — Moskwa, 1929. 30. 1905 rok w Polsce: Zbiór artykułów / Pod red. J. Krasnego. — Moskwa, 1925. 31. *Walecki H.* Wybór pism. — Warszawa, 1967, t. 2. 32. *Warski A., Próchniak E.* Na froncie ideologicznym, cz. 2: O leninowską historię partii. Zbiór artykułów. — Moskwa, 1929.

Краткое содержание

В статье дан анализ исторических работ польских коммунистов 1918—1925 гг. Показано, что их тематика и содержание определялись влиянием Октябрьской революции, революционной борьбой польских трудящихся, стремлением творчески применять марксистско-ленинскую методологию в изучении исторических явлений.

Стаття надійшла до редакції
20 березня 1981 р.

П. Т. ТОДОРОВ, доц.,
Великотирновський університет

ОСНОВНИ ЕТАПИ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ ПЕРЕБУДОВИ БОЛГАРСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ В ЕПОХУ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ

Питання, якому присвячена дана стаття, спеціально ще не досліджувалось. Є небагато історіографічних розвідок, в яких висвітлюються окремі його моменти [18, с. 9—14]. Разом з тим налічується чимало досліджень про творчість діячів болгарського Відродження [18, с. 87—141], зокрема про тогочас-

них авторів історичних праць. Віддавна вивчається їхня ідеологія, літературно-естетичні, економічні і філософські погляди. Менше уваги приділяється історичним поглядам діячів Відродження — згадки про них у дослідженнях носять частковий характер, не охоплюються усі представники історіографії, не враховується загальний розвиток історичної думки.

Болгарське Відродження припадає на епоху переходу від феодальних до капіталістичних відносин. Воно відбувалось в умовах турецького панування і фанаріотського духовного гніту, які паклали на нього свій відбиток. Нові явища культурного життя зумовлювались переходом від середньовічного до буржуазного світогляду. У площині цих змін і проходила методологічна перебудова болгарської історіографії.

Відправною точкою, з якої ця перебудова почалась, було провіденціальне осмислення історичного буття при повному пануванні релігійної ідеології, яка поєднувала в собі елементи православної християнської догматики, залишки язичеських вірувань та античної культурної спадщини. У народному середовищі провіденціальний погляд на історію втратив чимало рис християнської ортодоксальності, а це згодом створило певні передумови для його подолання.

У період турецького панування ззовні в Болгарію проникали нові ідеї з країн, які значно випереджали її в соціально-економічному і політико-культурному відношенні. Численними були шляхи, якими здійснювались зв'язки Болгарії з цими країнами в галузі культури і якими проникали в країну філософські і теоретично-гносеологічні ідеї, що виникали в Західній Європі і відбивали інтереси буржуазії. Спочатку ці погляди завоювались за посередництвом сусідніх країн, а потім болгарі сприймали їх у безпосередніх контактах з Заходом. Поширення в Болгарії як революційно-демократичних, так і реакційних ідейних течій характеризує еволюцію від простого наслідування до творчого засвоєння і пристосування до існуючої дійсності.

Першими носіями раціоналістично-просвітительських ідей були і деякі представники так званої болгарокатолицької літературної школи, яка склалась під впливом італо-далматинського середовища і католицької пропаганди серед населення деяких районів Болгарії і болгарської еміграції в таких центрах, як Чіпровці, Нови-Сад, Загреб, Будапешт і Відень. Маючи солідну на той час освіту, керовані патріотичними почуттями представники цієї школи проявляли жвавий інтерес до історії болгарського народу та інших південних слов'ян, ратуючи за визволення їх від османського гніту в дусі ідей раннього ілліризму. Петр Богдан (1601—1674), Філіп Станіславов (1610—1674), Кристю Пейкич (1665—1730), Яков Пеячевич (1681—1738), Франц Пеячевич (1707—1782) та ін. були авторами компілятивних і оригінальних наукових праць, почесне місце серед яких належить історичним творам. У них переплітаються риси, характерні для давньоболгарської літописної традиції і захід-

ної історичної літератури (Ш. Бароній, М. Орбіні, Дюканж, П. Ріттер, І. Т. Саскі, Й. Асемані, І. Тунман та ін.), проявляється також неминуча еволюція від теологічного осмислення історичного процесу і поглядів пізньої схоластики до ідей європейського Просвітництва [15, с. 117—132]. Цей поступ можна простежити в певній хронологічній послідовності, аналізуючи роботи окремих літераторів. Раціоналістично-просвітницькі ідеї починають проникати в твори авторів протягом перших десятиріч XVIII ст. Найбільш виразно вони спостерігаються у творчості Ф. Пеячевича, професора філософії в університетах Граца і Відня, автора посмертно виданої «Історії Сербії, Болгарії, Хорватії і Боснії» (1797) і окремої книги з історії Болгарії, що залишилась в рукописі. Ф. Пеячевич проявив себе як чудовий знавець відомих на той час джерел грецько-візантійського і латино-західного походження та праць своїх попередників. Найбільш характерним для його досліджень є те, що провіденціалізм у них поступається причинному поясненню суспільних явищ і принципів історизму.

Історичні твори названих авторів були мало доступні і мали незначний вплив на болгарське суспільство, оскільки вони видавались переважно латинською мовою і прийняті католицьким прозелітизмом.

З другої чверті XVIII ст. нові погляди на історію починають проявлятися і в працях письменників так званої русько-слов'янської школи, головний центр якої знаходився у місті Сремські Карловці (Воеводина). Ці письменники, переважно серби і болгари, ратували за звільнення південних слов'ян з допомогою Росії, з якою підтримували тісні контакти, продовжуючи таким чином вікові традиції міжслов'янських культурних взаємин. Відомими болгарськими діячами русько-слов'янської школи були Христофор Жефарович (помер 1753 р.), Партеній Павлов (Павлович) (1695—1765) і Атанас Нескович (XVIII — поч. XIX ст.). У «Стематографії» (1741) Жефаровича, «Автобіографії» Павлова та «Історії слов'яноболгарського народу» за «Історією» П. Раїча і деякими іншими історичними книгами...» (1801) Несковича відчутні віяння гуманізму, спостерігаються пронизана історизмом світська ментальність, культ свободи, ідея просвіченої монархії, схилення перед освітою.

Наступний важливий крок у поширенні раціоналістично-просвітницьких ідей серед болгар зроблений у самій Болгарії. Поряд із творами таких письменників, як Йосиф Брадатий, Спиридон (Габровський) та інші, з'являється славнозвісна «Історія слов'яноболгарська» (1762) Паїсія Хілендарського (народ. 1722 р.) [16; 17], яка стала ідейною основою росту національної самосвідомості болгар і згуртування їх у боротьбі проти фанаріотського гніту, за звільнення від турецького гноблення. Ця праця позначена гуманістичним возвеличенням особи і народу. Паїсій не порвав повністю з теологічним розумінням історії, але його провіденціалізм пронизаний раціоналістичним

розумінням історії: рушієм суспільного розвитку у нього є люди, наділені даром розумової діяльності. Це об'єктивно-ідеалістичний світогляд, в якому народ визнається вирішальним фактором історичного розвитку. З цих позицій Паїсій формує новий критерій осмислення історичних цінностей, який дає йому змогу на основі логічно-ілюстративного методу із критичним використанням джерел створити правильне загальне уявлення про основні політичні події і важливі культурні явища болгарської історії.

З огляду на феодальну анархію, яка запанувала на довгий час, справа Паїсія не набула великого поширення. Незважаючи на це, його історія неодноразово переписувалась і мала неабиякий вплив на творчість Сафронія Врачанського (1739—1819), який у своєму незабутньому «Життеписі», проїнятому ідеями Просвітительства, реалістично відтворив сучасність [11].

У другій чверті ХІХ ст. посилюється національна консолідація болгарського народу, починається організований освітній і церковно-національний рух, збільшується кількість виданих новоболгарською мовою книжок, виникає вітчизняна журналістика, розширюються контакти з іншими країнами. З народних низів і з середовища буржуазії формується генерація діячів Відродження, частина яких навчалась у західноєвропейських університетах. Рационалістично-просвітительські ідеї поширюються і стають постійною ознакою творчості болгар. Зростає інтерес до історичних знань, які дають матеріал для різних ідеологічних конструкцій, серед яких переважає просвітительство.

Першим теоретиком болгарського просвітительства як ідеології ліберальної буржуазії був Васил Априлов (1789—1847). Під час торговельної діяльності в Одесі він нагромадив солідні історико-філологічні знання. Під впливом «Древних и нынешних болгар...» Ю. Венеліна Априлов віддається літературно-освітній діяльності. Перший видавець вітчизняних джерел з болгарської історії, він одночасно автор таких творів, як «Болгарские книжнички» (1841), «Денница новоболгарского образования» (1841), «Болгарские грамоты» (1845) та інших, де подано перший нарис зародження освітньо-національного руху, закладено основу для розвитку болгарської дипломатії тощо. Зазнавши сильного впливу французьких просвітителів, особливо Вольтера, і перших російських славістів, Априлов, який стояв на позиціях буржуазного об'єктивно-ідеалістичного світосприйняття, основними факторами розвитку суспільства вважав «освіту і багатство» [2, с. ІV], тобто ідеї, позитивні знання, господарство, яке у нього відіграє підрядну щодо ідей роль. Певного значення він надавав і явищам, породженим системою політичного управління.

Після Кримської війни (1853—1856) в умовах остаточної консолідації болгарської нації і назрівання буржуазно-демократичної національно-визвольної революції інтерес до історичних знань особливо зростає. З'являється багато активних шануваль-

ників історії (Г. Кристенів, П. Р. Славейков, С. Захарієв, брати Міладінови, В. Чолаков, Х. Даскалов, Т. Бурмов, І. Богоров та інші); виникають перші музейні зібрання (у Свіштові і Ломі — 1856 р., Шумені — 1857 р. тощо); робляться спроби заснування наукових товариств (1844, 1856, 1859—1860, 1864, 1867 роки), які завершилися створенням Болгарського книжкового товариства в Браїлові (1869) на чолі з М. Дріновим. Робиться чимало у справі подолання провіденціалістських поглядів як у свідомості народу шляхом відвернення його від фанаріотського духовенства (сюди, зокрема, сягають корні атеїзму болгар), так і серед переважної частини інтелігенції. Провіденціалізм у його традиційній, успадкованій від попередніх століть формі загалом був подоланий. У середовищі ліберальної інтелігенції його змінили типові для того часу об'єктивно-ідеалістичні, еkleктичні буржуазні системи французького, німецького і російського походження, використовувані як теоретична основа для просвітительської і еволюціоністської ідеології (В. Хаджистоянов-Берон, Л. Йовчев, М. Балабанов та інші) [15, с. 256, і наст.]. Виникає і розвивається революційно-демократична історична думка.

Серед численних аматорів історичних пошуків після Кримської війни з'являються перші професійні історики — представники академічної історичної науки. Вони формуються переважно під впливом російської історичної науки.

Ерудованим і талановитим істориком, автором близько 60 досліджень, присвячених проблемам середньовіччя і нової історії Болгарії, інших балканських країн і Центральної Європи був Спиридон Палаузов (1818—1872) [9]. Як учений він сформувався під впливом Гейдельберзької історичної школи Ф. Шльосера (навчався в Гейдельбергу, Бонні і Мюнхені) і російської славістики в особі О. Бодянського і І. Срезневського, у яких спеціалізувався в 1844—1852 рр. За працю «Вік болгарського царя Симеона» отримав звання магістра слов'янської філології. Демократ за переконаннями, Палаузов підтримував особисті контакти з Некрасовим, Писаревим, Чернишевським та Добролюбовим і сприяв визвольній боротьбі болгарського народу. В історії ж болгарсько-українських взаємин він відомий як палкий прихильник творчості Тараса Шевченка [12, с. 120—122].

Для праць Палаузова характерні критичний підхід до джерел та історіографічної спадщини і концептуальність при осмисленні досліджуваних питань. Свої погляди на історичний процес він будує на буржуазній об'єктивно-ідеалістичній філософській основі. Особливого значення Палаузов надавав ролі суспільної свідомості, ідеям і освіті, а не «вишуканій світській освіченості» [9, т. 1, с. 505]. Він стверджував, що в середньовіччі важливу роль відігравали саме ті історичні особи, які сприяли утвердженню прогресивних явищ. Інший важливий момент у поясненні історичних процесів полягає у розумінні їх

як ланцюга причинно-наслідкових змін, як процесу, що його слід розглядати через призму історизму. Розвиток, за Палаузовим, — це переважно еволюція різних форм політичної організації, суспільної свідомості і культурно-освітнього життя. Незадовго до смерті Палаузов сприйняв деякі ідеї позитивізму.

Позитивістська методологія і теорія історії відіграли певне значення в творчості Маріна Дрінова (1838—1906). Вихованець Московського університету, він після п'ятирічного стажування в Західній Європі протягом 30 років керував кафедрою слов'янознавства при Харківському університеті, де склалась ціла школа його послідовників (М. Халанський, А. Кадлубовський, Е. Редін, М. Державін, Г. Попруженко, В. Златарський та інші). Дрінов — автор десятків публікацій з проблем середньовічної болгарської та балканської історії [7, т. 1, с. 35—42].

Як філософське вчення позитивізм, за визначенням В. І. Леніна, «гідна прещирства партія середини в філософії, яка плутає в кожному окремому питанні матеріалістичний і ідеалістичний напрями» [1, т. 18, с. 334]. У розвинутих капіталістичних країнах поширення позитивізму було звичайно пов'язане з спробами використання успіхів природознавства і точних наук для дослідження суспільних явищ. У відсталих країнах його використовували головним чином як засіб боротьби з реакційними ідейними течіями для утвердження капіталістичних відносин і формування нової ідеології.

Аналіз праць Дрінова переконує в тому, що позитивістська методологія і теорія використані ним для об'єктивного відтворення минулого і захисту історичної істини, покликаної розвивати прогресивні традиції російської славістики і служити болгарському народові в його визвольній боротьбі.

Значний внесок у методологічну перебудову болгарської історіографії доби Відродження здійснили революційні демократи Г. С. Раковський, Л. Каравелов і Х. Ботев.

Проблемами історії протягом всього свого бурхливого життя постійно цікавився Георгій Сава Раковський (1821—1867), приділяючи багато уваги виявленню і публікації історичних джерел. Людство, за Раковським, розвивається поступально і цей розвиток проходить під впливом різних факторів — природного середовища, рівня суспільного виробництва, способу володіння джерелами матеріальних благ і їх розподілу, боротьби між привілейованими і знедоленими, багатими і експлуатованими [10, с. 544—545; 3, с. 388; 8, 1860, 29.IX., 12.X]. Боротьба трудящих за свободу і рівноправність веде до «перетворення», тобто до революції [10, с. 543—544; 5, 1864, I.V]. Вказуючи на роль класової боротьби у суспільному розвитку, Раковський неодноразово підкреслював, що народні маси є головним творцем історії. Він розумів соціальні функції освіти і величезне значення революційних ідей для організації боротьби народних мас [10, с. 191; 3, с. 571; 6, 1857, 17.VI]. Неабияке значення, на його думку, мають народні традиції і національ-

ний характер, які слід враховувати при вивченні історії. Він пише «народні книги» з врахуванням даних політичного, економічного і культурного життя, етнографії, фольклору і мовознавства, найчастіше використовуючи при цьому порівняльно-історичний аналіз.

Деяких західноєвропейських позитивістських впливів зазнав Любен Каравелов (1834—1879), але його погляди складались головним чином у колі російської демократичної та революційної інтелігенції. У дослідженнях з історії і сучасного йому суспільства послідовно проявляються його матеріалістичні переконання [15, с. 397—416; 13; 14]. Л. Каравелов поділяє думку, що суспільство поступальне в своєму розвитку, який ґрунтується на причинно-наслідковій основі і має закономірний характер. Одними з основних факторів суспільного розвитку, на його думку, є економічні умови, виробництво, розподіл матеріальних благ і організація праці. Економічні відносини визначають соціальну структуру, а ця остання — політичне життя, у сфері якого знаходяться важливі чинники історичного процесу. Л. Каравелов підкреслює роль класової боротьби як фактора стрибкоподібного розвитку, роль революційних ідей і демократичної освіти для народних мас — творця історії.

Особливе місце в розвитку революційно-демократичної історичної думки займає Христо Ботев (1848—1876). Ознайомлений із ідеями болгарських і російських революційних демократів, утопічного і дрібнобуржуазного соціалізму, Ботев стояв на позиціях матеріалізму в поясненні суспільних явищ, визнавав їх об'єктивний характер. В основі суспільного життя, за його переконанням, лежить трудова діяльність людей [4, т. 1, с. 330], соціальне становище і спосіб мислення яких зумовлені дією економічних чинників; суспільний розвиток має закономірний характер і відбувається еволюційним і революційним шляхами. Ботев наголошував, що «народна революція, радикальний переворот... є тріумфальними арками для всіх народів» [4, т. 1, с. 276], що народні маси — творці історії, а класова боротьба — рушійна сила розвитку. Важливе значення мають також революційні ідеї та наукові знання, політичні системи, історичні традиції і специфіка народного побуту і культури загалом. Цінні думки Ботева висловив і з деяких гносеологічних питань. Він вважав, що об'єктивна дійсність пізнавальна, пізнання — це процес, який відбувається відповідно до природи об'єктів вивчення; наші знання відносні і критерієм їх істинності є об'єктивна реальність [4, т. 1, с. 287, 318, 351]. Встановлення історичної істини, за Ботевим, можливе в результаті аналізу відомих фактів з економічних, соціальних, ідеологічних відносин і культурного життя у зв'язку з народною психологією.

Історичні погляди революційних демократів набули великого суспільного резонансу і мали неабияке значення для розвитку болгарської історіографії.

Огляд важливих моментів у методологічній перебудові бол-

гарської історіографії в період Відродження дає змогу визначити три основних етапи у її розвитку.

Початковий етап охоплює період з перших десятиріч XVIII ст. по 20-ті роки XIX ст. Він характеризується боротьбою з провіденціалізмом у розумінні суспільних процесів, поширенням раціоналістично-просвітительських ідей. Ці ідеї спочатку переважно засвоювали болгарські емігрантські осередки, і звідти вони пізніше проникали в Болгарію.

Другий етап припадає на 30-50-ті роки XIX ст. Провіденціалізм у його традиційній формі було подолано, в історичній думці запанували різні буржуазно-ідеалістичні погляди.

Заключний етап охоплює 60-70-ті роки XIX ст. Історіографічний процес інтенсифікується, стає багатограннішим. В осмисленні минулого вирізняються два основних напрями: буржуазний об'єктивно-ідеалістичний і матеріалістичний. Відмінною рисою цього часу був також еkleктизм у методології.

Методологічна перебудова болгарської історіографії в епоху Відродження створила філософські і теоретичні передумови для остаточного становлення вітчизняної історичної науки після визволення Болгарії від турецького ярма російськими військами.

Список літератури: 1. *Ленін В. І.* Повне зібрання творів. 2. *Априлов В.* Дневника новоболгарского образования. — Одесса, 1841. 3. Архив на Г. С. Раковски, т. 1. — София, 1952. 4. *Ботев Х.* Сочинения, т. 1—2. — София, 1949—1950. 5. *Бъдущност.* — Букурещ, 1864. 6. *Българска дневница.* — Нови Сад, 1857. 7. *Дринов М.* Избрани съчинения, т. 1—2. — София, 1971. 8. *Дунавски лебед.* — Белград, 1860—1861. 9. *Палаузов С.* Избрани трудове, т. 1. — София, 1974. 10. *Раковски Г. С.* Избрани съчинения. — София, 1967. 11. *Софроний Врачанский: Жизнеописание.* — Л., 1976. 12. *Борodin Б. С.* Т. Г. Шевченко і царська цензура. — К., 1969. 13. *Воробьев Л. Ф.* Философские и социологические воззрения Любена Каравелова. — М., 1962. 14. *Ерихонов Л. С.* Любен Каравелов в журнале «Знание» (1875—1878). — В кн.: Известия на института за история, т. 16—17. София, 1966. 15. *История на философската мисъл в България, т. 1.* — София, 1970. 16. *Робинзон А. Н.* Историография славянского возрождения и Паисий Хилендарский. — М., 1963. 17. *Тодоров Г.* Историческите възгледи на Паисий Хилендарски. — В кн.: Известия на института за история, кн. XX. София, 1968. 18. *Тринадесет века България: Историческая библиография.* — София, 1980.

Краткое содержание

Статья содержит обзор истории методологической перестройки болгарской возрожденческой историографии. Автор делит этот процесс на три этапа: 1) первые десятилетия XVIII в. — 20-е годы XIX в.; 2) 30—50-е годы XIX в.; 3) 60—70-е годы XIX в. Перестройка привела к преодолению провиденциалистических и усвоению позитивистских и материалистических взглядов на исторический процесс и подготовила фундамент для окончательного становления болгарской исторической науки после освобождения страны от турецкого ига.

Стаття надійшла до редколегії
4 квітня 1981 р.

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ

---

*Л. П. ЛАПТЄВА, проф.,
Московський університет*

КОРЕСПОНДЕНЦІЯ РОСІЙСЬКИХ СЛАВІСТІВ З ЧЕСЬКИМ УЧЕНИМ А. ПАТЕРОЮ (60-ті РОКИ ХІХ СТ.—1912 Р.)

У літературному архіві пам'яток національної писемності (Literární Archiv Památníků Národního Písemnictví) у Празі зберігається близько двох тисяч листів російських кореспондентів чеському вченому Адольфу Патері [4]. Вони належать приблизно 270 особам і хронологічно охоплюють більш ніж піввіковий період (1860—1912 рр.).

А. Патера з 60-х років ХІХ ст. по 1903 р. був «бібліотекарем» Чеського Національного музею, тобто по суті хранителем книг і рукописів. Він народився в 1836 р. в сім'ї селянина. Закінчивши філософський факультет (філологічне відділення Празького університету), він почав займатися славістикою, писав для наукового словника Ф. Л. Рігера статті з літератури лужицьких сербів та інших слов'янських народів. Згодом переключився на богемістику і здобув собі великий авторитет завдяки розшукам, вивченню і виданню пам'яток давньочеської писемності і літератури. Учений ознайомився з фондами ряду бібліотек Чехії, Моравії, Сілезії, Саксонії, Угорщини і Пруссії, відшукуючи чеські писемні пам'ятки і при цьому виявив книги, фрагменти їх, чеські приписки в іншомовних творах. Уривки чеських творів він нерідко знаходив навіть на палітурках старих рукописів та книг. А. Патера опублікував багато недоступних нині дослідникам текстів, ряд уже відомих раніше манускриптів. Протягом останньої третини ХІХ ст. мало який номер «Часопису» Чеського музею виходив у світ без праць А. Патери. Правда, транскрипція текстів була в нього помилковою, мовні зауваження часто необгрунтовані, але зроблені ним описи манускриптів, висновки про їх походження і історію мають важливе значення для науки. В палеографічному відношенні публікації А. Патери точні; своїми виданнями він зберіг для нащадків багато мовних пам'яток. Член Чеської Академії наук і мистецтв, А. Патера опублікував також листи Б. Бальбіна, проповіді Яна Гуса, листи Й. Добровського (у 2-х т.) і Я. А. Коменського.

Серед російських учених ім'я А. Патери було дуже попу-

лярним. Значною мірою ця популярність зумовлювалась його посадою в Національному музеї, який був центром не тільки національного руху, а й слов'янських досліджень у Центральній Європі. Музей об'єднував навколо себе чеських, російських та інших слов'янських учених. Крім того, і це не менш важливо, особисті якості А. Патери — його надзвичайна щирість, люб'язність, привітність, готовність допомогти — притягували до нього людей. Патера сприяв кільком поколінням російських славістів у розшуках джерел і літератури, давав їм рекомендації до чеських і інших слов'янських учених, повідомляв про новинки наукової літератури, знайомив з історичними і культурними пам'ятками. За допомогою до нього звертались не тільки російські вчені, а й літератори, музиканти, художники і взагалі найрізноманітніші мандрівники, які приїжджали знайомитись з Прагою і Чехією і мали при собі рекомендаційні листи. Мало хто з росіян, що відвідували Прагу в останні чотири десятиріччя минулого століття, не користувався допомогою і порадами А. Патери. У 1903 р. на честь 50-річчя наукової діяльності видатного славіста російські вчені виразили йому свою вдячність за «дружнє сприяння і освічену допомогу в заняттях в музеї і інших чеських сховищах» і подарували фотоальбом з автографами всіх російських славістів — сучасників Патери (всього 57 підписів) [2]. Наукові заслуги А. Патери були високо оцінені в Росії — його обрано почесним доктором слов'янської філології Київського університету [3, арк. 5] і членом-кореспондентом Академії наук по відділенню російської мови і словесності [1, ф. оп. 1а — 1879 р., од. зб. 12в, § 56].

Величезна російська кореспонденція А. Патери має, звичайно, неоднакову цінність. Значна кількість листів не несе жодної наукової інформації. У них — вираження вдячності за прийом і люб'язну допомогу, поздоровлення з святом, розповідь про побутові подробиці життя тієї чи іншої особи тощо.

Серед авторів листів славісти становлять меншість, зате писали вони багато протягом тривалого часу, так що саме їхня кореспонденція є найбільшою частиною епістолярної спадщини чеського вченого. З деякими російськими славістами Патера листувався десятиліттями. Так, А. С. Будильович написав Патері у 1873—1902 рр. 57 листів, К. Я. Грот у 1876—1907 рр. — 43, О. О. Кочубинський у 1868—1899 рр. — 41, О. О. Котляревський у 1867—1875 рр. — 30, В. І. Ламанський у 1862—1907 рр. — 48, Н. О. Попов у 1863—1887 рр. — 34, І. С. Пальмов у 1882—1912 рр. — 37 тощо.

Найбільша кількість листів — 158 — належить відомому казанському славісту М. М. Петровському, який листувався з Патерою 40 років (з 1865 по 1905 рр.).

Які ж відомості можна почерпнути з цього величезного матеріалу? Перш за все, листи Патері свідчать про те, що російська славістика з 60-х років ХІХ ст. вступає в період інтенсивного розвитку, що з цього часу починається її новий історич-

ний етап. Для наочності можна порівняти російську кореспонденцію П. Й. Шафарика в другій третині XIX ст. (до 1861 р.) з листами російських діячів до А. Патери. Таке порівняння, на наш погляд, правомірне, оскільки і Шафарик і Патера — кожен у свою епоху — ніби фокусували російські зв'язки з Чехією. Порівняння показує, що кількість кореспондентів Патери в 3-4 рази перевищує кількість осіб, що писали з Росії Шафарикові. Видавець листів з Росії до Шафарика В. А. Францев налічив 45 російських кореспондентів чеського вченого, серед них тих, що цікавляться питаннями славістики, майже половина. З Патерою ж листувались близько 60 російських славістів. На це співвідношення етап збереження в архівах кореспонденції Шафарика не впливає: збереженість літературної спадщини обох вчених однаково добра. Крім того, як вказував В. А. Францев, він зібрав всі або майже всі листи росіян до Шафарика. Напевно після виходу в світ видання Францева — в 1928 р. особливо суттєвих відкриттів у цій області зроблено не було. Що ж стосується кореспонденції Патери, то вона вивчена значно менше і піддана лише первісній архівній обробці. В єдиному покажчику, призначеному для службового користування, є, як вдалося встановити, суттєві пропуски. Повний облік кореспонденції, мабуть, збільшить кількість листів росіян до А. Патери.

Звичайно, російська кореспонденція А. Патери тільки відображає історично зумовлену активізацію славістичних досліджень у Росії. Новий етап розвитку російської славістики починається якраз у 60-ті роки XIX ст. з ряду об'єктивних причин. Ліберальні реформи 60-х років призвели до пожвавлення суспільного життя, зміни системи вищої освіти і шкільного навчання. Статут 1863 р. вводив в університетах Росії слов'янські кафедри, в тому числі кафедру слов'янського права, поряд з кафедрами слов'янської філології. Відкриваються нові університети — Новоросійський, Варшавський; засновуються кафедри слов'янської церковної історії в духовних академіях. З'являються численні вчені товариства — історичні, філологічні, археологічні та інші, розширюється коло наукових видань. Університетський статут зобов'язує при підготовці до професорського звання проходити дво-трирічне навчання за кордоном. Усі ці та ряд інших факторів зумовили піднесення російського слов'янознавства, рівень якого неухильно підвищується (звичайно, в рамках буржуазної науки). На кінець XIX — початок XX ст. Росія стала центром слов'янських досліджень, що і було констатовано на так званому Попередньому з'їзді російських славістів у 1903 р.

За кореспонденцією Патери можна простежити, як проходила за кордоном підготовка кадрів російських славістів. У XIX ст. практично кожний молодий славіст обов'язково працював у Празі, а нерідко і починав з неї своє стажування, оскільки саме тут знаходилась найбагатша бібліотека слов'янських книг і рукописів. Патера як хранитель бібліотеки забезпечував майбут-

нього вченого необхідними матеріалами, консультував з наукових та організаційних питань, надавав палеографічну допомогу, інформував про наявність і характер джерел та літератури в інших сховищах.

Тут доречно відзначити одну важливу деталь. Між першими російськими славістами — В. І. Григоровичем, О. М. Бодяньським, І. І. Срезневським, П. І. Прейсом, з одного боку, і другим-третьім поколінням російських славістів — з другого, була істотна різниця у ставленні до зарубіжних авторитетів. Перші славісти були учнями — у повному розумінні цього слова — Шафарика, Ганки та ін. Звичайно, і перше покоління виявляло певну самостійність, але авторитет наставників був для нього найчастіше безперечним. Наступні ж покоління вже встигли одержати ґрунтовну підготовку до виїзду за кордон, звільнились від романтичних ілюзій у погляді на слов'ян і володіли ґрунтовними знаннями, щоб ставити під сумнів теорії закордонних учених. Тому між російськими славістами другого і третього поколінь, з одного боку, та їх зарубіжними колегами — з другого, встановились відносини рівноправності. Російські славісти нерідко вставляли своє вагоме слово в судження європейських учених. Допомога ж чеських колег почала носити в основному організаційно-керівний характер. І все ж вона була досить дієвою, без неї російським ученим не вдалося б написати цілого ряду важливих праць.

Один із прикладів співробітництва А. Патери з російськими вченими — перебування в Празі Ю. С. Анненкова. Цей учень В. І. Ламанського, проходячи магістратуру з слов'янської філології на початку 70-х років, старанно вивчав у Празі чеські і латинські рукописи XV—XVI ст., мав намір написати дослідження про Петра Хельчицького. Під час своїх занять Ю. С. Анненков зробив ряд відкриттів, повідомлення про які публікував у «Часописі» Чеського національного музею. Патера вказав Анненкову на наявність рукописів Хельчицького в Оломоуці, і Анненков виїхав туди з метою їх вивчення. У вересні 1875 р. він писав Патері: «В Оломоуці я встиг зробити все, що хотів: перевірився в точності пражського списка, зробив невеликий знімок і зібрав подробиці, що стосуються опису рукопису. Постараюсь якомога швидше надрукувати декілька примірників цього знімку і надіслати Вам разом з описом для поповнення музейного списка» (лист від 14/26 вересня 1875 р.). У 1882 р. А. Патера і Ю. С. Анненков разом опублікували в «Часописі» статтю про знайдений рукопис Хельчицького.

Ю. С. Анненков був у Празі 8 разів. Він переписав знаменитий твір Хельчицького «Суть віри» і підготував його до видання. Коректуру чеського тексту проглянув відомий знавець давньочеської мови проф. М. Гаттала — цей факт неодноразово згадується в листах Анненкова до Патери.

Про характер зв'язків Патери з російськими вченими дізнаємося і з кореспонденції І. С. Пальмова. Будучи магістрантом

Петербурзької духовної академії, він у 1882 р. багато місяців провів у бібліотеці Чеського національного музею за рукописами і книгами. І потім, готуючи докторську дисертацію про чеських братів, І. С. Пальмов незмінно користувався допомогою А. Патери та інших чеських учених. У листі від 26 липня (8 серпня) 1902 р. Пальмов відзначає: «Живу я за кордоном серед слов'ян більше двох місяців і жадаю бачити не стільки Прагу, скільки Ваш і частково мій незабутній музей, де я разом з Вами проводив стільки приємних днів і місяців. Я маю намір провести в Празі чи її околицях решту своїх канікул з метою поповнити в музеї свої науково-літературні студії з історії чеських братів. Отже, мені потрібні деякі рукописи Музею (Братського архіву), Земського архіву та ін., як і деякі... друковані видання, яких у мене немає під рукою в Росії. Крім того, мені потрібен ще один рукопис Будишинської міської бібліотеки (Мартіна Лупача). Можливо, я зможу ознайомитись у Празі з цим досить цікавим для мене рукописом. Але без Вашої допомоги в мене немає надії досягти бажаного, а Ваше сприяння вже стільки разів відчиняло для мене двері, навіть щільно зачинені». Подібні відомості трапляються в листах у великій кількості стосовно різних славістів.

Для історії російської славістики важливим є питання про ставлення російських учених до актуальних проблем європейського слов'язознавства, і відомості про це широко представлені в російській кореспонденції Патери. Обговорювалось, наприклад, питання про достовірність знаменитих Краледворського та Зеленогорського рукописів (РКЗ). Як відомо, суперечки про них пройшли кілька етапів. Вони відобразились у листах до Патери таких вчених, як І. Срезневський, В. Ламанський, В. Макушев. У дискусії про РКЗ чеські вчені поділились на два табори — критиків достовірності та її захисників. Серед прихильників достовірності РКЗ були такі корифеї, як Ф. Палацький та П. Шафарик, пізніше рукописи захищали М. Гаттала, брати К. і Г. Іречки та багато інших. Противники достовірності А. В. Шембера, Я. Гебауер та деякі інші вчені змушені були відбивати атаки майже всіх представників чеської науки різних напрямів (і не тільки науки). Становище змінилося лише у 80-ті роки XIX ст., коли проф. Т. Г. Масарик почав видавати журнал «Ateneum», що об'єднав противників достовірності РКЗ, в тому числі знаменитого чеського історика Я. Голла. А. Патера вірив у достовірність Краледворського рукопису (РК) і не хотів виступати з його критикою. Лише в 1877 р. він опублікував свій доказ підробки чеських глос у латинському середньовічному словнику «Матер верборум» і таким чином об'єктивно став на їхній бік.

Більшість російських славістів були прихильниками достовірності рукописів, і лише декілька з них схилилися до критиків. Це знайшло яскраве відображення у листах до А. Патери. Особливо детально писав з цього питання до А. Патери І. І. Срез-

невський, який торкався, в першу чергу, фальсифікації глос у «Матер верборум». Російський славист вітав працю Патери про глоси, запропонував надрукувати цей твір у «Записках Академії наук». Згодом він отримав від Патери дозвіл прочитати дослідження на засіданні Відділення російської мови та словесності Академії. Незабаром Срезневський опублікував працю, зробив її аналіз і визнав аргументи Патери переконливими. І. І. Срезневський не згодився лише з тим, що підробки зроблено в XIX ст., — він припускав, що глоси могли бути приписані ще в давнину.

На противагу Срезневському, В. В. Макушев визнав аргументи Патери переконливими в усіх відношеннях і висловив ряд критичних зауважень з приводу позиції І. І. Срезневського, свого вчителя, який не тільки заперечував думку про фальсифікацію глос в «Матер верборум» в XIX ст., а й без будь-яких наукових підстав відстоював достовірність Зеленогорського рукопису.

Питання про достовірність РКЗ порушувалося і в листах В. І. Ламанського. В 1879—1880 рр. цей російський славист у «Журнале министерства народного просвещения» виступив з серією статей «Найновіші пам'ятки давньочеської мови». У них автор ставив за мету спростувати тезу про давність РКЗ. Серія статей не була закінчена, але й те, що було опубліковано, за обсягом становить цілу книгу. Весь необхідний матеріал В. І. Ламанський отримав від А. Патери. 14 листопада 1878 р. російський учений писав чеському колезі: «Дорогий мій Адольфе Йосиповичу! Ось уже кілька місяців я весь поринув у давньочеську словесність. Тільки про неї і думаю, тільки нею й охоплений і часто зайнятий на добу по 12—14 годин. Після «Матер верборум» я писатиму і про Суд Любуші (тобто Зеленогорський рукопис. — Л. Л.) та про Краледворський рукопис і потребу Вашої допомоги. У мене тут багато чого немає під рукою. Так, мені б потрібно мати статті «Тагесботе» про Ганку, брошуру про процес Ганки; не маю статей Светозора і Брандля. А чи можна нарешті фотографувати глоси св. Іоанна?».

Далі В. Ламанський запитує Патеру, в яких пам'ятках вперше трапляється той чи інший вираз, просить пошукати в празьких антикварів літературу, яка могла б бути корисною при висвітленні ряду питань. Увесь лист свідчить про те, що Ламанський збирав аргументовані докази проти достовірності РКЗ. З листів видно, що в даному випадку російському вченому важливо перш за все встановити наукову істину. Він пише Патері: «Будьте впевнені і не бійтесь за мене, що я йду заодно з німцями чи австрійцями в питанні про достовірність Ваших пам'яток. Я встаю зовсім на другу точку зору, пишу як слов'янин, як писав би чех, властенець, що впевнився в недостовірності цих дорогоцінностей. Я розумію, від чого повинно бути боляче таким старикам, як Палацький, Шафарик, Челаковський, Юнг-

манн. Але мені здаються смішними і часто огидними найновіші поборники — Іречки, Тіфтрунки, Гаттали, Вртятки. Небеский — людина поважна, але і він говорить великі дурниці. Те саме й Гануш».

А. Патера задовольняв прохання Ламанського (хоча і не завжди оперативно — Ламанському неодноразово доводилось їх повторювати). — Про надану допомогу свідчать листи-відповіді А. Патери [1, ф. 35 (Ламанський), оп. 1, од. зб. 1074], в яких пояснюються не тільки ті чи інші питання, а й цілі списки літератури, надіслані Ламанському. Можна з впевненістю сказати, що Ламанський своєю ерудицією в проблемі рукописів, яка сьогодні справляє велике враження, багато в чому завдячує А. Патері.

У кореспонденції Патери дуже багато листів, у яких відбилися політичні погляди російських славістів. Перебуваючи у Празі, вони, зрозуміло, не тільки займалися вивченням книг і рукописів, а й жваво цікавились сучасною політичною ситуацією. На першому місці, звичайно, стояли питання про становище слов'ян. Працюючи в Чехії, російські славісти, як правило, спілкувались з ученими, політичними діячами, публіцистами певної політичної орієнтації. У листуванні це відобразилось у формі згадок тих осіб, з якими контактувати російські славісти. Після повернення в Росію вони часто висловлювались — в кореспонденції чи пресі — з того чи іншого питання, пов'язаного зі становищем слов'ян.

Характер і форма суджень славіста — від його політичних поглядів, від його заінтересованості політикою. Ламанський, наприклад, висловлювався з політичних питань майже в кожному листі до Патери. Він виражав свою думку прямолінійно, без дипломатичних замовчувань, інколи досить різко. Так, у 1862 р., познайомившись з деякими словацькими діячами, він писав Патері: «Так, батеньку; не в гнів буде сказано, місцеві словаки... значно більше від вас, чехів, пройняті духом слов'янським! Смійтесь, сваріть словаків, але можу вас запевнити, що вони краще за чеських вождів розуміють усі завдання науки і життя слов'янського».

В іншому тоні писав В. Макушев. Він не обговорював з Патерою політичних питань, не звинувачував його в жодних «упередженостях». Його статті, опубліковані у російських газетах, пройняті різко вираженою політичною тенденцією. Він просив Патеру надсилати відгуки на ці статті. Так, у 1873 р. Макушев писав: «Ви прочитали вже в № 88 «Голосу» мою статтю про польських слов'янофілів? Я хотів би знати відгуки іноземних і слов'янських газет, переважно польських і тому уклінно прошу Вас придбати для мене ті номери, в яких буде йти мова про мою статтю, і вислати мені». А через декілька місяців Макушев запитував: «Як ви поставились до моєї відповіді Палацькому, і що у Вас говорять про нього чесні слов'яни? Я чув, що «Покрон» надрукував з цього приводу статтю проти мене.

Чи не можна дістати її? Тепер друкується моя поширена стаття про чехів, а за нею послідує стаття про словаків».

Якщо Ламанський і Макушев проявляли активний інтерес до політики і висловлювали свої політичні погляди, Ю. С. Анненков, навпаки, тримався осторонь політики. У 1878 р. він писав: «Про політичні і Ваші внутрішні справи я взнаю з газет». Пізніше він взагалі висловив невдоволення з приводу зацікавлення вчених політикою; у 1880 р. в одному з листів він пише: «Тепер у нас у Петербурзі живе В. В. Макушев, з яким я бачусь мало не кожний день. Він клопочеться про відрядження за кордон... в очікуванні дозволу виїхати він пописує статті в петербурзьку газету «Берег», де підбурює поляків, не знаю, для чого цією справою займаються наші вчені».

Наведені приклади показують, що до пекучих питань сучасності російські славісти підходили з різних позицій: слов'янофільської, як Ламанський: урядової, як Макушев, чи з позицій невтручання у політику, як Анненков. Однак майже всіх російських славістів об'єднує одна риса: політична поміркованість. Дореволюційні російські славісти здебільшого були лібералами різних відтінків. Деякі з них належали до консервативного табору, одиниці були реакціонерами, дехто — демократами буржуазного напрямку, але жоден з них не був революціонером. У російській кореспонденції Патери можна знайти засудження політики Бісмарка, критику порядку в Австрії, неприйняття політичної лінії Палацького-Рігера та інших партійних поглядів, звинувачення в невдячності і підступності урядів південнослов'янських незалежних держав та ін. Разом з тим у кореспонденції немає висловлювань, спрямованих проти внутрішніх порядків у Росії. Тільки в адресу цензури російські кореспонденти Патери дозволяли собі окремі іронічні зауваження, інколи просто констатацію фактів типу: «У нас заборонені галицькі і познанські газети». Мабуть, для більшості славістів російські порядки були прийнятні, а якщо вони й мали якісь претензії до суспільного ладу, то єдино можливим шляхом до їх вирішення вважали тільки мирний шлях. Більшість славістів Росії досить стримано, якщо не вороже зустріли революцію 1905—1907 рр. у Росії, що також відображено в кореспонденції. У 1905 р. І. С. Пальмов писав Патері: «Нещаслива для Росії російсько-японська війна, а після ганебного миру внутрішня смута, яка наступила в нас, і дотепер не затихає. Живемо і сумуємо. Сумують, звичайно, російські патріоти, але радіють всі інородці, яким допомагають нищити тисячолітнє творіння Росії божевільні сини її, що втратили російський розум і народне патріотичне почуття. Що буде з моєю вітчизною — важко поки що сказати. Від горя і сліз не можу працювати...» А на початку 1906 р. цей же Пальмов пише: «В нас тепер незліченні комісії, членом яких є і я. Весь час поглинається цими безрезультатними сидіннями. Готуємось до державної думи... За прикладом Західної Європи проводиться діяльна агітація і

в нас. Пристрасті політичних партій розгораються понад міру. Дочекались, нарешті, парламентаризму і ми, проблематичні його блага приховані в темряві прийдешніх часів». Отже, і куца буржуазна демократія здавалась Пальмову зайвою.

Як бачимо, відомості про політичні погляди російських славістів, які містяться в листах до Патери, підтверджують думку про очевидну поміркованість більшості з них. Але ці ж листи суттєво збагачують наші знання про погляди тих осіб, які не висловлювались у політичних питаннях відкрито. Таким чином, проаналізована кореспонденція дає уявлення про ідеологічну платформу російського слов'янознавства другої половини минулого і перших років теперішнього століття.

Листування російських учених з Патерою є першокласним джерелом для з'ясування «матеріальної бази» російського слов'янознавства, під якою слід розуміти літературні та архівні фонди, а також їх поповнення шляхом обміну літературою та інформацією. В другій половині XIX ст., коли не існувало упорядкованого міжнародного книгообміну, коли в Росії ще не ввійшло в практику регулярне співробітництво між бібліотеками, науковими товариствами, видавництвами, а зв'язки мали ще спорадичний і навіть випадковий характер, контакти між ученими були основним джерелом одержання необхідної літератури. Патера вислав книги практично всім, хто цього потребував. Вже згадувалось про цілі списки книг, які висилались Патерою на адресу Ламанського. Аналогічні дані існують і про пересилку літератури І. І. Срезневському. Особливо багато відомостей про обмін літературою в листуванні Патери і М. Ф. Раєвського — протоієрея, священника російської посольської церкви у Відні. Через нього переходила значна частина всієї літератури для російських славістів. Патера допомагав російським ученим у придбанні книг безпосередньо під час їх перебування у Празі, пересилав літературу з okazією, інколи поштою. Зрештою останній спосіб був найбільш незручним — книги затримувались у цензурі, пропадали на митницях. Згідно з відомостями, почерпнутими з листів, послугами Патери в придбанні книг користувались професори всіх російських університетів, де викладалось слов'янознавство, більшість наукових товариств Росії, всі слов'янські благодійні товариства, багато приватних осіб. Саме до Патери звертались звичайно всі, хто цікавився літературою про слов'ян. Інколи пропонувався і обмін літературою. Так, 29 грудня 1873 р. голова Київського слов'янського благодійного комітету Н. Рігельман просить Патеру оформити для читальні підписку журналів «Светозор» і «Освета». Він писав: «Оскільки наші книготорговці не мають прямих відносин з Прагою, прошу Вас як людину, люб'язність якої я відчув у повній мірі, вказати мені на спосіб, як влаштувати так, щоб ми змогли отримувати згадані видання своєчасно і справно». В 1874 р. Рігельман, як бачимо з його листів, «з задоволенням дізнався, що Матица Чеська визначила прислати Київському

слов'янському комітету свої видання». «З нашої сторони, — продовжував Рігельман, — ми готові постачати бібліотеку Матиці або Музею (Чеського. — *Л. Л.*) київськими виданнями».

Подібних висловлювань у листах російських кореспондентів безліч. Можна без перебільшення сказати, що всі славісти, які листувалися з Патерою, просили його про пересилку чеських книг, газет, журналів, старих і нових видань тощо. Переважну більшість цих просьб Патера виконував.

Необхідно підкреслити, що обмін літературою був взаємний. У кореспонденції є також списки літератури, яку російські вчені надсилали Патері. Фактично Чеський музей саме через свого бібліотекаря отримував всі російські видання славистичного профілю. Бібліотека слов'янських книг у Чеському музеї була однією з найбагатших у Європі, що значною мірою було застругою російських славістів і Патери.

У листах російських учених до Патери містяться і велика наукова інформація: про нові книги і журнали, про засідання наукових товариств і університетські акти, про диспути і реферати, про з'їзди, експедиції й багато інших заходів, сукупність яких і створювала ту наукову атмосферу, в якій розвивалось російське слов'янознавство.

У вивченні ряду аспектів історії російської славистики російська кореспонденція А. Патери є одним із основних, а деколи і основним джерелом. Це стосується, зокрема, вивчення російсько-чеських наукових і літературних зв'язків другої половини ХІХ ст. в галузі славистики. В основному з цієї кореспонденції ми дізнаємось про обсяг і зміст наукової інформації, яку російські славісти отримували з Австрії і особливо з Чехії. Проаналізована кореспонденція є важливим доповненням до інших джерел при вивченні питання про підготовку російських славістів за кордоном. Офіційні звіти, які надсилали у міністерство стажисти-стипендіати, часто характеризуються казенною формою і змістом, однобічністю, надмірним лаконізмом. Та й взагалі не всі славісти, які працювали за кордоном, були зобов'язані надсилати звіти. Тому кореспонденція Патери доповнює дописи університетських стипендіатів міністерству і є унікальним джерелом відомостей про заняття інших вчених. Єдині в своєму роді відомості про роботу, наприклад, В. В. Стасова в Празі містять його листи, з котрих видно, як цей видатний мистецтвознавець збирав матеріал для свого альбому слов'янського орнаменту.

Дуже важлива російська кореспонденція Патери і для характеристики політичних поглядів російських славістів, а також політичної і наукової атмосфери, в якій розвивалось російське слов'янознавство. Отже, листи російських учених до Патери повинні зайняти важливе місце в джерельній базі вітчизняного слов'янознавства досить плідного періоду його розвитку.

Список літератури: 1. Архів Академії наук у Ленінграді. 2. Державна Публічна бібліотека в Ленінграді, відділ рукописів, ф. 818 (Флоринський),

од. зб. 4. 3. Київський міський державний архів, ф. 16, оп. 323, од. зб. 139.
4. Literární Arhív Památníků Národního písemnictví, pozůstalost A. Patery.
Korespondence. 5. Известия Санкт-Петербургского Славянского Благотворительного общества, 1886, № 1. 6. Новое время, № 13190, 1912, 12 ноября.
7. Русский филологический вестник, 1913, № 1.

Краткое содержание

В сообщении раскрывается проблематика писем русских славистов известному чешскому ученому второй половины XIX — начала XX в. Адольфу Патере. Эти письма, в большом количестве отложившиеся в архиве А. Патеры и хранящиеся в Пражском Литературном архиве памятников национальной письменности, — прекрасный источник по истории русской дореволюционной славистики, позволяющей также изучать русско-чешские научно-культурные связи.

Стаття надійшла до редколегії
2 лютого 1981 р.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
СТАТТІ	
<i>Кондратюк К. К.</i> Зміцнення виробничих зв'язків робітничого класу Української РСР з трудящими країн соціалістичної співдружності (1959—1980 рр.)	7
<i>Стронський Г. Й.</i> Співробітництво радянських і польських істориків у 50-х роках	15
<i>Байк Л. Г.</i> Комуністична партія Польщі і питання народної освіти в Західній Україні	22
<i>Кость С. А., Рожик М. Є., Фозикош А. П.</i> Роль газети «Rudé právo» у боротьбі з опортунізмом, за створення комуністичної партії Чехословаччини (1919—1921 рр.)	31
<i>Белякевич І. І.</i> Боротьба груп СДКПІЛ, секцій ППС-лівниці, польських робітників і солдатів у Росії проти створення польської армії (березень-квітень 1917 р.)	41
<i>Горанов П. С., Спасов Л.</i> Участь болгар у збройній боротьбі проти османських поневолювачів у період російсько-турецької війни 1877—1878 рр.	51
<i>Інкін В. Ф.</i> Історична оцінка панщинно-фільваркової системи феодального господарства Польщі	58
<i>Синькевич О. Б.</i> Суспільно-політичні погляди С. Ф. Кльоновича	67
ПОВІДОМЛЕННЯ	
<i>Іващук С. О.</i> Діяльність радянського партизанського загону ім. Пожарського на території Польщі	75
<i>Удовенко О. О.</i> З історії радянсько-польських культурних зв'язків в середині 30-х років	81
<i>Глішов І. О.</i> Балканське питання в оцінці більшовиків (1908—1912 рр.)	87
<i>Кріль М. М.</i> Зв'язки Галицько-руської матні з зарубіжними слов'янами в 50—60-ті роки XIX ст.	95
<i>Козій А. М.</i> Зміни в юридичному становищі селян Речі Посполитої в другій половині XVI—XVII ст. (на прикладах Холмської землі)	101
<i>Кривонос В. П.</i> Роль українських земель у розвитку транзитної торгівлі Росії з Балканами в середині XVI — на початку XVII ст.	107
ІСТОРІОГРАФІЯ	
<i>Чорний В. П.</i> Дослідження історії Болгарії та радянсько-болгарських взаємин вченими УРСР (1945—1980)	116
<i>Зашкільняк Л. О.</i> Польська марксистська історіографія у 1918—1925 рр.	125
<i>Тодоров П. Т.</i> Основні етапи методологічної перебудови болгарської історіографії в епоху національного відродження	134
ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ	
<i>Лантева Л. П.</i> Кореспонденція російських славістів з чеським ученим А. Патерою (60-ті роки XIX ст. — 1912 р.)	142

СОДЕРЖАНИЕ

ПРЕДИСЛОВИЕ	3
СТАТЬИ	
<i>Кондратюк К. К.</i> Укрепление производственных связей рабочего класса Украинской ССР с трудящимися стран социалистического содружества (1959—1980 гг.)	7
<i>Стронский Г. И.</i> Сотрудничество советских и польских историков в 50-е г.	15
<i>Баик Л. Г.</i> Коммунистическая партия Польши и вопросы народного образования на Западной Украине	22
<i>Кость С. А., Рожик Н. Е., Фозикош А. П.</i> Роль газеты «Rudé právo» в борьбе с оппортунизмом за создание коммунистической партии Чехословакии (1919—1921 гг.)	31
<i>Белякевич И. И.</i> Борьба групп СДКПиЛ, секций ППС-левицы, польских рабочих и солдат в России против создания польской армии (март — апрель 1917 г.)	41
<i>Горанов П. С., Спасов Л.</i> Участие болгар в вооруженной борьбе против османских поработителей в период русско-турецкой войны 1877—1878 гг.	51
<i>Инкин В. Ф.</i> Историческая оценка барщинно-фильварковой системы феодального хозяйства Польши	58
<i>Синькевич О. Б.</i> Общественно-политические взгляды С. Ф. Кленовича	67
СООБЩЕНИЯ	
<i>Иващук С. А.</i> Деятельность советского партизанского отряда им. Пожарского на территории Польши	75
<i>Удовенко А. А.</i> Из истории советско-польских культурных связей в середине 30-х годов	81
<i>Гличов И. О.</i> Балканский вопрос в оценке большевиков (1908—1912 гг.)	87
<i>Криль М. М.</i> Связи Галицко-русской матицы с зарубежными славянами в 50—60-е годы XIX в.	97
<i>Козий А. М.</i> Изменения в юридическом положении крестьян Речи Посполитой во второй половине XVI—XVII вв. (на примерах Холмской земли)	101
<i>Кривонос В. П.</i> Роль украинских земель в развитии транзитной торговли России с Балканами в середине XVI — начале XVII вв.	107
ИСТОРИОГРАФИЯ	
<i>Чорний В. П.</i> Исследование истории Болгарии и советско-болгарских связей учеными УССР (1945—1980)	116
<i>Зашкильняк Л. А.</i> Польская марксистская историография в 1918—1925 гг.	125
<i>Тодоров П. Т.</i> Основные этапы методологической перестройки болгарской историографии в эпоху национального возрождения	134
ОБЗОР ИСТОЧНИКОВ	
<i>Лаптева Л. П.</i> Корреспонденция русских славистов с чешским ученым А. Патерой (60-е годы XIX в. — 1912 г.)	142

ПРОБЛЕМЫ СЛАВЯНОВЕДЕНИЯ

Выпуск 26

ИСТОРИЯ ЗАРУБЕЖНЫХ СЛАВЯНСКИХ НАРОДОВ

(На украинском языке)

Республиканский межведомственный научный сборник
Львов. Издательство при Львовском государственном
университете издательского объединения
«Вища школа»

Редактор Р. М. Бокоч
Художний редактор Н. М. Чишко
Технічний редактор С. В. Копотюк
Коректор К. Г. Логвиненко

Информ. бланк № 6107

Здано до набору 08.12.81. Підп. до друку 28.10.82.
БГ 12321. Формат 60×90/16. Папір. друк. № 3. Літ. гарн.
Вис. друк. Умовн. друк. арк. 9,73. Умовн. фарб.-відб.
10,125. Обл. вид. арк. 11,27. Тираж 1000 прим. Вид. № 964.
Зам. 3120. Ціна 1 крб. 40 коп.

Видавництво при Львівському державному університеті
видавничого об'єднання «Вища школа», 290000, Львів,
вул. Університетська, 1.
Обласна книжкова друкарня, 290000, Львів,
вул. Стефанька, 11.

До відома авторів

Редколегія збірника приймає статті, які мають рекомендацію відповідної кафедри (підписану завідуючим кафедрою) та дві об'єктивні, ґрунтовні й аргументовані рецензії (надруковані на машинці, із зазначенням наукового ступеня рецензента). В рекомендації і рецензіях обов'язково повинна бути вказана дата, підписи повинні бути завірені гербовою печаткою вузу.

До статті слід додати короткий зміст (виклад основних положень дослідження) російською мовою, а також список використаної літератури. «Короткий зміст» та «Список літератури» надрукувати на окремих аркушах. Видання, наведені у «Списку літератури», слід розмістити в алфавітному порядку (спочатку вітчизняні видання, а потім — зарубіжні) з наскрізною нумерацією. Посилатися в тексті на ці видання треба так: [2, т. I, с. 18], де перша цифра — порядковий номер у списку літератури, друга — том (якщо він є), третя — сторінка. Приклад посилання на видання без вказівки на том і сторінку: [6; 8; 9; 12]. Підрядкові посторінкові примітки оформляти через «зірочку» (або дві чи більше «зірочки»). Якщо у цих примітках буде посилання на літературу, оформляти його у квадратних дужках (як і в тексті).

Основний текст, «Короткий зміст», «Список літератури» повинні бути надруковані на непортативній машинці з українським (текст українською мовою) чи російським (текст російською мовою) шрифтом. Одна сторінка повинна містити 28—30 рядків, кожен рядок — не більше 60 знаків (разом з інтервалами). Поля на сторінці оригіналу повинні бути: зліва — 25 мм, справа — 10 мм, зверху — 20 мм, знизу — 25 мм. Очко літер не повинно бути залите фарбою. Іноземний текст вдруковувати на машинці. Інтенсивність відбитків основного та іноземного текстів повинна бути однаковою.

Рукопис слід надсилати редколегії в двох примірниках. Другий примірник статті автор підписує до друку. Усі виправлення вносити тільки у другий примірник чорним чорнилом.

Крім цього, автор повинен перевірити за першоджерелами цитати, весь фактичний (ініціали, прізвища, назви, цифри тощо) і бібліографічний матеріал та засвідчити це власним підписом на сторінках другого примірника статті. На окремому аркуші авторові слід подати відомості про себе: прізвище, ім'я, по-батькові, місце роботи, посада, вчений ступінь, домашня адреса, телефон.

У випадку порушення цих вимог матеріали редколегією не розглядатимуться.

1 р. 40 к.

Проблеми слов'язнознавства, 1982, вип. 26, 1-156.